

НЕВІДОМА УКРАЇНА

В людині, з затям,

- Українська мальована кераміка в європейському неоліті
- Таємниці Вертеби
- Буковинська Троя і напівзаборонена монографія
- Нью-Йорк — Закарпаття

Захочеш — і будеш

НАУКОВА
СПАДЩИНА
ОЛЕГА
ОЛЬЖИЧА

Лежить невідгадана сила

Михайло Відейко
Сергій Кот



ОЛЬЖИЧ — АРХЕОЛОГ, ПОЕТ, ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ

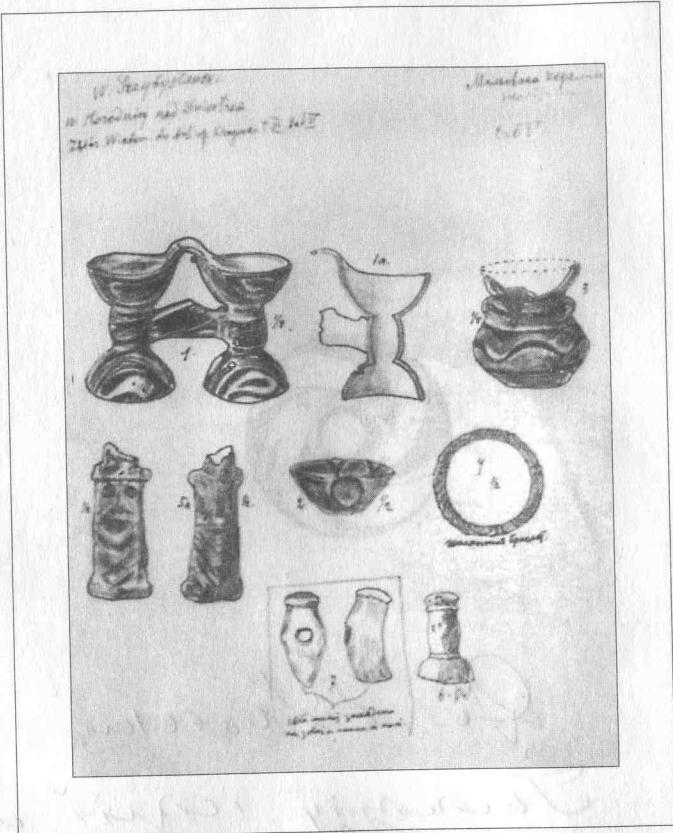
117660

Н Е В І Д О М А У К Р А І Н А



De didaselen
Тиңгүлдүң іс-зияйхана
Сиг Сүрүүе Констант
27.01.09. Жакет

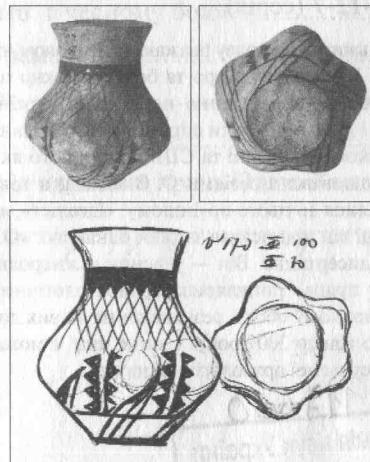
Н Е В І Д О М А У К Р А І Н А



Робочий малюнок матеріалів трипільської культури,
зроблений О. Кандибою (Ольжичем). 30-ті роки ХХ ст.

Михайло Відейко
Сергій Кот

НАУКОВА СПАДШИНА ОЛЕГА ОЛЬЖИЧА



Інформаційно-аналітична агенція «Наш час»
Київ – 2008

Серію засновано у 2006 році

Відейко М. Ю., Кот С. І.

B42 Наукова спадщина Олега Ольжича / М. Ю. Відейко, С. І. Кот. —
К.: Наш час, 2008. — 239 с. — (Сер. «Невідома Україна»).

ISBN 978-966-1530-13-2

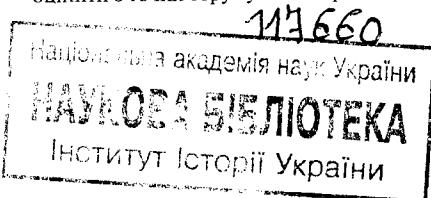
ISBN 966-8174-12-7 (серія)

Олега Кандибу (Ольжича) по праву вважають символом цілого покоління української молоді, яке у ХХ столітті широко та беззастережно присвятило себе українській ідеї та боротьбі за відновлення незалежної української держави. Його творчий шлях, життя і діяльність були спрямовані на віддане та свідоме служіння своєму народові. Науковці у Європі та США знали його як археолога — доктора Кандибу. Хтось захоплювався поезіями О. Ольжича, а товариші по боротьбі за вільну Україну зверталися до нього по-іншому: «Ідеаліст», «Доктор».

Однак наукові праці він підписував завжди однаково: «О. Кандиба». У 23 роки захистив докторську дисертацію. Він — учасник міжнародних експедицій, автор півсотні друкованих праць, популяризатор археологічних відкриттів, у тому числі — в Україні. У повному обсязі результати наукових досліджень О. Кандиби в Україні було видано тільки 2007 року. І лише нині є можливість оглянути їх та оцінити з точки зору сучасної археологічної науки.

ББК 63.3(4УКР)

111660



ISBN 978-966-1530-13-2
ISBN 966-8174-12-7 (серія)

© М. Ю. Відейко, С. І. Кот, 2008
© Т. Б. Харламова, ідея серії, 2006
© «Наш час», оригінал-макет і художнє оформлення, 2008

ЗМІСТ

Виміри наукової спадщини	6
Розділ 1. Археологія в дитинстві	18
Розділ 2. Студентські роки	34
Розділ 3. У пошуках мальованої кераміки	54
Розділ 4. Таємниці Вертеби	82
Розділ 5. Буковинська Троя і монографія Олега Кандиби	104
Розділ 6. На ниві європейської археології	132
Розділ 7. Нью-Йорк — Закарпаття	150
Розділ 8. «Мене забито в чесному бою»	174
Розділ 9. Львівська брама	196
Вогонь самопосвяти	226
Література	232
Додаток. Бібліографія наукових праць Олега Кандиби	234
Радимо відвідати	238



ВИМІРИ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ

*Схилився археолог
В робітні над столом
Схилився археолог
Поораним чолом
Барвистий і прекрасний
Розлігся перед ним,
Розлігся цілий Всесвіт,
Як квітчастий килим.
Натхненими очима
Красу його він п'є.
В красі знайшов він щастя,
Знайшов життя своє*

Олег Ольжич, 1926 р.

«...Професор Кандиба, почесний голова Державного інституту археології, устав сьогодні набагато раніше, ніж звичайно. Було зовсім рано. Вчора ж він засипав принади, а у вісім годин прийде Самойлович і так далі. Це ж 49, 49 літ йому сьогодні...»

У кожного, хто знається на історії археологічної науки нашого краю, ці декілька рядків, безумовно, можуть викликати безліч запитань. Що це за установа така — Державний інститут архео-

логії? Усім ж бо відомо, що в Україні є лише Інститут археології Національної академії наук України. І керує ним не голова, а директор, прізвище якого достатньо відоме. Саме ж згадане у цих рядках ім'я — Олег Кандиба — запитань викличе менше, адже знавці трипільської археологічної культури пригадають, що був такий дослідник, ще до війни. А от ким він ніколи не був, так це головою інституту, та ще й державного. Більш обізнані можуть додати, що й до 49 років Олег Кандиба не дожив, адже народився 1907 р., а загинув 1944 р. Одне слово, не абзац, а суцільна фантазія, скаже знавець. І цілком матиме рацію, адже це насправді уривочок із літературного твору, опублікованого лише торік.

Найцікавіше те, що належить цей твір перу Олега Ольжича. Твір маленький, власне це кілька рукописних сторінок, чернетка із архіву¹, яка побачила світ лише 2007 р., коли в Україні відзначали 100-річчя від дня народження Олега Ольжича (поета), а одночасно — Олега Кандиби (археолога), а також Ідеаліста, Доктора, Кардаша (громадського й політичного діяча). Ясна річ, наведений вище перелік псевдонімів далеко не повний і сам по собі заслуговує на окрему розвідку. Отож читач, мабуть, зрозумів, що це одна й та сама людина.

У цій книзі йтиметься переважно про наукову спадщину, тож ми надалі використаємо «наукове» ім'я — Олег Кандиба. Адже всі наукові праці, про які піде мова у цій книзі, були видані саме під

¹ Чернетка називається «Зустріч» — це футуристичний опис зібрання друзів та знайомих у день 49-річного ювілею «почесного голови». Судячи із тексту, він міг бути написаний наприкінці літа або восени 1941 р. (див.: Ольжич О. Поезія. Проза. — К., 2007. — С. 478).



Олег Кандиба (Ольжич).
1907—1944



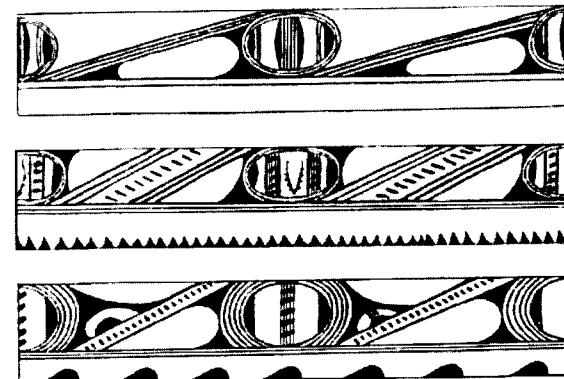
цим прізвищем. Олег Кандиба мав чимало псевдонімів — і для літературних творів, і для політико-публіцистичних, проте наукові праці завжди підписував лише власним прізвищем.

Можна тільки широко шкодувати, що не буде й не буде в Україні голови (чи директора) археологічного інституту на прізвище Кандиба, адже цей науковець був цілком гідний такої посади. Проте судилося так, що вченому-археологу довелося займатися не розкопками і написанням монографій, а найкращі роки життя присвятити боротьбі за те, щоби знову з'явилася на політичній карті світу незалежна Україна. У цій боротьбі він загинув, по собі залишивши сина, поезію, публіцистику, наукові праці і добру пам'ять. Тож у цій книжці ми прагнемо віддати належне непересічній людині, ученному-археологу Олегу Кандібі.

Дослідник трипільської культури

Своє ім'я в науці вчений зробив, досліджуючи трипільську культуру. Власне, він називав її «культурою галицької мальованої кераміки» — складової «українсько-румунської області мальованої кераміки». До цієї області входять одразу дві археологічні культури — трипільська (в Україні) та кукутенська (в Румунії й Молдові). Перші розкопки пам'яток трипільської культури відбулися в Галичині у 1870-х роках, хоча відомості про виявлення відповідних старожитностей сягають кінця XVIII ст. Сама назва — «трипільська культура» — виникла наприкінці XIX — на початку ХХ ст. і пов'язана із дослідницькою діяльністю Вікентія Хвойки.

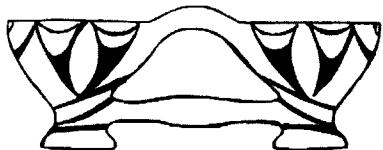
Життя О. Кандиби склалося так, що вже у дитинстві він не лише побував у місцях, де в ті роки велися археологічні розкопки, але і навіть відпочивав (ясна річ, із батьками) на хуторі одного із відомих на той час дослідників Трипілля — М. Біляшівського, який, окрім того, був юридиком музею, де зберігались археологічні колекції (хранителем археологічного відділу там був сам



Орнаментація мальованого посуду із Шипинців. Трипільська культура, IV тис. до н. е. Малюнок О. Кандиби

В. Хвойка). У роки навчання він слухав лекції іншого відомого дослідника трипільських старожитностей — Вадима Щербаківського, а також славнозвісного Любора Нідерле, професора Карлового університету у Празі, давнього знайомого згаданого вище В. Хвойки. Складно сказати, коли саме Трипілля було обране темою досліджень, але вже 1928 р. О. Кандиба вирушає на розкопки трипільських поселень у Галичині. Доктор філософії у 23 роки (докторат на трипільську тематику захищено 1930 р.), автор наукових статей і фундаментальної монографії про визначну трипільську пам'ятку Шипинці на Буковині (1937 р.) — ось щаблі наукового зростання вченого.

У ті часи давня культура із фантастичною мальованою керамікою, яку датували дуже давніми часами, аж III тис. до н. е. (тобто майже 5000 років тому) приваблювала багатьох учених. Українська академія наук навіть створила спеціальну Трипільську комісію, яка координувала наукові дослідження. Така увага не випадкова. У трипільській культурі вражало все — загадкові залишки споруд у вигляді скупчень перепаленої глини із відбитками деревини («площадки», «точки»), керамічні статуетки людей і тварин (деякі виконані у надзвичайно реалістичному стилі), нарешті кераміка



Біноклеподібна посудина із Шипинців. Трипільська культура, IV тис. до н. е. Малюнок О. Кандиби

ської цивілізації. Тож було чим і від чого захоплюватися! І все це на території України, поділеної між кількома державами, де були відомі кілька сотень пам'яток цієї дивовижної культури. Саме Україна й українці виявилися спадкоємцями однієї із найдавніших цивілізацій Європи!

Вибір предмета дослідження навряд чи був випадковим для молодої людини, яка у шістнадцять років була змушеня разом із батьками покинути рідний край та оселитися у центрі Європи, у Празі, яка тоді щиро прийняла емігрантів з України. Вивчаючи давню культуру рідного краю, Олег Кандиба ніби об'єднував (нехай і в праісторії) його долю та людей.

Нині, коли історія дослідження трипільських старожитностей налічує вже понад 130 років, ми знаємо значно більше про неї, а сам початок трипільської епохи, як виявилось, віддалений від нас не п'ятьма, а сіома тисячоліттями! Трипільці розмальовували свої горщики і миски на Буковині і в Галичині, на Поділлі та Наддніпрянщині. Вони будували величезні поселення із двоповерховими будівлями на площі в кілька квадратних кілометрів. І проживало там п'ять – десять (і навіть більше) тисяч людей. Саме трипільці одержали перший у цьому краї метал – мідь, виготовляли з неї інструменти, прикраси і досить досконалу, як на той час, зброю.

Трипільські орнаменти нині прикрашають писанки і рушники, сорочки і навіть фасади будинків. Монетний двір Національного банку України карбує монету «Трипілля», а «Укрпошта» випуском спеціальної поштової марки відзначає ювілейну дату з моменту відкриття археологічної культури. Із телефільмів, відзнятих за остан-

витончених, фантастичних форм із дивовижним декором – мальованим або прокресленим чи вирізаним по сирій глині. І вся ця краса, як вважали тоді, була створена в Європі у часи, коли будувалися перші єгипетські піраміди, але ще не було навіть у проекті греко-рим-

ні 15–17 років, уже можна влаштовувати окремий кінофестиваль. Тож увага до наукової спадщини дослідника, який багато десятиліть тому зробив неабиякий внесок у вивчення цієї легенди української праісторії, виглядає цілком доречною. Тим більше, що історія наукового визнання О. Кандиби і його дослідницької діяльності – повчальна, часом трагічна і водночас захоплююча, як і та давнина, вивченю якої він присвятив велику частину свого життя.

Складові наукової спадщини

Готуючи це видання, автори виявили, що нині досить складно уявити обсяг друкованої наукової спадщини Олега Кандиби (Ольжича). Ті версії бібліографії, які видані, малодоступні не лише пересічному читачеві, але й науковцям. За радянських часів праці О. Кандиби зі зrozумілих причин так і не потрапили до бібліографічних видань з археології України – ні за період 1918–1980, ні 1981–1991 рр. (в останній було включено публікації 1918–1980 рр., «які із різних причин не враховані у попередньому покажчику»). Однак навіть 1999 р. О. Кандибі не пощастило бути включеним в академічний довідник, куди потрапили як репресовані у 1920–1930 рр. дослідники, так і ті, що працювали в еміграції. Чому? Складно сказати, адже навряд чи 1999 р. могли діяти якісь цензурні обмеження. Пояснення може бути простим і банальним – відсутність праць ученого у найбільших академічних книгохраних України. Навіть у бібліотечній картотеці Інституту археології НАН України наразі можна знайти лише дві картки – на виданий 2004 р. у Чернівцях переклад монографії «Шипинці» та окремий відбиток зі статтею про S-подібну спіраль на мальованій кераміці. А це, слід відзначити, одна із найкращих археологічних бібліотек в Україні.

Понад 20 років тому Дмитро Штогрин склав бібліографію наукових праць Олега Кандиби². Пропонована у додатку бібліографія впорядкована на основі саме цього дослідження. Використано

² У виданні: Ольжич О. In memoriam. Спогади, статті. – К., 2008. – С. 257–323.



також матеріали, зібрані професором Любомиром Винаром, та посмертні публікації наукових праць. Проблема ще й у тому, що до останнього часу згадані вище праці теж не були доступні в Україні. Нині ж наукові статті Л. Винара перевидано³. Під час опрацювання бібліографії наукової спадщини О. Кандиби авторами було виправлено виявлені в попередніх публікаціях технічні помилки, а також поновлено відсутні дані.

Завдяки перевиданню в Україні в 2004 та 2007 рр. наукових праць О. Кандиби їх було введено в науковий обіг, тим більше, що було здійснено переклади з чеської, німецької та англійської мов. Так, 2004 р. у Чернівцях видано український переклад монографії, присвяченої поселенню Шипинці, а 2007 р. цю ж монографію опубліковано у складі збірки наукових праць О. Кандиби. У переліку праць зроблено посилання на такі перевидання, завдяки яким фахівці й усі бажаючі можуть ознайомитися з працями вченого, які присвячені дослідженням трипільської культури та її оточення. Щоправда, не всі вони супроводжуються ілюстраціями, які були в оригінальних виданнях. На жаль, бібліографія праць вченого у цій збірці відсутня. 2007 р. видано український переклад докторської праці О. Кандиби, яка до того не публікувалася, тому нами її було включено до списку друкованих праць.

Пропонована увазі читача у додатку бібліографія праць О. Кандиби вже була видана у збірці наукових праць, присвячених дослідженням трипільської культури. Однак ця збірка, яка вийшла 2007 р. накладом у кількасот примірників, доступна здебільшого науковцям. Готуючи до друку це видання, ми розширили перелік за рахунок праць, які побачили світ з нагоди 100-річчя з дня народження О. Ольжича. На жаль, через недоступність упорядникам низки оригінальних джерел у деяких сумнівних випадках дані залишено у незмінному вигляді.

Ясна річ, наведений у додатку перелік не можна вважати вичерпним. Відомо, наприклад, що ряд статей науково-популярного зміс-

³ Винар Л. Наукова діяльність д-ра Олега Кандиби // Український історик. – 1985. – Ч. 1–4 (85–88). – Т. 22. – С. 49–74.

ту, які стосувалися результатів археологічних експедицій та окремих розкопок, О. Кандиба публікував під псевдонімами й криптонімами. Так, у науково-краєзнавчому збірнику «Літопис Борщівщини» опубліковано статтю про археологічні пам'ятки та розкопки в Більчі-Золотому, підписану «О. К.». Стаття походить з видання «Новий час» (число 89 від 12 серпня 1931 р.), у примітці вказано, що «криптонім розшифрувати не вдалося». Однак є посилання на цю публікацію, як належну О. Кандибі, адже криптонім «О. К.» можна розшифрувати як «Олег Кандиба».

Щодо археологічної складової наукової спадщини дослідника серед архівних матеріалів, які потрапили до України, то докладний їх огляд можна знайти у статті Наталії Лисенко⁴. Саме там, серед цих матеріалів, збереглася копія із захищеної 1930 р. дисертації, численні конспекти та малюнки, зроблені під час роботи в музеях.

Ще чекають на своїх дослідників в Україні культурологічні праці О. Кандиби, де ми можемо побачити надзвичайно цікавий аналіз поточного стану української культури, її історії та тлі історії України та світу⁵. І хоч ми не побачимо у цих працях звичного наукового апарату, вони цікаві баченням та аналізом подій із давньою історією України та перших десятиліть ХХ ст. На нашу думку, ці твори заслуговують на те, щоб у майбутньому бути включеними до бібліографії саме наукових праць дослідника.

Сторінками цієї книги

Написання книги про наукову спадщину археолога потребує праці дослідника, який розуміється на питаннях, яких торкнувся

⁴ Зберігається у відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України під № 196. Опис: Лисенко Н. Архів Олега Ольжича в Україні // Ольжич О. In memoriam. Спогади, статті. – К., 2008. – С. 372–381.

⁵ Винар Л. Наукова діяльність д-ра Олега Кандиби // Український історик. – 1985. – Ч. 1–4 (85–88). – Т. 22. – С. 49–74.



вчений, вивчаючи старожитності. Крім того, потрібна участь історика, особливо у випадках, коли вчений-археолог частину життя присвятив політичній боротьбі. Книгу про Олега Кандибу (Ольжича) можна було спробувати написати колективними зусиллями археолога та історика, які б доповнювали дослідження один одного. Перед читачами — приклад такої колективної праці.

У цій книзі головну увагу приділено висвітленню насамперед археологічної складової наукової спадщини О. Кандиби (Ольжича), з'ясуванню її значення для розвитку наукових досліджень і поглиблення знань про давню історію України та Європи. Наукова біографія кожного вченого відображає щаблі його професійного зростання — починаючи від навчання й отримання першого наукового ступеня до видання фундаментальних праць і визнання з боку колег. Саме в такому порядку ми спробували побудувати свою розповідь про наукову спадщину О. Кандиби.

Ураховуючи те значення, яке могли мати дитячі роки у виборі одного із майбутніх занять, докладніше зупинилися на зустрічах та подорожах у далеке минуле краю — на хутір відомого археолога М. Біляшівського та до музею, яким він завідував.

Наступний етап — навчання в кількох (!) університетах, студіювання у відомих археологів того часу — теж виділено в окремий розділ.

Праця археолога вибудовується із кількох складових. Спочатку треба провести розкопки, опрацювати виявлений матеріал, а вже потім приступати до написання наукових праць. Тут ми цілком свідомо порушили цю послідовність, спочатку пропонуючи огляд першої значної наукової праці О. Кандиби — його докторської дисертації. А от розповідь про те, як він здобував матеріал для її написання, подано вже у наступному розділі. Така структура дозволяє краще ввести читача у курс справ зі студіями над «галицькою мальованою керамікою». Після цього розповідь про розкопки та муzejні пошуки стане, гадаємо, більш зрозумілою, так само, як і значення цього етапу досліджені для зростання вченого.

Вінцем наукової діяльності вважається написання монографічного дослідження. Сама назва вказує на те, що цю роботу вчений виконує одноосібно (це лише у СРСР виникло і прижилося таке чудернацьке поняття, як «колективна монографія»). Серед наукової спадщини О. Кандиби така монографія є. Історія її написання, зміст, а також доля теж заслуговують на окрему розповідь.

Дослідник устиг попрацювати й на ниві студіювання археологічних пам'яток Європи. Він проводив розкопки у Чехії, на околицях Праги, брав участь в експедиціях на Балканах. Там, у Сербії, у складі американської експедиції він працював на розкопках селища найдавніших хліборобів Європи. Розташоване неподалік від Белграда, с. Старчево мало називати цілій археологічній культурі. Ці та інші сторінки наукової біографії вченого стали темою окремого розділу.

Заключним етапом наукової діяльності О. Кандиби в археології стала співпраця з університетами, музеями та іншими науковими установами у США. Вона могла стати прологом до нових відкриттів та здобутків, однак обставини склалися так, що вченому випало займатися не археологією, а політикою. Проте навіть за таких обставин учений продовжував працювати. Цьому присвячено передостанній розділ.

Розповідаючи про Олега Кандибу-археолога, ми весь час були змушені зважати на його участь у політичній боротьбі, тож ця тема стала тлом, на якому відбуваються події з «іншого», археологічного життя. Тому до перелічених вище розділів було включено невеличкі оповіді про Олега Кандибу — політичного діяча, який останні п'ять-шість років життя повністю віддав боротьбі за Україну, залишаючись для соратників «пользовим командантом у мундирі археолога». Багатьом він був відомий ще й під псевдонімом «Доктор» — чи не єдиним, що пов'язувало його в ті часи із минулим, з улюбленими археологічними студіями. Цій темі присвячено останні, восьмий та дев'ятий, розділи книги.

Мусимо сказати, що при написанні окремих розділів виявилося, що порушена нами тема більш ніж відповідає гаслу, під яким



Праисторичний мисливець.
Реконструкція з Віденського природничого музею ніби ілюструє вірш
О. Ольжича «Археологія»

виходить книжкова серія «Невідома Україна». І якщо про трипільську археологічну культуру одна книжка у цій серії вже вийшла⁶, то книжки про історію археологічних досліджень, а особливо про історію України 1917–1944 рр. (для цієї серії) не те що не видані, а ще не написані. Тож читач може натрапити на екскурси в події, кожна із яких заслуговує, чесно кажучи, на окрему розповідь (а то і не одну) — взяти хоча б історію Організації українських націоналістів — ОУН або проголошення незалежності Карпатської України 1939 р., не кажучи вже про події в Україні 1941–1944 рр.

Ясна річ, що ми не мали також змоги розповісти про всі аспекти, пов’язані із науковою діяльністю

О. Кандиби (Ольжича). Деякі моменти випали за браком місця, інші (а їх чимало) недостатньо висвітлені через нестачу інформації. Адже відтворенняожної важливої події з його життя вимагає часом праці не меншої, ніж, приміром, проведення археологічних розкопок у таємничій печері Вертеба. Отож наша розвідка із життя Олега Кандиби-науковця часом більше схожа на екскурсію-подорож звивистими лабіrintами цієї печери, де світло ліхтарика вихоплює з одвічної темряви вкриті кіптявою від смолоскипів стіни, залишені колись на них відвідувачами автографи, а потім — білі фігури з підземної діорами чи потрапляє на ще присипані землею горщики у новому розкопі. І пригадуються рядки із вірша Олега Ольжича під промовистою назвою «Археологія»:

⁶ Відейко М. Ю. Шляхами трипільського світу. — К.: Наш час, 2008.

Поважна мова вроčистих вітрин,
Уривчасто скупі її аннали:
— Ми жали хліб. Ми вигадали млин.
Ми знали мідь. Ми завжди воювали.
— Мене забито в чесному бою,
Поховано добайливою сім’єю.
Як не стояти так, як я стою
В просторій залі мудрого музею?
Так виразно ввижається мені
Болячими безсонними ночами:
Я жив колись в простому курені
Над озером з ясними берегами.

117660



Розділ 1

АРХЕОЛОГІЯ В ДИТИНСТВІ

*Вночі на забутій могилі
Над берегом темним Дніпра
Під розбитою громом осикою
Збирається рада страшна*

О. Ольжич, «Балада», 25.XI.1922

Часом буває так, що коло знайомств батьків певним чином визначає майбутнє їхніх дітей, які завдяки батьківським уподобанням потрапляють у дивовижні місця і знайомляться із цікавими, незвичайними людьми. Так трапилося і з Олегом Кандибою. Його батько, Олександр Кандиба, приятелював із Миколою Біляшівським. На початку ХХ ст. ця людина була досить відомою в Києві (і не лише у Києві). Адже М. Біляшівський обіймав посаду директора Київського міського художньо-промислового і наукового музею імені імператора Миколи II, справжньою окрасою якого була колекція старожитностей.

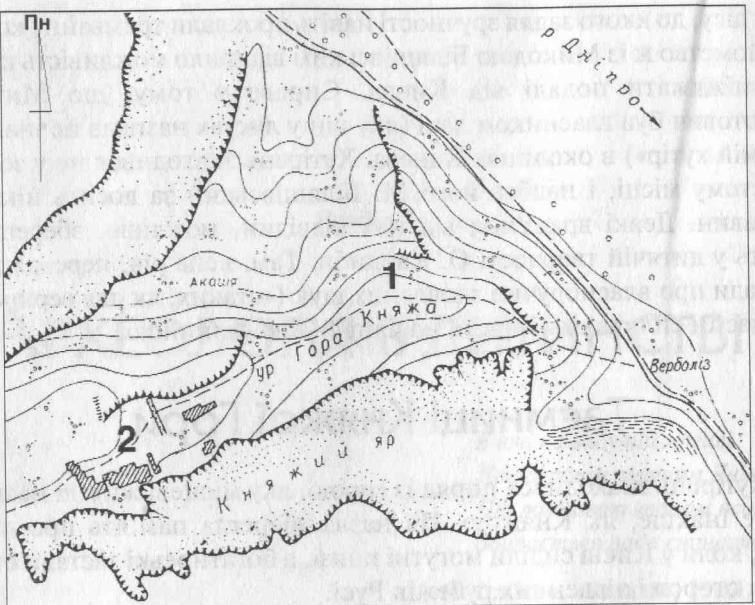
За давньою київською традицією, більш-менш забезпечені мешканці міста влітку виїжджали подалі від запилених вулиць — на дачі за місто. Власне Пуща-Водиця, де оселилася сім'я Олега Кандиби, була таким собі дачним передмістям, розташованим посеред соснового лісу, до якого задля зручності навіть проклали трамвайну колію. Знайомство ж із Миколою Біляшівським відкрило можливість щоліта виїжджати подалі від Києва. Справа в тому, що Микола Федотович був власником дачі (яку він у листах називав не інакше, як «мій хутір») в околицях Канева. Хутірець знаходився не у зовсім простому місці, і надбав його М. Біляшівський за досить цікавих обставин. Деякі враження від цих відвідин, можливо, збереглися навіть у дитячій творчості О. Кандиби. Там, ясна річ, переважають спогади про власноручно зловлених щук («отаких, як два вершки»), але часом спливають образи, навіяні сivoю давниною.

Таємниці Княжої Гори

Хутірець знаходився поряд із горою, яку місцеві жителі називали не інакше, як Княжою. Ця назва зберегла пам'ять про давні часи, коли у Києві сиділи могутні князі, а богатирські застави стояли на сторожі південних рубежів Русі.

Княжа Гора височить на лівому березі річки Рось, яка у давні часи була південною межею володіння київських князів. Тоді тут було зведено твердиню, під стінами якої розкинулось місто, яке не раз ставало на шляху непроханих гостей, а одного разу навіть увійшло в історію Русі, оскільки опинилося в епіцентрі «сімейної» сварки Рюриковичів. Однак сталося так, що ворожа орда сплюндрувала і місто, і фортецю. Відтоді гора стала пусткою, і лише жителі навколишніх сіл крізь століття пронесли назву, що навічно пристала до древнього городища — Княжа Гора.

Наприкінці XIX ст. освічені й заможні люди залюбки колекціонували старожитності. Джерелом нових надходжень були розкопки на місці давніх городищ і некрополів. Далеко не завжди ці розкопки мали науковий характер. Звичайні селяни могли займатися пошуком скарбів, щоби потім перепродати знайдене скупникам. Отож коли в навколишніх селах пішов поголос про виявлення срібла-золота на Княжій Горі, туди почалося справжнє нашестя. Не



План Княжої Гори – місця розташування давньоруського міста Родень
(за Г. Мезенцевою)

відставали й перші російські археологи. Так, 1876 р. Д. Самоквасов, повертаючись із розкопок, зупинився тут на два дні, аби пошукати старожитностей на Княжій Горі. За певну суму грошей він вивів на городище чи не все працездатне населення розташованого неподалік села Пекарі. За тодішньою методикою траншеями була перекопана вся мисова частина гори, при цьому дійсно знайшли велику кількість срібних та золотих прикрас, не кажучи про залишки зброї, інструментів, посуду. 1893 р. Д. Самоквасов навіть видав каталог цих знахідок.

Зрештою знахідки з городища, пройшовши через руки перекупників, зосереджувалися у колекціонерів. Лише у зібранні киян М. Леопардова та М. Чернова нараховувалося 20 срібних та 50 мідних хрестиків, декілька іконок. Край безконтрольному перекупуванню Княжої Гори було покладено 1890 р., коли ці землі придбав

відомий колекціонер і меценат Василь Тарновський. Придбав разом з усіма ще не знайденими скарбами заради поповнення власної колекції.

Однак ті скарби ще належало знайти. Звичайне перекопування гори найнятими в Пекарях селянами не могло задовільнити нового власника, який чудово розумів значення саме наукових досліджень – археологічних розкопок та належного опрацювання знайденого матеріалу. Адже подібні дослідження значно збільшували ціну знахідок, які поповнювали колекцію, не кажучи вже про те, що таким чином відкривалися нові сторінки історії краю.

Меценат, який провів успішні розкопки, міг навіть потрапити на очі самому імператору. Справа в тому, що у Російській імперії діяло положення, згідно з яким усі найкращі знахідки по завершенню розкопок мали бути представлені «на височайший огляд» до Санкт-Петербурга, де при міністерстві імператорського двору й уділів працювала спеціальна археологічна комісія. Положення це стосувалося казенних земель, однак і приватний власник при бажанні міг таким чином «засвітитися» при дворі.

Крім того, раз на кілька років відбувалися всеросійські археологічні з'їзди, які збиралі вчених і колекціонерів з усієї Імперії (до речі, три із них пройшли свого часу на території України). Виставки колекцій, наукові доповіді й, чи не найголовніше, спілкування із заможними та впливовими поціновувачами старожитностей також коштували витрачених зусиль.

Оскільки сам В. Тарновський не міг (та й не мав часу) займатися дослідженнями Княжої Гори, для цього він винайняв Миколу Біляшівського. Уже 1891 р. Микола Федотович коштом Василя Тарновського організував значні розкопки на частині гори. Було найнято десять «досвідчених землекопів», які працювали парами – один перекопував землю, а інший перебирає її, аби не пропустити найдрібніших знахідок. Щоб не витрачати час на дорогу, базу експедиції облаштували просто на Княжій Горі.

У 25-метрових траншеях, які перерізали поверхню мису, вдалося виявити залишки жител із напівзруйнованими печами, а також



Мідна платівка із зображенням воїнів та фортеці, знайдена під час розкопок на Княжій Горі в часи М. Біляшівського (за Г. Мезенцевою)

розкопати частину укріплень — рештки земляного валу. А головне — було знайдено чотири скарби зі срібними та золотими прикрасами. Наступного літа дослідженнями були охоплені схили гори. Загальне число знахідок, які надійшли до колекції, обчислювалося кількома тисячами предметів. По завершенню розкопок В. Тарновський перепродав гору селянам, які, користуючись набутим досвідом, не менш успішно продовжили пошук старожитностей. А скарби гори не вичерпувалися! Отож Василь Тарновський і надалі виділяв М. Біляшівському кошти на придбання нових знахідок (ясна річ, не всіх, а лише «вартих уваги»). Частину речей Микола Біляшівський придбав і для власної колекції.

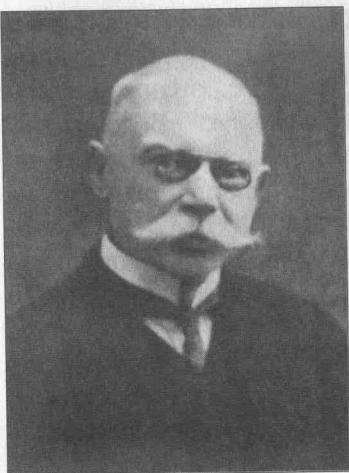
За результатами розкопок вийшла низка доповідей та друкованіх праць, в яких було опубліковано результати досліджень та найцікавіші знахідки. Про Княжу Гору заговорили не лише поціновувачі старожитностей, але й поважні вчені-історики. Власне, називали відтепер це місце вже не Княжою Горою, а пов'язували з іменем давнього літописного міста з короткою й таємничу назвою Родень.

На той час (кінець XIX ст.) вік міста Родень обчислювався майже в тисячу років, адже згадано його було в літописах у зв'язку з подіями Х ст. Саме у Родні зачинився з дружиною князь Ярополк, коли змушеній був тікати з Києва від війська свого брата Володимира. Фортеця виявилася заміцним горішком для Володимирової дружины, тож облога затяглася. Була вона для захисників фортеці важкою, на сторінки літопису навіть потрапило прислів'я: «Біда, як у Родні». Зрештою, місто капітулювало, Ярополк згодом загинув (як прийнято нині казати, «за нез'ясованих обставин»), а Володимир остаточно утверджився на київському столі, розширив межі батьківської держави, хрестив Русь — одне слово, став для наступних часів Володимиром-Червоним Сонечком, героєм билин, і навіть Володимиром Святым. Отак Родень назавжди ввійшов в історію Русі як місце, де вирішувалося, кому бути князем у Києві.

Юрист-археолог

Сам М. Біляшівський за фахом був не археологом, а ... юристом (навчався 1885–1891 рр. у Київському університеті св. Володимира). Однак під час навчання встигав відвідувати лекції з історії В. Антоновича, який не менш успішно займався також і археологією. Професор В. Антонович збирав колекцію старожитностей, переважно місцевих, відвідуючи також зі студентами береги Дніпра між Києвом та Трипіллям. Провадив В. Антонович і власні археологічні розкопки, зокрема на пам'ятках трипільської культури. Як автор «Археологічної карти Київської губернії» він був чудовим знавцем місцевих старожитностей та пам'яток археології, був у курсі європейських археологічних відкриттів та наукових здобутків, тож навчання у такого професора було не лише цікавим, але й вельми корисним.

Зауважимо, що в ті часи у Російській імперії не було університету, де б можна було здобути диплом археолога. Час від часу на археологічних з'їздах порушувалося питання щодо запровадження кафедр археології, однак справа з місця так і не зрушила. Перший



Микола Біляшівський, директор музею, дослідник Княжої Гори під Каневом.

Фото 20-х років ХХ ст.

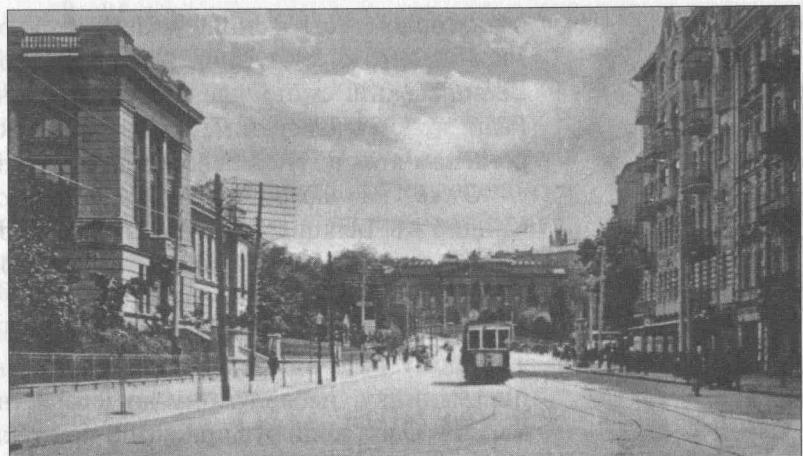
Киселівці (вона ж Замкова), яка й нині височить над Подолом — тут у XIV–XVII ст. розташувалась міська фортеця-замок. На Киселівці було виявлено і більш раннє поселення, датоване VI ст. Сучасні археологи дискутують, чи, бува, не на цій горі легендарний князь Кий заснував місто, назване на його честь?

Потім були розкопки ранньослов'янських могильників на Волині і навіть стоянок на піщаних дюнах по берегах Дніпра, де траплялися знахідки різних епох — від мезоліту та неоліту до раннього залізного віку. Із доповідлю про останні свої дослідження М. Біляшівський виступив на VIII Археологічному з'їзді, заявивши про себе як про археолога-науковця. Прослухавши деякі університетські курси в Москві, дослідник поповнив свої знання з етнографії та антропології.

Таким чином, вибір В. Тарновського для проведення розкопок на Княжій Горі був вдалим — випускник Київського університету св. Володимира, хоч і мав фах юриста, однак володів необхідним

підручник із методики розкопок, написаний відомим археологом А. Спіцинім, вийшов друком у Росії лише на початку ХХ ст. Відтак археологічними студіями в ті часи займалися люди, які набували практичного досвіду, працюючи сезон-другий на розкопках зі старшими й досвідченими колегами або ж навчаючись на власних помилках. До речі, якихось археологічних дослідницьких інституцій (у звичному для нас вигляді) теж не існувало.

Отже М. Біляшівський, працюючи на розкопках 1887 р. під керівництвом В. Антоновича, почав набувати відповідного досвіду. А наступного року вже самостійно працював у Києві, на горі



Вулиця Олександровська в Києві на початку ХХ ст.
Поштова картка

досвідом (наскільки це було можливо в той час) і репутацією знаного археолога.

Тривалий час М. Біляшівський обіймав різні посади, у тому числі завідувача архівними установами. Однак не полішив археології, виступаючи з доповідями, публікуючи каталоги колекцій та наукові праці. Відтак коли постало питання про посаду директора створено-го в Києві міського художньо-промислового музею імені імператора Миколи II, кращої кандидатури годі було шукати. Сталося це 1902 р. Це була досить висока посада, зі службою квартирою, розташованаю у приміщені музею. Перший час були проблеми із платнею, але з 1909 р. вона становила 2400 руб. щорічно, що не так уже й погано, як для тих часів. Музей офіційно було відкрито 1904 р.

На посаді директора Микола Біляшівський поринає в археологічну та видавничу діяльність, не забуваючи про приємний відпочинок на власній «археологічній базі» — хуторі поблизу Княжої Гори, де розпочиналася його наукова кар'єра.

Поважний директор музею не стояв осторонь політики — 1906 р. він був депутатом Державної думи Російської імперії, ставши одним з



Олег Кандиба. 1910-ті роки. У цьому віці він міг відвідувати хутірця М. Біляшівського поблизу Канева

Власне, його околиці — то і нині є справжнісінький археологічний музей просто неба. Чого тут тільки нема! У глибоких ярах можна натрапити на кремені — сліди стоянок мисливців на мамонтів. На плато є рештки поселень трипільської культури. Є скіфські городища, причому значно більші, ніж Родень, і з потужнішими укріпленнями. А також поселення давніх слов'ян, курганні некрополі. Місця не лише мальовничі, але й дивовижно насичені цілком матеріальними слідами тисячолітньої історії.

Навіть сама подорож на далекий хутір була цілою пригодою. У ті часи кияни полюбляли подорожувати по Дніпру пароплавами. До Канева колісний пароплав ішов годин десять-дванадцять, для малої дитини — це майже подорож довкола світу. Повільно пропливали береги зі схованими в зелені селами, вибленими хатами під солом'яними стріхами. Однак не самі лише селянські хатки можна було побачити на берегах Дніпра. Над широкою заплавою височіли могутні гори, деякі

з них були увінчані давніми городищами — у Халеп'ї, Витачеві, Гребенях, Ржищеві, Щучинці, Ходорові, на Букрині. Тут, на берегах Дніпра, зосереджена історія краю впродовж кількох тисячоліть — від трипільської культури до міст-фортець княжої Русі та козацьких часів. Отож було на що подивитися і про що розповісти!

Такі подорожі, перебування надалекому хуторі у такому товаристві, а також наступні відвідини музею явно не минули безслідно. Тому не буде перебільшенням висновок, який можна зустріти в багатьох біографіях Олега Кандиби, стосовно того, що саме тоді, у дитячі роки, романтика археології полонила його на все життя.

Тихі зали музею

Ще одним місцем, де Олег міг зустрітися зі сторінками минувшини, був Київський міський художньо-промисловий музей, яким із 1902 р. завідував М. Біляшівський. Його масивна будівля з колонами та левами, що охороняють вхід, і нині відкриває вулицю Грушевського в Києві. Цю установу обов'язково відвідували учні



Пароплави на Дніпрі навпроти київського Подолу. Початок ХХ ст., поштова картка. Можливо, саме таким транспортом подорожували в ті часи з Києва до Канева



навчальних закладів усіх рівнів — від студентів до гімназистів. У музеї було на що подивитися! Основу його колекції було закладено ще під час XI Археологічного з'їзду в Києві, власне виставка, розгорнута під час з'їзду, і стала початком музею. Відомі меценати Терещенки й Ханенки передали до музею чималі колекції старожитностей, не кажучи вже про кошти. Деякі речі із власної колекції передав сюди й сам М. Біляшівський.

Археологічним відділом музею завідував Вікентій Хвойка. Постать в археології краю просто-таки легендарна. Аматор-колекціонер, згодом визнаний археолог, він був відомий не лише блискучими відкриттями — від Кирилівської палеолітичної стоянки та поселень трипільської культури до палаців київських князів і давньоруських міст — але й науковими працями, присвяченими археології та давній історії Подніпров'я.

Тривалий час саме В. Хвойка проводив екскурсії по археологічному відділу, складав докладні путівники, що видавалися коштом



Будівля Київського міського художньо-промислового і наукового музею.
Поштова картка початку ХХ ст.

музею. Ціна цих, зовні непоказних, книжечок у сірих обкладинках становила не більше 10 коп., тож вони були цілком доступні пересічним відвідувачам. Вхід для учнів коштував 15 коп. (50 % від ціни квитка для звичайних відвідувачів), групові відвідування були безкоштовними, а по неділях видавали по 200 так само безкоштовних квитків — було б бажання відвідати музей!

Цілком вірогідно, що Олег Кандиба міг навіть неодноразово відвідати цей музей у «будинку із левами». Це могло бути у ранньому дитинстві з батьками, на запрошення директора. Можливо, що під час тих відвідин про давню історію Подніпров'я, розкопки древніх пам'яток та виставлені знахідки розповідав йому особисто хранитель археологічного відділу Вікентій Хвойка.

Цікаво, а чи згадував Олег Кандиба згодом, у роки свого навчання у Празі, про те давнє, ще дитяче знайомство з археологією та археологами? Адже для нього автори багатьох наукових видань, зокрема з трипільської проблематики, були не лише земляками, але й давніми знайомими — Микола Біляшівський, Вікентій Хвойка... Гortaючи сторінки останньої книжки хранителя Київського музею — «Древнейшие обитатели Среднего Приднепровья» — чи не пригадував він колись почуте і побачене під час екскурсій залами, заповненими старожитностями рідного краю?



Олег Кандиба — учень
школи у Пущі-Водиці,
1920-ти pp.



Як би там не було, а можливостей для знайомства із давниною та її відомими дослідниками в Олега було значно більше, ніж у пересічного київського гімназиста. Є всі підстави вважати, що побачене і почуте в дитячі та юнацькі роки — чи то на «хуторці» Миколи Біляшівського поблизу Княжої Гори, чи то від Вікентія Хвойки у тихих музеїних залах — запам'яталося на все життя. А головне — спричинилося до непростого вибору життєвого шляху.

Улітку 1917 р. Олегові Кандібі виповнилося 10 років. Той бурений рік приніс для України та українців чимало змін, породив чимало сподівань. У Києві постановою Тимчасового уряду навесні було навіть відкрито археологічний інститут, надійшли перші добroчинні внески на діяльність нового навчального закладу. Становлення Української Народної Республіки взагалі, здавалося, відкривало небачені раніше перспективи... Перша світова війна закінчувалася, учораши вороги ставали сусідами, з якими слід налагоджувати нові стосунки. Батько Олега був призначений аташе з культури в українському посольстві в Угорщині. Ще років шість-сім, усе якось влаштується, буде час подумати і про вищу освіту для сина...

Однак наступні шість років будуть сповнені такими подіями, а обставини врешті-решт складуться таким чином, що здобувати вищу освіту й археологічну зокрема Олегові Кандібі доведеться вже не в Києві, і навіть не в Україні, а далеко від рідного краю.

Більшовицька влада конфісковуватиме все — від нерухомості і колекцій старожитностей до меблів та «надлишків» харчів. Учені будуть отримувати «охоронні грамоти» не те що на помешкання, а на право володіння письмовим столом та книжковою шафою. Микола Біляшівський складатиме список будівель Києва, постраждалих від артобстрілу під час наступу більшовицького війська Муравйова, а потім на посаді директора музею опікуватиметься конфіскованими у вчораших меценатів та поціновувачів старожитностей колекціями й намагатиметься (часом марно) врятувати культурну спадщину від нерозумних дій нової влади. Яка там

археологія, які там розкопки... І про «свій хутірсь» доведеться забути назавжди. Єдине — поховали шановного директора музею в Каневі, на Тарасовій горі...

Перманентні реформи університетів зруйнують систему вищої освіти. Археологічний інститут, відкритий Н. Полонською-Василенко, проживотіє декілька років і буде закритий. Уцілілі в роки громадянської війни викладачі вимиратимуть від голоду чи шукатимуть можливість емігрувати. Кожен виживатиме, як може, намагаючись перетривати, здавалося, найтяжчі роки. Проте найважчі і найстрашніші випробування ХХ ст. були ще попереду...

Час і доля України

Це був складний час. «Доба, жорстока, як вовчиця», — так надзвичайно стисло і влучно охарактеризував її сам О. Ольжич в одному зі своїх поетичних творів. Події Першої світової війни 1914–1918 рр., спалах і поразка українського національно-визвольного руху 1917–1921 рр. привели до чергового несправедливого повоєнного розподілу етнічних українських земель між новими європейськими державами. Укладена за наслідками Першої світової війни Версальська система мирних договорів виявилася катастрофічною для України та українців.

Українська Народна Республіка (УНР) не була визнана Антантою як суверенна держава. Визнання ж із боку розгромленої Німеччини вже не мало значення. Залишившись без жодної фінансової, матеріально-технічної та моральної підтримки з боку Європи, сам на сам із російськими білогвардійцями та більшовиками, а також відродженою стараннями тої-таки Антанти Польщею після кількох років запеклої боротьби, УНР припинила існування, а уряд республіки та вірні йому збройні частини у важких умовах були змушені залишити територію України. Зазнала поразки і спроба утворити на території Східної Галичини



Західноукраїнську Народну Республіку. Карпатська Україна була приєднана до Чехословаччини. Буковина опинилася у складі Румунії. Ризькою угодою 1921 р. між урядами Польщі та радянської Росії (і її сателітом — урядом радянської України) завершився розподіл етнічних українських земель між новими європейськими державами. Сорокамільйонна нація знову була розтерзана й обездержавлена.

Ця драматична ситуація викликала хвилю зневіри та пессимізму, розбрату і взаємних звинувачень у середовищі української політичної еміграції. Хтось цілком відійшов від політичного життя. А хтось, піддавшись на агітацію більшовиків, вирішив повернутися до підрадянської України...

Однак атмосфера розпачу й безпорадності охопила далеко не всю українську спільноту. Крок за кроком, уже з початку 1920-х років у нових історичних умовах відбувалося відродження і посилення організованого українського національного руху на території Чехословаччини, Румунії й, особливо, Польщі, де на Волині та у Східній Галичині загострилося польсько-українське протистояння.

У серпні 1920 р. один із провідних діячів армії УНР полковник Євген Коновалець створив і очолив підпільну Українську військову організацію (УВО), яка продовжila боротьбу за визволення України. В УВО об'єдналися випробувані й загартовані в боях за українську незалежність колишні військовики, а кістяк організації становили ветерани формувань січових стрільців — чи не найбільш боєздатних підрозділів армії УНР.

Минуло багато років...

У місті Каневі нині є готель «Княжа Гора». Невеликий, затишний. А сама Княжа Гора ввійшла до складу заповідника, яким опікується Київський національний університет імені Т. Шевченка. Упродовж 1958—1965 рр. університетська експедиція на чолі із

Галиною Мезенцевою розкрила всю доступну для розкопів площину. Після всіх скарбошукачів та археологів минулих часів тієї площини залишилось якихось 2000 м². Удалося віднайти сліди ще 24 давніх жителів та 8 інших приміщень, а також могильник на горі Пластунці, розташованій поряд. Уже 1968 р. видавництво Київського університету опублікувало книгу Г. Мезенцевої «Давньоруське місто Родень. Княжа Гора», в якій зібрано також відомості про давні розкопки, у тому числі й ті, що їх проводив власник хутора під Княжою Горою Микола Біляшівський. Студентам-першокурсникам історичного факультету ще у 1970-х роках демонстрували документальний фільм про розкопки на Княжій Горі.

Відлитий із бронзи пам'ятник академіку, археологу, директору музею М. Біляшівському нині стоїть біля входу в «будинок із левами», де тепер розміщено зібрання живопису України. А з тилового боку музею ще зберігся окремий вхід до помешкання директора, яке зараз займає адміністрація музею.

Археологічна ж експозиція нині розгорнута в будівлі, котра височить над руїнами Десятинної церкви та давніх князівських палаців, які свого часу досліджував Вікентій Хвойка. Тут можна побачити чимало старожитностей, які були окрасою ще того, першого, музею. Є тут і речі з Княжої Гори, із Родня. Про первого директора та хранителя фондів згадують екскурсоводи, розповідаючи про історію створення музею. Музей так само вабить таємницями минулого, а часом і визначає подальшу долю тих, хто ще малим у супроводі батьків завітав до нього. Це не прості слова, а власний досвід — років сорок тому саме із цього музею розпочав своє знайомство з археологією України та її далеким минулим один із авторів цієї книги.



Розділ 2

Студентські роки

*Навчишся надати блискавичність думкам
І рішенням важкість каміння...*

О. Ольжич, «Незнаному воякові», 1935 р.

Чи думав колись Олег Кандиба, що здобуватиме вищу освіту на батьківщині Вікентія Хвойки? Власне, така постановка питання не є цілком коректною, адже В. Хвойка народився все ж таки в Австро-Угорській імперії, а суворенна Чехословаччина з'явилася на політичній карті Європи за кілька років по його смерті. З іншого боку, зникла країна, до якої він вийшов — Російська імперія. На жаль, на початку 1920-х років на політичному небосхилі Європи закотилася й зірка незалежної України...

Колись Вікентій Хвойка полишив Батьківщину, шукаючи країзої долі на сході. Не минуло й півстоліття, як емігранти зі сходу Європи знайшли притулок на чеській землі, також очікуючи на кращі часи. Історія — річ дивна і незбагненна.

Не менш дивним чином перетнулися й долі двох археологів, видатних дослідників трипільської культури. Адже обидва вони свого часу спілкувалися і багато чому навчилися в однієї людини — відомого і шанованого вже у часи В. Хвойки видатного чеського археолога та

історика Любора Нідерле. Саме він ще у 1890-х роках вів листування з В. Хвойкою, отримуючи перші повідомлення про відкриття пам'яток трипільської культури, дослідження старожитностей слов'янського часу та Русі. Любор Нідерле головував на засіданнях секції XI Археологічного з'їзду (1899 р.), де В. Хвойка виголосив свою доповідь «Кам'яний вік Середнього Придніпров'я», описавши дослідження трипільських старожитностей і давши їм історичну оцінку.

Мине близько тридцяти років, і вже Олег Кандиба слухатиме лекції Любора Нідерле у Карловому університеті у Празі, так само отримуючи його підтримку на початку шляху в науку... Однак про все по порядку.

Перші кроки у Празі

На початку 1923 р. родина Олександра Кандиби нарешті зібралася разом. Спочатку — у Берліні, потім перебралися до Чехословаччини. Для набуття вищої освіти Олегу потрібно було мати документи про закінчення гімназії, а не школи у Пущі-Водиці. Із подібною проблемою зіткнулося чимало молодих людей, які в ті роки полишили Україну. Для допомоги емігрантам Український громадський комітет ще 1922 р. організував у Празі «матуральні курси». Студіював на цих курсах і Олег — успішно склавши іспити, у листопаді 1924 р. він отримав необхідні документи. «Матуру» Олег Кандиба отримав не просту, а із відзнакою.

Відзнака надавала право вступу до Чеської технічної школи чи до Української господарської академії в Чехословаччині на правах звичайного слухача. До того ж, навчання впродовж першого року могло бути безплатним. Як завжди, на початку життєвого шляху проблема вибору — чи не найскладніша. Сучасники згадували, що Олег серйозно роздумував над кар'єрою інженера.

Однак на той час він уже встиг записатися до Українського високого педагогічного інституту імені М. Драгоманова (УВПІ) у Празі,



Олег Кандиба – студент,
1924 р.

на літературно-історичний відділ. Цей вищий навчальний заклад було засновано влітку 1923 р. все тим же Українським громадським комітетом. Навчання мало тривати два роки, а головне — було безплатним. Щоправда, студентів там навчалося відносно небагато — за весь час існування УВПІ (до 1931 р.) заклад закінчили, за деякими даними, 178 осіб.

Можливо, вступ до УВПІ й визначив багато в чому подальшу долю О. Кандиби. Адже всім першокурсникам-історикам викладають курс основ археології.

Лекції ж з археології в УВПІ читав Вадим Щербаківський — постать в українській археології та мистецтвознавстві помітна і відома.

Згодом О. Кандиба не дуже то і згадував про роки навчання в педагогічному інституті, не збереглися, на жаль, і відповідні документи. Однак знаючи про його викладачів, можна спробувати реконструювати дещо із тих, перших, років студій.

Про те, що міг почути на лекціях шановного професора В. Щербаківського молодий студент Олег Кандиба, ми можемо дізнатися із самих вступних лекцій, які були видані вже у незалежній Україні. Зауважимо, що в 20–30-ті роки не існувало такого поняття, як «археологія України». Дивно читати про це сьогодні, коли вже минуло кілька десятиліть із виходу в Канаді одноіменної праці Я. Пастернака чи двох пізніших тритомних видань у радянській Україні. І це не кажучи про декілька підручників, останній з яких вийшов кілька років тому заходами викладачів магістерської програми з археології та давньої історії України Національного університету «Києво-Могилянська академія». Коли ж Олег слухав лекції В. Щербаківського, словосполучення «археологія України» виглядало як новація, а про відповідний підручник студенти могли хіба що мріяти.

Професор накреслив досить цікаву та повчальну картину розвитку археологічної науки, принагідно не оминувши навіть подій буревінних років Української національної революції 1917–1921 рр. Відтак ці лекції мали не лише формувати у студентів фахові знання, але й впливати на світогляд та ставлення до актуальних подій. Знаючи подальший життєвий шлях О. Кандиби, можна припустити, що лекції В. Щербаківського справили вплив на формування не лише його фахових знань, але й світогляду. Саме тому видається доцільним ознайомити читача із деякими основними положеннями вступної лекції, прочитаної у Празі понад 80 років тому.



Відбиток печатки
Українського високого
педагогічного інституту
ім. Драгоманова в Празі.
30-ти роки ХХ ст.

Хто такий археолог і що таке археологія

Втративши можливість проводити польові археологічні дослідження, відірваний від музеїних колекцій на Батьківщині, Вадим Щербаківський натомість отримав чимало часу для роздумів та концептуального осмислення матеріалів, які вивчав упродовж життя. Тому навіть вступна лекція з археології мала нестандартний за тогочасними мірками вигляд. Замість того, аби викласти першокурсникам відомості про новітні наукові здобутки, відкриття та модерні концепції в археології, професор уголос розмірковував над тим, чим є археологія, яким має бути археолог і навіть удавався до екскурсів у політичні події останніх років, що справили вплив на наукові студії.

Насамперед він виступив на захист археології як науки, проти поширених поглядів на її представників як людей дивакуватих, «копачів» чи недолугих фанатиків-колекціонерів, наголосивши,



Вадим
Щербаківський,
професор, археолог,
мистецтвознавець

що археолог — це професія поважна і серйозна, а справжніх археологів нині якраз і бракує. Бракує Україні, «бо там зараз відкрилося багато музеїв». Так тема України постала одразу, уже на перших хвилинах вступних лекцій, що виголошувалися перед молоддю, яка за різних обставин змушені була покинути рідний край. Навряд чи лектор вважав, що, закінчивши університет у Празі, його учні одразу ж повернуться у країну, із якої він ледве вирвався. Можливо, він мав на увазі інші часи, інші обставини?

Далі В. Щербаківський наголосив, що при всій своїй важливості археологія «у значній мірі брудна, шпортатліва, часом дріб'язкова і марудна», але, «проходячи сей неприємний, досить важкий і нудний шлях», археолог може досягти «великих височин» і «намалювати яскравий образ людського життя, для інших недосяжний». Ба більше, через археологію, говорив професор, можна навіть прийти до встановлення («хоча і не в близчій будучині») законів історії.

Згадав він і про важливість музеїв для суспільства, а особливо музеїніх працівників як популяризаторів науки. Наводив висловлювання відомого музеїніка, дослідника історії козацтва Д. Яворницького: «Музей — се минувшина, се історія, се душа, це серце наших предків, а для нас величавий храм, куди ми повинні входити із побожністю, а виходити із найглибшим поважанням і гарячою любов'ю до всього того, чим жили наші батьки, діди і прадіди, що ми повинні нести із собою, як заповіт, і чому повинні вчитися і ми, і покоління наших нащадків, поки стоїть земля і світить сонце».

Вочевидь, це таки запало в душу студентові Олегу Кандібі, адже в майбутньому він докладе чимало зусиль до популяризації здобутків археології, виступаючи з доповідями й публікуючи замітки в газетах і часописах про результати розкопок, вважаючи це важливою скла-

довою діяльності науковця, на рівні з опрацюванням музеїніх колекцій та виданням монографій чи статей. Мабуть, не менше запали в душу й слова про можливість встановлення законів історії, тож була надія на основі цих законів не лише осягнути сьогодення, але навіть спробувати зазирнути (на науковій основі) у найближче майбутнє. Хіба ж можна відмовитися від такої перспективи?

Це лише на перший погляд, говорив В. Щербаківський, межі, в яких археологія робить висновки, видаються вузькими. Зростання кількості матеріалу та методів його опрацювання «підняли обрії та поглибили перспективи», наблизивши пізнання до методу наук природничих (тобто точних!), відтак значно підвищили ціну й точність отриманих результатів. Археологія відтворює певну картину, «статику життя», однак послідовність цих картин не може вважатися випадковою. Ось вони, ті самі закони буття та історії. Однак слід пам'ятати, за цим усім часом стоять «величезні трагедії, тільки трагедії без слів». Наступні слова з лекційного курсу слід навести повністю:

«І може у цій безсловесності, безвимовності тим гостріше, тим гіркіше виступає трагізм подій, які історія чи не вміла, чи ще не могла, чи не захотіла зазначати, а, може, навпаки, хотіла обійти мовчанням, ба навіть стерти з лица землі саму пам'ять про них. І таким чином археологія ніби вносить поправки в історію, тобто безпосередньо допомагає сусідній науці й часто не одній тільки історії».

Цікаво, що саме мав на увазі Вадим Щербаківський, промовляючи «не одній тільки історії»? Можливо, політиків, яким часом варто замислитися над тими сигналами, що йдуть з минулого, сигналами, які історія (а надто ті, хто її пише й переписує) вперто хоче обійти мовчанням... В усікому разі бачимо явний заклик оцінювати все самому, об'єктивно, і сприймати правду історії такою, якою вона є, а майбутнє бачити таким, яким воно може бути, навіть страшним і темним. Саме це доведеться не раз і не два робити в подальшому житті Олегу Кандібі як археологу, а ще більше — як діячу політичному.

Були в лекції і слова про належність України «внутрішньою душевною лінією свого розвою» до західного світу, нехай навіть від-



діленого від неї високими горами. І про те, що далі на схід, «по другий бік тої невизначеної границі живе населення ... тісно пов’язане ... з грізним кочовим Сходом, і усе це всупереч звичайним зайдженям, науковим ніби, гадкам єдності». Словом, археолог має бути заразом і етнографом, щоби простежити, як просувався шляхами історії той чи інший народ, щоб пов’язати минуле та сучасність.

Мав професор і власні погляди на праісторію України та українців, які не лише викладав студентам, але й оприлюднив у кількох наукових працях. Можливо, деякі із цих поглядів уже тоді могли видатися занадто україноцентричними, інші не витримали випробування часом (археологія — наука фактів, яких рік від року більшає), однак студенти у Празі мали можливість отримувати знання з давньої історії із різних джерел, у тому числі від місцевих учителів. Із набуттям цих знань їхній світогляд змінювався, кругозір розширювався, а професійний рівень значно зростав. На цей шлях свого часу став Олег Кандиба.

Вільний університет

Наступним університетом, у якому розпочав навчання Олег у Празі, став Український вільний університет — УВУ. До заснування цього національного вищого навчального закладу пряме відношення мав його батько, письменник Олександр Олесь. По-перше, як один із ініціаторів створення, по-друге — як поручитель при отриманні використаної для цієї справи позички. Позичку надав Союз українських журналістів і письменників під заставу складу виданих письменником книжок. Відкрито університет ще 1921 р. у Відні, а згодом перенесено до Праги. Його адміністрація розмістилася у приміщеннях посольства Західноукраїнської республіки, а навчання відбувалося в аудиторіях Карлового університету. Певний час УВУ існував за рахунок матеріальної підтримки з фонду президента Чехословаччини Т. Масарика.

Викладав у цьому університеті і В. Щербаківський, який обіймав там свого часу посаду декана філософського факультету. Серед імен

викладачів ми знаходимо також прізвище Івана Борковського, визначного дослідника слов’янських пам’яток на території Чехословаччини. На початку 1930-х О. Кандиба вже дискутуватиме із ним на науковій конференції у Празі. Однак перед випускниками УВУ навіть по отриманні вищої освіти виникали проблеми, які не мали вирішення в умовах еміграції. Приміром, пошуки праці фахівцями зі спеціальності «українська історія».

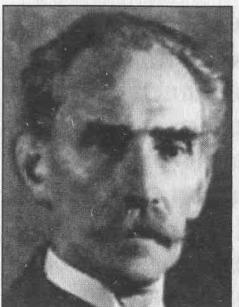
От що писав в одному зі своїх листів один із викладачів, історик Дмитро Дорошенко: «...наша будущість уявляється в дуже непевних і неясних рисах. Ми вже тут засиділись, і нашим господарям вже надокучило. Вони б раді нас здихатись, але як? І куди нас подіти? Додому вертатись? Але, не кажучи за все інше, що там робити? З чого шматок хліба юсти? Як заробіток можна знайти? Де, наприклад, діватись з таким „фаходом“, як українська історія? Кому вона потрібна? І взагалі, кому потрібні ми, тріски великого зрубаного лісу? ... хотілось би ще послужити рідному краєві, є ще й сили деякі, і охота велика, та, видно, таких, як ми, краєві не треба, і місця нам там немає. Значить, поки можна, будемо щось тут і далі робити, а як і цієї змоги не стане, то доведеться пропадати...».

Ясна річ, доводилося замислюватися над подібними питаннями також і студентам УВУ. Отож навчання О. Кандиби в Карловому університеті виглядає цілком логічною відповіддю на питання «що робити?».

Карлів університет

Здобуття заповітної гімназичної «матури» надало Олегові Кандибі можливість уже у зимовому семестрі 1924–1925 рр. записатися студентом філософського факультету Карлового університету у Празі. Тут Олег Кандиба навчався як «надзвичайний студент», вільний слухач. Таке навчання тривало майже два роки.

Складавши влітку 1926 р. додатково іспити із латини, він став уже «звичайним студентом» того ж таки філософського факультету, який успішно закінчив 1929 р. Роки навчання дали змогу досить



Любор Нідерле,
професор Карлового
університету

Тобто йдеться про охоплення величезного періоду — від появи перших представників людини розумної (*Homo sapiens*) в Європі (50–35 тис. років тому) аж до перших століть нашої ери. Ба, навіть більше, адже археологи вивчають ще й старожитності, створені людиноподібними істотами у давніші часи.

Усе це розмаїття епох та археологічних культур студент мав опанувати за кілька років навчання. Картина європейської передісторичної археології у 1920-х роках була досить складною, адже на той час її вже інтенсивно досліджували понад 50 років. У Карловому університеті було кому викладати археологію, можна сказати, що Олегові Кандібі і тут поталанило з учителями — він студіював археологію у самого професора Любора Нідерле.

Так-так, того самого Любора Нідерле, автора знаменитих «Слов'янських старожитностей», перекладених російською мовою і виданих у Санкт-Петербурзі чи не одразу після виходу у Празі. Того самого Любора Нідерле, який упродовж майже 20 років листувався із Вікентієм Хвойкою, отримуючи від нього докладні відомості про археологічні відкриття на Наддніпрянщині, і використовував ці дані у своїх наукових працях. Уважають, що патріархові чеської археології нового студента з України рекомендував Вадим Щербаківський. Як би там не було, а професорові не довелося шкодувати із цього приводу.



Засідання Українського історико-філологічного товариства у Празі, фото 1932 р.
О. Кандіба — в глибині зали

Сходження до пізнання

Процес навчання можна розглядати як сходження зі щабля на щабель, виконання певних завдань, які, зрештою, мають вивести на наступні рівні знання, а головне — дадуть змогу здобути навички для отримання цих знань і дослідження раніше невідомого. Навчання в європейському університеті у ті часи окрім лекцій включало відвідування семінарів та практику. На семінари студенти готували реферати, які за порушеню проблематикою, обсягом та вкладеною працею можна, мабуть, порівняти із сучасними курсовими роботами. За час навчання таких праць Олегу Кандібі довелося підготувати чотири, а три з них були присвячені археології.

Перша, як це часто буває у студентів, мала історіографічний характер — «Перегляд поглядів на мальовану неолітичну кераміку». Про це свідчить словосполучення «перегляд поглядів», тобто виклад думок учених із цього питання, котрі було опубліковано в попередні роки. При підготовці такої праці слід було прореферувати масив відповідної літератури, аби зрозуміти, в якому стані перебуває вивчен-



ня цієї теми. Справа це корисна, адже стає зрозумілим, що вже зроблено, а що ні, які дослідження можна провести в майбутньому, аби розв'язати ті чи інші проблеми.

Зауважмо, що йдеться саме про мальовану неолітичну кераміку, а не культуру мальованої кераміки. Коли б ішлося про культуру, то можна було б припустити, що перший семінарський реферат О. Кандиба присвятив культурі трипільській, адже її саме так іменували в Україні, а відтак і в Європі. Однаке словосполучення «мальована неолітична кераміка», що було у ходу на початку ХХ ст., може свідчити і про інший зміст праці — це поняття застосовували до керамічних виробів доби неоліту та мідного віку, знайдених під час археологічних розкопок, які проводилися на величезній території Євразії — від Китаю до Центральної Європи.

Вважалося, що єдина за походженням культура мальованої кераміки охоплювала в передісторичні часи величезні обшири Південно-Східної Європи, Середземномор'я, Північної Африки, Малої Центральної (Середньої) Азії і навіть Китаю. Ця ідея набула особливої популярності саме у 1920—1930 рр. завдяки працям шведського геолога й археолога Юхана Гуннара Андерсона, який відкрив ряд пам'яток неолітичної культури Яншоа (V—III тис. до н. е.) в Китаї, де виявив мальовану кераміку. Вважаючи її подібною до посуду культур Анау (поблизу Ашгабата в Туркменістані) та трипільської, висунув гіпотезу про західне походження неолітичних культур Китаю. Відгомін цієї теорії можна знайти навіть у деяких сучасних, здебільшого аматорських, працях, присвячених трипільській культурі.

Певною мірою поділяв подібні погляди і Вадим Щербаківський, в якого Олег Кандиба вивчав ази археології. Шановний професор обстоював погляд, що походження мальованого посуду трипільської культури пояснюється культурними традиціями Месопотамії, через яку її носії примандрували зі своєї праобразківщини десь у Центральній (Середній) Азії. Тож вибір теми реферату міг бути викликаний ще й знайомством із предметом, а також бажанням дізнатися більше про підґрунтя ідей, з якими майбутній археолог уже встиг ознайомитися. Зауважмо, що мине не так ужагато часу,

усього кілька років (!), а результати власних досліджень О. Кандиби заперечать згадані вище погляди В. Щербаківського на походження трипільської культури.

Нині встановлено, що традиція розписувати посуд мінеральними фарбами виникла в Європі та існувала досить тривалий час — упродовж VIII—III тис. до н. е., тобто кілька тисяч років. Вона характерна для різних археологічних культур доби неоліту та енеоліту, більшість з яких генетично взагалі між собою не пов'язані. Тож є підстави вважати, що така єдність від Китаю до Європи може бути наслідком належності цих культур до близьких культурно-господарських типів. Мальована кераміка була також поширенна в Північній та Південній Америці принаймні із II тис. до н. е. Цікаво, що чимало виробів, виготовлених, наприклад, на території Північної Америки вже у VIII—XIX ст. н. е., формую та особливо орнаментом нагадують мальований посуд доби неоліту з Європи або Азії¹. Звісно, навряд чи можна вести мову про культурний феномен, пов'язаний єдністю походження — сучасні дослідники² вважають, що ця подібність може бути зумовлена, між іншим, зміною станів свідомості.

Однак на початку ХХ ст. погляди на існування величезної культурної спільноті ще були надто популярні, а, головне, мали досить поважних прибічників, аби студент Карлового університету міг ними легковажити. Відтак цікаво, яких висновків дійшов Олег Кандиба у цій своїй праці? Погоджувається чи заперечував висновки й погляди класиків археології?

Певну відповідь на ці запитання нам можуть дати його власні наукові праці наступного часу. Для початку достатньо перечитати

¹ Докладніше див.: Богаевский Б. Л. Доисторический Китай и Европа // Хочу всё знать. — 1927. — № 6. — С. 246—247; Богаевский Б. Л. Раковины в расписной керамике Китая, Крита и Триполья // Известия ГАИМК. — Ленинград, 1931. — Т. 6. — Вып. 8—9. — С. 90—99; Кашина Т. И. Керамика культуры Яншоа. — Новосибирск: Наука, 1977. — С. 13—16; Andersson J. G. Children of the Yellow Earth. — London, 1934.

² Про змінені стани свідомості та орнаментацію кераміки див.: Ткачук Т. М. Трипільський орнамент та змінені стани свідомості // Галичина. — 2002. — № 8. — С. 13—23.



відповідний розділ докторської дисертації Олега Кандиби. Насамперед, помітне грунтовне знайомство з історією питання (ось вона, користь від історіографічних студій у студентські роки!). На кількох сторінках автор стисло викладає «Питання походження й зникнення мальованої кераміки». Тут ми бачимо досить репрезентативне зібрання найекзотичніших поглядів на спорідненість культур мальованої кераміки — від китайської Яншоа, азійської Анау до європейського Трипілля та Кукутень, висловлені провідними дослідниками того часу³. А от висновки сформульовано достатньо толерантно, зі знанням справи. Із посиланням на думки відомого дослідника Трипілля Е. Р. фон Штерна, а також свого вчителя, професора Альбіна Стоцького, автор пише: «Мальована кераміка Передньої Азії й Європи є властиво явищем спільнотного мистецького чуття доби, зумовленого середовищем і, можливо, теж расовими передумовами. Деякі поштовхи, однаке, походили з культурно зрілішого Південного Сходу, звідки з певною правдоподібністю могло походити також населення європейської паскової й мальованої кераміки». Дипломатично, що тут і казати. Нарешті, вердикт О. Кандиби (на цей раз жодних посилань): «... як походження, так і зникнення європейської мальованої кераміки неясне».

До речі, у цьому питанні археологи остаточно не розібралися і досі. Наявні факти наразі свідчать — найдавніші зразки мальованої кераміки (найближчі до Європи) нині маємо з неолітичних поселень Анатолії. Як би там не було, а вже перший семінарський реферат став однією із цеглин, з яких через кілька років буде вибудувано докторат О. Кандиби.

Наступна сходинка — тема «Розкопки в Галичині року 1928» — свідчить про прикладні, польові дослідження, адже цілком логічно було перейти від студіювання наукових статей та монографій безпосередньо до пошуків старожитностей. До цього мали спонукати спостереження, зроблені при читанні книжок, а саме про те, що опублікованого у поважних виданнях явно недостатньо, щоб у повній мірі

³ Докладно з докторською дисертацією О. Кандиби (точніше, з її українським перекладом) можна ознайомитися у вид.: Ольжич О. Археологія. – К., 2007. – С. 40–44.

вирішити питання дослідження «галицької мальованої кераміки». Власне цей реферат був звітом про перші самостійні розкопки Олега Кандиби, до того ж, проведені на українській землі. Відомості про них було опубліковано лише 1937 р., однак здобуті матеріали (досить важливі й принципові) так само використано у докторській дисертації.

Епізод з експедицією вартий окремої розповіді, якій присвячено цілий розділ⁴. А тут слід зазначити, що 1925 р. у тому ж таки Карловому університеті захистив докторську дисертацію під назвою «Руські Карпати в археології» студент із України Ярослав Пастернак. Причому і Я. Пастернак, і О. Кандиба студіювали археологію у тих самих професорів, ходили до однієї бібліотеки та музею. Напевно, десь тут вони і познайомилися — Олег Кандиба і новоспечений доктор філософії. Вони легко знайдуть спільну мову й уже 1928 р. зустрінуться у Львові, коли завдяки панові Ярославу (і матеріальній підтримці Наукового товариства імені Шевченка) Олег здобуде можливість здійснити свою першу власну (!) археологічну експедицію.

Нарешті, третя сходинка — тема «Галицька мальована кераміка». Власне, ця назва майже дослівно повторює назву дисертації («Галицька мальована неолітична кераміка»), захищеної 1930 р. Що є логічним — написати велику працю по частинах, при цьому обговорювати ці частини по мірі написання.

Власне, подібний підхід є цілком виправданим, можна сказати ідеальним при написанні кваліфікаційних праць, особливо перших — дипломних, кандидатських (зауважмо, у той час усе — реферати, статті, монографії — писалося чорнильною ручкою, у країному випадку — на друкарській машинці, відтак продуктивність праці годі порівнювати з можливостями, що їх надає навіть найпростіший комп’ютер із текстовим редактором). Систематична, наполеглива праця впродовж усього відведеного терміну — це ж і нині — простота — таки мрія наукового керівника чи не кожного аспіранта або здобувача вченого ступеня у вітчизняних університетах та академічних інститутах. Що тут сказати? Навчальний процес у Карловому університеті

⁴ Див. розділ 4.



було організовано належним чином, а студент Олег Кандиба виконував усе, що від нього вимагали викладачі. З огляду на кінцевий результат можна сказати, що він таки був ідеальним студентом.

Крім археології до кола зацікавлень О. Кандиби входила антропологія. Тут слід пояснити, що під цією назвою в Карловому університеті виступала зовсім інша дисципліна, ніж ми маємо в Україні. Тодішньому поняттю «антропологія» більше відповідає сучасний термін «етнографія», або уживаний у першій половині ХХ ст. «етнологія» (згадувалася у вступній лекції професора В. Щербаківського). Отож у межах відповідного курсу Олег займався питаннями, пов'язаними не з фізичною антропологією, не з вивченням форми черепів чи кісток доісторичних людей, а з давніми суспільствами як соціальним та історичним явищем. Власне, це вже зрозуміло із назви семінарської праці — «Погляди Грушевського на початки людської громади».

Тема знов-таки історіографічна, котра вимагала опрацювання фундаментальних наукових праць відомого українського історика та політичного діяча Михайла Грушевського, у тому числі розділів першого тому його «Історії України-Русі». Тематика, розглянута у рефераті, не знайшла відображення у наступних наукових працях О. Кандиби, оскільки стояла осторонь від питань археології. Однак коли б справа дійшла до соціологічної інтерпретації матеріалів трипільської культури, дослідник міг би певною мірою використати досвід старших колег.

Здається, зацікавлення антропологією/етнологією пізніше знайшло вияв радше у політичній, ніж науковій діяльності вченого. Адже справжньому фахівцю, котрий володіє відповідною методикою й має до того ж у своєму розпорядженні певні дані, однаково легко досліджувати різні культурні/політичні явища — чи то трипільське суспільство, чи соціум Карпатської України 1930-х років, або боротьбу між германіями та Римською імперією, чи перспективи протистояння УПА з німецькою й радянською арміями. В останньому випадку навіть легше, адже даних більше і вони більш повні, аніж реконструйовані на основі уривчастих, завжди фрагментарних археологічних джерел. З іншого боку, уміння працювати із

обмеженим колом фактів виробляє навички аналізу поточної ситуації в умовах інформаційного голодування. Такі навички за скрутних обставин навіть можуть надавати перевагу археологу або етнологу перед фахівцями-аналітиками, які звикли до отримання повного набору даних.

Докторат

Складши два іспити, написавши кваліфікаційну працю та успішно її захистивши, студент мав усі шанси здобути ступінь доктора наук на відповідному факультеті. Однак щоб бути допущеним до складання іспитів-«ригорозів» (від нім. Rigorosum), слід було спершу отримати позитивний відгук на дисертацію від професора університету.

Така рецензія на працю О. Кандиби збереглася в університетському архіві, її опубліковано, у тому числі й переклад. Належить вона професору, доктору Альбіну Стоцькому, в якого Олег студіював археологію. Текст досить короткий і стандартний, з огляду на жанр твору: тема, структура праці, огляд розглянутих проблем, значення роботи. Ну й, ясна річ, якісь вади (як же без критичних зауважень!): «Пан Кандиба не приділяв тим часом у своїй праці уваги мистецько-естетичним питанням...». Однак закінчення цієї, здавалося б, сповненої критики фрази є цілковитим виправданням дисертанта, який припустився таких упущенів — «тому що спершу треба було дотепер неясний матеріал розкласифікувати». Тобто зробила людина нормальну працю, і немає чого від неї більше сьогодні вимагати. Висновок рекомендував «прийняти працю п. Кандиби як базу для дальнього проходження ригорозів». Так 12 травня 1930 р. А. Стоцький відкрив перед Олегом Кандибою шлях до складання іспитів, а відтак, і до захисту докторату.

Слідом за підписом А. Стоцького йдуть ще дві приписки до цього документа. Перша належить докторові В. Бірнбауму й варта того, аби навести її повністю: «Тема дисертації п. Кандиби мені досить далека, однак уважаю його методу праці цілковито правильною, а тому приєднуюся до оцінки проф. Стоцького». Рецензуван-



ня докторатів у ті часи було платним, і останній запис на аркуші з рецензією належить, напевне, університетському адміністраторові чи касирові. Ідеться про виплату 15 травня того ж року винагороди у 100 чеських крон професорові А. Стоцькому й докторові В. Бірнбауму (кожному). Не так вже й погано, адже помісячна платня за читання лекцій в Українському вільному університеті становила в ті часи 150 крон.

Головний іспит називався «Fachgrigorosum», або «великий ригороз». Відбувся він 6 жовтня 1930 р. і тривав дві години. Це фактично був іспит зі спеціальності, адже складав того дня Олег передісторичну археологію та історію мистецтв, здобувши «визначну» оцінку. За десять днів відбувся другий іспит, з філософії, також складений успішно, із «достаточною оцінкою».

За три дні після того, 18 жовтня, відбувся захист («промоція») докторату. В архіві збереглися навіть спеціально надруковані картки із повідомленням про захист. Текст простий і урочистий, угорі великими літерами надруковано «OLEH KANDYBA» («Олег Кандиба»), а трохи нижче меншими «rodem z Zitomiru v Ukraine» («родом із Житомира в Україні»). Далі повідомлялося, що 18 жовтня 1930 р. об 11:30 згаданий вище добродій буде «promovan na doktora filosofie», тобто відбудеться промоція-захист дисертації на звання доктора філософських наук. У нашій країні цей ступінь відповідає кандидатові історичних наук за спеціальністю «археологія».

Захист дисертації, яка мовою оригіналу називалася «Haličská pomařovaná keramika neolitická» (а написав її Олег Кандиба та й захищав чеською мовою, яку, до речі, вивчати почав не раніше 1923 р.), відбувся успішно.

Отож виходить, що за роки університетського навчання О. Кандиба встиг побувати студентом Українського високого педа-

гогічного інституту імені М. Драгоманова (УВПІ), Українського вільного університету (УВУ) та ще й Карлового університету, наслідуючи у цьому класичну традицію європейського школлярства — навчатися багато, старанно й у найкращих професорів. Результатом стало набуття чималого обсягу знань з археології, антропології та мистецтвознавства, не кажучи вже про досвід самостійних археологічних досліджень.

Після захисту докторату у свої 23 роки Олег Кандиба став мабуть другим (і, напевне, наймолодшим) доктором-археологом в історії української археології. Того ж року Тетяна Пассек, захистивши дисертацію про трипільську кераміку, стала першим трипільязнавцем із вченим ступенем у СРСР. Наступну дисертацію подасть до захисту Кирило Коршак 1937 року, але загине у сталінських катівнях, а інші дослідники здобуватимуть вчені ступені вже по Другій світовій війні. Таким чином, доктор філософії з Карлового університету в отриманні вченого ступеня на багато років обійшов багатьох своїх колег, радянських дослідників Трипілля.

Однак за рік до цього, у 1929 р., в Олега Кандиби окрім улюбленої археології та натхненої поезії з'явилася ще одне заняття — він став Ідеалістом⁵. Саме так, із великої літери. Певною мірою тут ідеться про його оцінку з боку оточуючих. Однак за цим словом стояло й дещо інше, те, що кликало до сповненої небезпек боротьби. Те, що докорінно змінить долю й життєвий шлях доктора філософії Карлового університету.

Шлях до боротьби

У 1920-ті роки серед української молоді стрімко починає набувати популярності націоналістичний рух. Його натхненником та беззаперечним кумиром став відомий публіцист, літературний критик

⁵ Ідеаліст — перший псевдонім О. Кандиби як члена Організації українських націоналістів (ОУН), яку він називав «військом незримим поневоленої нації».



і політичний діяч Дмитро Донцов. В опублікованій ним статті «Націоналізм», яка буквально запалила національно свідому молодь, наголошувалося на формуванні нової української ментальності, що мала позбутися традиційного народництва та провінціоналізму («нашого провансальства»), піднявшись над «буденною мораллю» і базуватися на жертовному та безкомпромісному прагненні до боротьби за гідне місце українського народу серед інших народів світу. Революційний романтизм охопив тисячі молодих людей, які почали творити підпільні націоналістичні гуртки. Вони здебільшого виникали в місцях концентрації української учнівської та студентської молоді. У 1925 р. у Чехословаччині, у Празі, виникла Група української національної молоді; у Подебрадах почала діяти Легія українських націоналістів; у Польщі, у Львові, 1926 р. започатковується Союз української націоналістичної молоді.

Уже у другій половині 1920-х рр. розпочинається процес об'єднання розрізнених націоналістичних груп та гуртків. Активну участь у ньому відіграє УВО, провідник якої — Євген Коновалець — завдяки своїм організаторським здібностям та авторитету виступає тим центром, навколо якого формується ядро майбутньої нової організації. Зрештою, наприкінці лютого — на початку березня 1929 р. на підпільному конгресі у Відні було засновано Організацію українських націоналістів (ОУН) під проводом Є. Коновалця, виникнення якої ознаменувало новий етап українського національно-визвольного руху у ХХ ст.

Чи міг молодий і сповнений енергії Олег Кандиба залишатись остоною процесів, які нуртували у близькому йому студентському середовищі? Очевидно, що це було неможливо для такої романтичної й творчої натури! Не вигадано-ілюзорний, але реальний пафос підпільнної боротьби з усіма її небезпеками полонив і захопив О. Ольжича. Він, як і більшість представників його покоління, сприйняв як дану вищими силами місію своєї персональної відповідальності за майбутнє України та українського народу. Ці відчуття й настрої, які переповнювали душу й повністю опанували свідомість, О. Ольжич передав у пристрасних рядках, занотованих 13 вересня 1929 р.:

*O, Україно! Хай нас людство судить, —
Тобі одній — думки і кожний рух!
Твоїм щитом — гарячі наші груди,
Твоїм мечем — ці міліони рук!*

*Вперед, вперед,
Відважні юнаки,
Зламать навік
Історії шляхи!*

*За ясні зорі і за тихі води
Твоїх степів, спустошених огнем,
Світи запалим, стопчемо народи!!!
O, Україно! Слухай, ми ідем!*

*Вперед, вперед,
Відважні юнаки,
Зламать навік
Історії шляхи!*



Розділ 3

У ПОШУКАХ МАЛЬОВАНОЇ КЕРАМІКИ

*По рівній грані двох світів ідеш,
Що наче скло, невидима і гостра.
І тягне, рве глибинами без меж
Одкрите серце ненаситний простір*

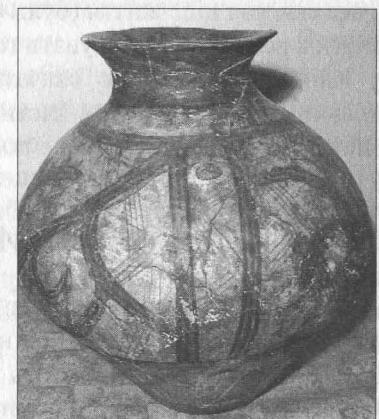
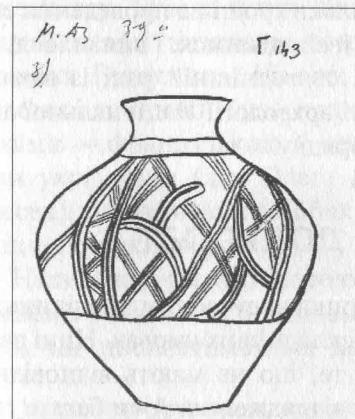
Олег Ольжич, «Межа», 1937 р.

Дослідження трипільської культури, які проводив Олег Кандиба, включали всі елементи праці вченого-археолога. Праця вченого на ниві археології складається із кількох етапів та видів робіт. Це польові дослідження, коли археолог вибуває в експедицію, щоб спочатку виявити пам'ятки (це називають розвідкою), а потім їх дослідити (це вже розкопки). Наступний етап — опрацювання здобутої інформації та знахідок (камеральна обробка). Потім починається те, що деякі теоретики дослідницького процесу іменують кабінетними процедурами — від написання звіту про дослідження аж до підготовки наукової статті (статей) чи навіть монографії. Оскільки самі по собі розкопки дають відносно обмежену кількість матеріалу, часто недостатню для з'ясування всіх обставин, то конче потрібно пере-

глянути у музеях знахідки, зроблені попередниками. У студіях над трипільською культурою Олегу Кандибі довелося випробувати свої сили у всіх перелічених вище видах та етапах археологічних досліджень.

Як правило, колегам-археологам доступні лише результати — статті, монографії, дисертаційні дослідження. Досить складно буває дізнатися про найцікавіше — процес створення цих наукових праць, перебіг польових досліджень. Важливу роль тут відіграють листи, нотатки у польових щоденниках, скупі оповіді очевидців та учасників розкопок, навіть старі фотознімки можуть допомогти дещо з'ясувати. Спробуймо й ми простежити, як же працював Олег Кандиба над тим, що нині ми досліджуємо як його наукову спадщину.

Порушуючи порядок досліджень, наведений вище, ми розпочнемо не з розкопок, а з кінцевого результату — дисертації та наукових праць. Так можна буде краще зрозуміти, що й навіщо шукав Олег Кандиба на полях біля галицьких і подільських сіл, для чого спускався під землю у печеру Вертеба поблизу Більча-Золотого, навіщо витратив стільки часу, місяцями перебираючи власноруч тисячі



Посудина із розкопок поселення Кошилівці-Обоз:
малюнок О. Кандиби та сучасне фото. Львівський історичний музей



вкритих пиликою трипільських черепків та сотні горщиків у багатьох музеях від Львова і Krakova до Відня і Берліна. Почнемо із першого видимого результату цієї важкої, тривалої праці — докторату.

За час роботи в Інституті археології НАНУ одному з авторів не раз довелося бути рецензентом кандидатських дисертацій, тобто докторатів за європейською шкалою наукових ступенів. Тож гортаючи працю, написану майже вісім десятків років тому, випало виконати роботу, яка не здавалася чимось особливим. Щоправда, оцінка змісту цієї праці вимагала ще й знань про те, чого досягли дослідники у вивченні трипільської культури на той час — адже який сенс оцінювати написане досить давно з позицій сьогоднішнього дня. Відомо, що археологія — то наука фактів, а їх за цей час он скільки додалося! Що ж там може бути нового й актуального в доктораті, захищенному до народження авторів цієї книги?

Однак уважне читання праці показало, що не все так просто й однозначно. Є у трипіллязвісті невмирущі, вічно актуальні теми — починаючи від суто археологічних (приміром, що таке «площадки» або де шукати трипільські поховання) до так само актуальніх і нині питань походження й зникнення цієї культури. Тут скільки не копай — два роки, десять, хоч ціле життя (були б тільки гроши на проведення експедицій!), а все достату з'ясувати годі й сподіватися. І виявилося, що Олегу Кандібі було б що сказати і сьогоднішній раді із захисту докторських дисертацій при Інституті археології Національної академії наук України. Але про все по порядку.

Трипільський докторат

Той старий докторат — добрий приклад сучасним дослідникам, як можна працювати у складних і найскладніших умовах. Нині деякі дослідники-початківці нарікають на те, що не мають відповідних можливостей, коштів на розкопки та відрядження. А чи багато грошей мав у своєму розпорядженні студент Карлового університету в 1928–1929 рр.? Праця була підготовлена (якщо рахувати від часу

написання перших семінарських рефератів) років за три. І за цей час проведено розкопки, опрацьовано музейні зібрання у кількох містах, простудійовано чимало книжок кількома європейськими мовами. Шлях від студента-початківця до поважного доктора філософії Олег Кандіба пройшов за чотири-п'ять років.

Насамперед слід сказати, що докторська дисертація Олега Кандіби, яка пройшла захист («промоцію») на філософському факультеті Карлового університету у жовтні 1930 р., стала першою кваліфікаційною працею, захищеною по матеріалах трипільської культури.

У СРСР пальма першості належить Тетяні Пассек, вона захистилася того ж, 1930 року. Основні положення її періодизаційної схеми Трипілля були готові ще 1926 року (відповідна стаття, написана у співавторстві з Борисом Латиніним, зберігається в архіві Інституту археології НАН України), проте на підготовку дисертації знадобилося кілька років. Однак її працю, ілюстровану професійно виконаними малюнками (з кольоровими вклейками), було опубліковано 1935 р.¹, а докторат Олега Кандіби побачив світ лише 2007 р. (і то без ілюстрацій)². До останнього часу українським археологам (і то далеко не всім) була відома хіба що його назва та час захисту. Бувало й так, що цю працю навіть у спеціалізованих статтях часом називали по-різному — наприклад, «Неолітична кераміка Галичини». Цікаво, що обидві перші дисертації із трипільської тематики було написано не українською, а іноземними мовами — французькою й чеською, хоча рідними мовами авторів були українська (для Олега Кандіби) та російська (для Тетяни Пассек). За написанням обох робіт стояла кількарічна напружена праця, пошуки, відкриття.

Написана чеською мовою, праця Олега Кандіби мала назву «Haličská pomaľovaná keramika neolitická». Український переклад, на який ми посилатимемося далі, зробила Марія-Лібуша Неврлі,

¹ Праця вийшла французькою мовою, ставши подію міжнародного масштабу: Passek T. La céramique tripolienne. — M.; L., 1935 (Bul. de L'Acad. de la culture mater / ГАІМК; Fasc. 122.). — 165 р.

² Український переклад: Галицька мальована неолітична кераміка // Ольжич О. Археологія. — К., 2007. — С. 20–110.



науковим консультантом виступила доктор археології Людмила Красковська, а над мовою редакцію попрацювала Наталія Повзуняк.

Ця праця цікава тим, що у ній не лише зроблено огляд попередніх досліджень, але й введено до наукового обігу чимало знахідок, які походили із західноукраїнських земель і назбириалися в музеїчних колекціях переважно впродовж першої чверті ХХ ст. До того часу старожитності трипільської культури в Галичині досліджували вже понад 50 років — від перших розкопок Антонія Шнайдера в околицях с. Кошилівці (зараз Заліщицький район Тернопільської області). За ці роки археологія пройшла шлях від фантастичних уявлень про ці знахідки до їх наукового осмислення.

Можна нагадати, що сам А. Шнайдер, відкривши у 1878 р. поселення в Кошилівцях, прийняв його за місце римського військового табору, а знайдену глиняну статуетку вважав зображенням богині



Фрагменти кераміки із трипільського поселення Незвісько: зліва – замальовки О. Кандиби, справа – знахідки, що зберігаються в Івано-Франківському обласному краєзнавчому музеї

Флори³. Однак уже на початку ХХ ст. мальована кераміка була достаточно визначена та зайняла свою нішу в археологічній систематиці як неолітична, тобто належна до нового кам’яного віку. Від палеоліту (старого кам’яного віку) неоліт якраз і відрізнявся наявністю керамічного посуду. Суперечки йшли лише стосовно датування й часу появи кераміки на Європейському континенті. Існувало також чимало думок, звідки взагалі тут уялася мальована неолітична кераміка.

Отож розпочинати дослідження доводилося аж ніяк не на порожньому місці. Те саме можна сказати і про сухо наукове опрацювання результатів польових досліджень. На той час, як Олег Кандиба взявся до дослідження трипільської культури, лише у Польщі вже вийшло кілька монографій, які торкалися цієї теми. У вступі до свого докторату він згадує видану 1924 р. книжку професора Леона Козловського, який із початку 1920-х років очолював кафедру доісторичної археології у Львівському університеті. Праця називалася «Молодша кам’яна доба в Польщі»⁴ й, між іншим, містила періодизацію трипільських старожитностей Галичини, на погляд О. Кандиби «надто загальну».

Крім того, вийшла монументальна, як на той час (1928 р.) «Археологія Польщі» В. Антоневича⁵. Зауважмо, це була чи не перша узагальнююча праця з археології великого регіону, у тому числі і Західної України, яка після 1921 р. перебувала у складі Польщі. Цей дослідник використав здобуті під час археологічних досліджень матеріали з поселень у Городниці, Більчі-Золотому, Бучачі, Кошилівцях, Заліщицях, Невіську та інших населених пунктах на Волині, Поділлі й Покутті. Він охарактеризував носіїв трипільської культури («культури з мальованою керамікою») як високорозвинуте, заможне землеробське населення. Уважав, що ця культура потрапила на Поділля та Покуття з території Румунії і занепала внаслідок вторг-

³ Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961. – С. 223; Олійник В. І. Кошилівці-Обоз – пам’ятка світового значення // Археологія. – 2002. – № 2. – С. 91.

⁴ Kozłowski L. Młodsza epoka kamienna w Polsce. – Lwów, 1924.

⁵ Antoniewicz W. Archeologia Polski: Zarys czasów przedhistorycznych i wczesnodziejowych ziem Polski. – Warszawa, 1928.



Леон Козловський,
професор Львівського
університету, дослі-
джував трипільську

культуру в 20–30-ті роки

Визначаючи актуальність свого докторату, Олег Кандиба наголошував на тому, що наукові праці, які вийшли на той час, не враховують усіх матеріалів з більш давніх розкопок, «деколи надто поверхові й не вистачають для глибшого пізнання культури». Із цим твердженням цілком можна погодитися, адже як у Л. Козловського, так і у наведеній вище узагальнюючій праці В. Антоневича трипільцям та їх культурі відведено відносно небагато місця. Отож «детальний розбір галицьких пам'яток», а особливо «з'ясування їх еквівалентів у сусідніх країнах, де розвивалась подібна культура, тобто в Україні і Румунії», дійсно був актуальним і важливим науковим завданням.

Особливо зауважмо наявність у формулюванні слова «Україна», адже це відбивало не стільки наукові, скільки політичні погляди автора. «Україною» Олег Кандиба називав не Галичину, а ту частину краю, яка в ті роки була складовою СРСР. Це йшло впротріз з академічними традиціями Європи, де ще на початку 1920-х років ці землі традиційно продовжували іменувати не інакше, як «Південною Росією» (а дехто застосовує цю назву й досі). Навіть учитель О. Кандиби, шановний професор Любомир Нідерле, свого часу сумнівався, а чи існують українці як особливий народ, і навіть дискутував із цього приводу (збереглося відповідне листування) із не менш

шановним професором Федором Вовком. Як би там не було, а слово «Україна» у доктораті вчоращеного студента Карлового університету цілком можна розглядати як таку собі політичну демонстрацію.

Слід також сказати, що Україна присутня у цій праці О. Кандиби не лише у вступі, а й у аналізі матеріалів та численних посиланнях на друковані праці. Адже у 1920-х роках у Києві (і не лише там) розгорнулася досить інтенсивна, наскільки це можливо було в той час, дослідницька робота на ниві археології, у тому числі трипільської культури, що її координувала Трипільська комісія, яка входила до складу Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК).

Коли розглядати ВУАК як попередника сучасного Інституту археології Національної академії наук України, то Трипільська комісія відповідатиме профільному відділу в його структурі. Щоправда, у сучасному інституті немає жодного трипільського відділу, а фахівці, які вивчають трипільську культуру, зосереджені у відділі археології мідного та бронзового віку.

Трипільська комісія ВУАК згуртувала навколо дослідницької програми, яка включала складання археологічної карти, опрацювання музеїчних колекцій й нові розкопки, археологів із Києва, Одеси та інших міст. До складу комісії входили вже знайомий нам М. Біляшівський, М. Болтенко, В. Козловська (голова), П. Курінний (секретар), О. Макаренко, С. Магура, М. Рудинський, М. Якимович, С. Гамченко. Саме на їхні праці, надруковані у 1920-х роках, і знаходимо чимало посилань у доктораті Олега Кандиби.

Таке оперативне знайомство із виданнями, котрі виходили у СРСР, мабуть, було б неможливим, коли б ще 1926 р. дійсними членами Трипільської комісії не було обрано В. Щербаківського та Л. Чикаленка, які на той час працювали у Празі. О. Кандиба використав матеріали, надруковані у «Коротких звідомленнях ВУАК» (1925–1927 рр.), збірнику «Трипільська культура на Україні» (т. I; 1926 р.), дійшла до нього навіть «Хроніка археології та мистецтва» (1928–1929 рр.).

У 1930-х роках література із СРСР до Праги практично не надходила — ми не знайдемо у монографії О. Кандиби про Шипинці



(1937 р.) жодних посилань на згадану вище дисертаційну працю Т. Пассек (1935 р.). У ті лиховіні часи для археологів радянської України спілкування зі своїми зарубіжними колегами було смертельно небезпечним...

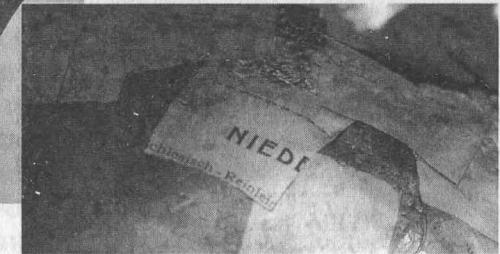
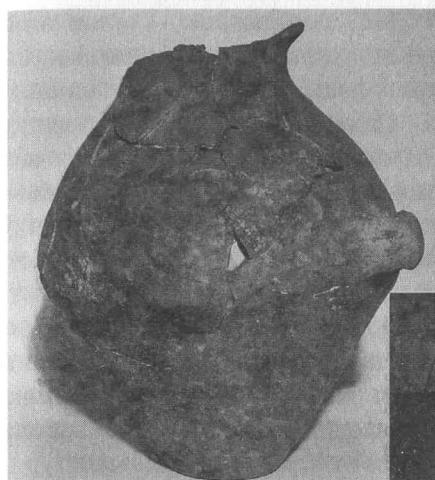
Сторінками докторату, або Про «вічні» проблеми трипільської культури

Назви розділів докторату, як на нинішній час, виглядають не зовсім академічно. Приміром, початковий розділ названо «Загальні міркування про мальовану кераміку». До цих «міркувань» увійшли історія досліджень (мабуть, став у пригоді ще студентський реферат), опис поселень та поховань «людей мальованої кераміки», опис різних виявів («областей») мальованої кераміки, розгляд її походження і зникнення, етнічний та антропологічний аспекти, хронологія окремих угруповань трипільської та інших культур мальованої кераміки.

Хоча розділ з історії досліджень виглядає досить скромно — усього кілька сторінок, слід враховувати, що наприкінці 1920-х років обсяг археологічних студій не був таким значним, як зараз. Проте й тут можна віднайти цікаві відомості про перші дослідження, чи, радше, загадки про мальовану кераміку з Галичини. Виявляється, сягають вони кінця XVIII ст., коли стало відомо про зібрання зразків мальованої кераміки із сіл Кудринці та Баришківці. Для порівняння — 1949 р. Т. Пассек розпочала свій огляд перших трипільських знахідок із середини XIX ст., із повідомлень київського генерал-губернатора І. Фундуклея.

Історію досліджень супроводжують примітки — поклики на літературу, за обсягом більші, ніж уся ця частина розділу! При цьому охоплено всі регіони, де відомі нині трипільські та кукутенські старожитності — від Дніпра до Трансильванії.

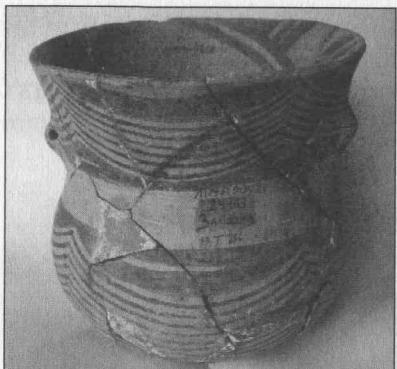
Опис поселень та поховань «людей мальованої кераміки» (як і примітки до нього) займають уже більше місяця. І тут О. Кандиба не обійтися без цитувань з дисертації Т. Пассек:



Трипільська посудина з Шипинців, реставрована із застосуванням старих газет часів Австро-Угорщини. Обласний краєзнавчий музей у Чернівцях

шов жодного із питань, які дискутували дослідники трипільської культури в ті часи. Чимало місця присвячено, наприклад, поховальним пам'яткам⁶. Перелік місць виявлення поховань подеколи (особливо по західному регіону) значніший, ніж ті, що їх нині можна знайти у публікаціях на цю тему. А от питання про поховальний обряд трипільців, як констатував О. Кандиба, «з'ясують лише нові наукові розкопки». До цього твердження цілком можна приєднатись і чекати на нові розкопки. Відсутність прогресу на цій ниві останнім часом навіть породила стійку впевненість деяких дослідників стосовно того, що трипільці мали якийсь поховальний ритуал, що не залишав слідів — чи то розсіювали попіл небіжчиків над полями, чи опускали його у річку... Хто має рацію і як воно було насправді — покажуть лише майбутні розкопки.

⁶ У виданому нещодавно українському перекладі дисертації їх не досить вдало названо «гробами», хоча з опису видно, що йдеться не про домовини, а саме про те, як «люди мальованої кераміки» ховали небіжчиків.



Посудина трипільської культури із розкопок в Заліщиках (Львівський історичний музей). Збоку видно шифри та інвентарний номер музею НТШ у Львові

поховання чи проведення поховальних ритуалів. Інші ж вважали, що це залишки жител. Із часом кількість прихильників «житлової» теорії невпинно зростала, заперечуючи ритуальну складову цих об'єктів. Хоча вже тоді Б. Януш та П. Курінний вважали, що істина десь посередині: рештки жител, «точки»-«площадки» — це і залишки жител, і сліди відправлення певного культу водночас. Нині також чимало дослідників схиляються до подібної думки.

О. Кандиба вважав, що «залишками житла є рішуче також більшість „точок“ України». І наводив, до речі, відповідні аргументи, які були б прийняті і сьогодні. Аргументи, що свідчать про обізнаність із традиційним житлом сучасних їому хліборобів на Галичині та у Подніпров'ї. У шарі обпаленої глини із відбитками деревини він убачав залишки впалої стелі або стін, маючи на увазі припущення В. Хвойки про двоповерхові трипільські житла.

Такі погляди суголосні сучасним, особливо якщо пригадати понад півстолітню історію вивчення трипільських жител у СРСР. У 1930-х роках, коли радянська археологія декларувала перегляд «недосконаліх, суперечливих і безнадійно застарілих поглядів буржуазних археологів»,

Далі ще цікавіше — огляд теми про житла людей трипільської культури. І досі ця тема на слуху, вийшло вже кілька монографій, і на початку ХХІ ст. над кандидатськими із цієї теми працюють два (!) дисертанти — один розглядає житлобудування у щілому, другий займається інтер'єром наземних будівель.

Як і зараз, у ті часи актуальним було питання про те, що ж являли собою завали обпаленої глини, які археологи знаходять на місцях поселень трипільської культури. Свого часу більшість дослідників дотримувалися думки, що це місця

дійшла черга і до трипільських «точок». З одного боку, усі «площадки» було оголошено рештками звичайних жител — без жодної сакральної складової! Однак наявність обпаленої глини все ж таки треба було якось пояснити. Відтак народилася абсолютно безглазда ідея щодо випалу спеціально розкладеними вогнищами глиняної поверхні, влаштованої по шару деревини, укладеної на землю. Таке могла написати людина, яка не мала ані найменшого уявлення про те, як будеться звичайна селянська хата. Подібні погляди на спосіб будівництва трипільських жител з'явилися ще на початку ХХ ст., однак тоді вони не мали поширення. Проте, скріплені авторитетом Т. Пассек (і «радянської науки»), впродовж кількох десятків років були на озброєнні не лише археологів СРСР, але і їхніх колег із Румунії, Болгарії — словом, тих країн, де археологам траплялося щось подібне.

Лише після праць В. Маркевича та К. Зіньковського у 1970-х роках почалося повернення до здорового глазду та аналізу решток трипільських жител на підставі не сумнівних «теорій», а спостережень за традиційною народною архітектурою. Власне, це було те, що тезово обстоював О. Кандиба ще далекого 1930 р.

Дисерант розглянув чотири «області мальованої кераміки» на території Європи. За кожною із них стоять низка археологічних культур, так чи інакше пов'язаних між собою. Області виділено територіально, однак враховуючи особливості прайсторичного суспільства, такий поділ певною мірою відбиває племінну або навіть понадплемінну організацію давніх хліборобів Європи. Власне, така систематизація є початковим кроком у відтворенні історії, вік подій якої вимірюється не століттями й навіть не одним, а сімома — п'ятьма тисячоліттями (за сучасними уявленнями).

Найдокладніше він зупинився, ясна річ, на кераміці «українсько-румунської області». За сучасною термінологією, цю «області» іменують «культурною спільністю Трипілля — Кукутень» (або «Кукутень — Трипілля», залежно від того, в якій країні, Україні чи Румунії, проживає автор наукової праці). Олег Кандиба всередині цієї області описав регіональні особливості керамічних виробів, фактично показавши картину локальних варіантів трипільсько-кукутенської спільноти.



Власне, історія дослідження трипільської культури в останні 50 років була історією вивчення таких локальних варіантів у цілому або на певному відрізку часу. Виділено їх уже понад чотири десятки (в О. Кандиби було лише сім). Число захищених кандидатських дисертацій на подібну тематику вже досягло десятка. Отож напрямок виявився досить перспективним. Ба більше, останні років тридцять ідеться (і то досить активно) про виділення із трипільської окремих археологічних культур. Власне, це почали робити ще у 1920-х роках, однак потім Т. Пассек об'єднала всі хоч трохи подібні до трипільських пам'ятки в єдину «імперію», на яку тривалий час мало хто із дослідників наважувався зазіхати.

Що цікаво, деякі локальні групи, відомі О. Кандибі, і нині, як кажуть, на слуху — приміром, борисівська, усатівська, лукашівська та ін. Деякі присутні на ниві наукових досліджень уже під іншими іменами. Те, що О. Кандиба називав «семигородською керамікою», нині



Чернівецький обласний краєзнавчий музей. Тут зберігаються колекції знахідок трипільської культури, що їх вивчав О. Кандиба

відоме як культура Аріушд, або частина культурної спільноти Аріушд — Кукутень — Трипілля. Кераміка «групи А» та «групи В», тобто пам'ятки, досліджені та систематизовані ще В. Хвойкою, проходять під назвами різних типів — щербанівського, коломийщинського тощо.

Описуючи відомі трипільські керамічні фігурки (антропоморфну пластику), О. Кандиба запропонував власну їх типологію. Слід сказати, що розробка типології статуеток — одне із улюблених занять і сучасних археологів. Свого часу, у 1970-х роках, до цього навіть було залучено математичні моделі й обчислювальну техніку. На жаль, класифікація пластики, розроблена О. Кандибою, так досі й не опублікована.

Звідки прийшла і куди пішла мальована кераміка, а також про те, ким були її творці

Стосовно питання походження мальованої кераміки в Європі дослідник мав власну думку, вважаючи її «явищем спільногомистецького чуття доби, зумовленого середовищем і, можливо, теж расовими передумовами». Однак сталося це під культурним впливом з південного сходу (тобто з Анатолії), звідки, на його думку, і могло походити населення європейських неолітических культур — паскової (за нинішньою термінологією — лінійно-стрічкової) кераміки та кераміки мальованої. Із погляду на історичну перспективу — думка цілком актуальна і досі. Інша справа, що проблема так і залишається нерозв'язаною, хоча джерелознавча база зросла просто неймовірно. Можливо, саме це й ускладнює нині пошук джерела того загадкового мальованого посуду?

Що стосується зникнення культури мальованої кераміки, то О. Кандиба висловився за вірогідність її винищення «войовничими наїзниками». Ця ідея стане особливо популярною серед археологів у 1970-х роках в першу чергу завдяки працям Марії Гімбутас.



Дослідниця доводила, що висока цивілізація Європи, представниками якої були носії культури мальованої кераміки, у тому числі й трипільської, була знищена кількома хвилями войовничих «курганних народів» упродовж другої половини V — у IV тис. до н. е.

Українські археологи тривалий час були палкими прихильниками цієї теорії, має вона своїх послідовників і сьогодні. Причину виявити нескладно, адже українські степи і навіть частина лісостепової смуги у давні часи були заселені саме цими войовничими наїзниками. Більше того, вважається, що дикого коня одомашнено тут, на території України. Ще одна причина — те, що «войовничих наїзників» вважали представниками індоєвропейської (арійської чи індогерманської, за термінологією часів О. Кандиби) мовної сім'ї. Отож і виходило, що українські степи є колискою індоєвропейських народів.

Тут ми плавно переходимо до наявного у дисертації аналізу питань етнічної та антропологічної належності носіїв мальованої кераміки. Оскільки ця тема палко дискутується і нині, то дозволимо собі зупинитися на цьому питанні дещо докладніше.

Починає О. Кандиба із поглядів В. Хвойки на слов'янську належність трипільців (у рукописі «протослов'янську» та «українську»). Залишмо, однак, «українськість» трипільців на сумлінні дисертанта, адже В. Хвойка так не писав, а коли б написав, то російська імперська цензура подібне навряд чи б допустила в ті часи до друку. Далі ми знаходимо аналіз поглядів на цю тему переважно дослідників-німців за походженням. Серед них були популярні теорії стосовно «поарійщення» давньоєвропейського населення внаслідок «індогерманських навал», яких нараховували хто три, хто дев'ять і навіть більше (принагідно згадаймо три навали курганних народів М. Гімбутас!). За змістом фактично те ж саме, тільки цього разу із Західу на Схід, і тут вже батьківщина арійців⁷-індогерманців-індоєвропейців, ясна річ, не в українських степах, а на Півночі, на теренах німецького райху.

⁷ Докладніше про тогочасні пошуки арійців, аріїв та іх «прабатьківщини» можна прочитати у книзі Гордона Чайлда, яка вийшла друком 1926 р. (Childe G. The Aryans. A Study of Indo-European Origins. — London, 1926), а перекладена та видана в Росії через майже 80 років (чомусь не під оригінальною назвою): Чайлд Г. Арийцы. Основатели европейской цивилизации. — Москва, 2005.

І хоча О. Кандиба писав, що «теорії Коссіни про індогерманські навали сьогодні зовсім не переконливі», однаке ці теорії стали у пригоді для тих, хто конструював політику III райху після 1933 р. Хіба вони могли прийняти до уваги думку вченого, що зброя, котру горе-дослідники вважали витвором войовників-арійців, насправді була виготовлена у мастернях племен мальованої кераміки? Чи твердження, що «подібні гіпотези без доказів спричиняють у науці лише непорозуміння і збивають дослідження з правильного шляху», а «ототожнення археологічних явищ з філологічними є просто неочікуване»⁸? Та й хто б став у Німеччині прислухатися до критики якогось там докторанта з Карлового університету, адже творилося велике і світле (ясна річ, для «істинних арійців») майбутнє! Однак здається, що не завадило б почитати той розділ, а як не розділ, то хоча б окремі рядки з докторату О. Кандиби, і нашим вітчизняним «арієзнатцям», які навіть на початку ХХІ ст. повторюють твердження, які здавалися безглуздими ще років сімдесят-вісімдесят тому.

Звертаючись до антропологічних матеріалів, О. Кандиба відзначав, що лише у печері Вертеба (а там трипільських горизонтів було кілька) скелети належать одразу чотирьом «расам». Те саме він зауважив по знахідках з інших місць, а також те, що «точно невідомий первісний фізичний тип арійців», що «люд мальованої кераміки належить щонайменше трьом расам». Не завадило б почитати це і деяким сучасним знавцям трипільської антропології, котрі вважають, що ті належали виключно до «середземноморців» чи міфологізованого «вірменоїдного типу». Це стосується й кінцевого зауваження про те, що «антропологія ніколи не зможе свідчити про національну расовість, бо ж раса — поняття суто природознавче, а кожен народ, починаючи від неоліту, так само, як і люд мальованої кераміки, не є расово одноцілим».

⁸ Точніше було б замість «неочікуване» перекласти — «недоречне».

⁹ Нині вживається термін «антропологічний», чи «фізичний» тип, оскільки слово «раса» стійко асоціюється із расизмом.



СЛОВО ПРО ГАЛИЦЬКИХ ТРИПІЛЬЦІВ

Наступний (і останній) розділ названо «Галицька мальована кераміка». Серед причин, які спонукали автора зайнятися саме цим предметом, він називає «можливість особисто ознайомитись із матеріалом цієї території, котра властиво є тільки затокою великої українсько-румунської області». Дійсно, у праці використано матеріали з території сучасних Чернівецької, Хмельницької та Тернопільської областей України. Нині тут нараховують близько 800 пам'яток різних етапів трипільської культури (із майже 2300 відомих на території України). У часи О. Кандиби, ясна річ, відомо їх було набагато менше, однак уже тоді кількість відкритих селищ перевалила за сотню й опрацювати такий матеріал було досить складно.

Для прикладу: нині в Україні два дослідники працюють над кандидатськими дисертаціями, одна з яких присвячена трипільським старожитностям кількох районів Тернопільщини (там нині відомо понад 150 поселень!), а друга обмежена частиною Івано-Франківщини (і кількома десятками пам'яток), крім того, вона має звужені хронологічні рамки. Тож за обсягом матеріалу та порушеними проблемами (і якістю їх вирішення) докторат О. Кандиби навіть сьогодні, майже через 80 років, виглядає досить солідно. Він ґрунтовно підійшов до опису тих речей, які збирав по музеях та вилобув із землі завдяки власним розкопкам впродовж 1928–1929 рр. Особливу увагу приділено кераміці, її типологічному та стилістичному аналізу. Власне, й досі так само працюють дослідники окремих локальних груп чи регіонів поширення трипільської культури.

«Критерієм для встановлення схеми розвитку галицької мальованої кераміки стали нам певні різниці у профіляції та пропорціях окремих основних форм і ступінь розпаду або ускладнення основних орнаментальних мотивів, головно спіральної оздоби». Ідеється про з'ясування того, яка ж мальована кераміка може бути визнана найдавнішою, яка з'явилася згодом, а котра є найпізнішою. Для цього

порівнюють форму керамічного посуду, адже вона не могла залишатися незмінною впродовж часу існування археологічної культури.

Так само, як на наших очах з'являються нові форми металевого, фарфорового та пластикового посуду, мали місце певні зміни у хатньому начинні й багато тисяч років тому. Відбувалося це із різних причин. Були причини технологічні — із часом винаходили нові способи виготовлення посудин, обробки поверхні, роблячи форми більш ергономічними. Завжди існувало таке явище, як мінливість моди, а кожне покоління гончарів вносило щось своє у, здавалося б, непорушні традиції. Завдання археолога — встановити, в якій послідовності відбувалися такі зміни.

Найпростіше зробити це, натрапивши на місце, де люди селилися по кілька разів. Так утворюється потужний культурний шар. Якщо він зберігся у непорушеному стані, то чим глибше, тим більш давні вироби потраплятимуть до рук археологів. Відтак дослідник напевне знатиме, приміром, що посуд із ритим орнаментом давніший за посуд із мальованим. Однак О. Кандиба із жalem констатує, що подібні випадки є досить рідкісними і потребують особливого вивчення. До речі, йому самому у печері Вертеба пощастило натрапити на подібне залягання культурних шарів, однак про ці розкопки ми докладніше розповімо в наступному розділі.

Отож поодинокі випадки стратиграфії стали лише відправною точкою для дальших досліджень, що базувалися на порівнянні форм посудин та орнаментації. Зауважмо, що саме таким чином працювали (і нині працюють) всі дослідники трипільських і кукутенських старожитностей. Однак не завжди кінцевий результат, що ґрунтуються на уявленнях про розвиток кераміки, можна вважати бездоганним. Слід сказати, що О. Кандибі у цьому виді досліджень вдалося досягти неабияких висот. Він навіть порівнював власну типологію із уже існуючою, наприклад, створеною В. Козловською за матеріалами з розкопок у Побужжі та Подніпров'ї.

Лише раз він помилився, зарахувавши до своєї класифікації так званий канельований посуд. Ідеється про вироби, оздоблені вузькими прогладженими лініями, що можуть утворювати найдивовижні-



ші композиції. Помилка була не в тому, що заличено канельований посуд — він достатньо відомий із розкопок найдавнішого і навіть початку середнього етапів трипільської культури. Ідеється про те, що О. Кандиба включив у своє дослідження керамічні вироби, створені через кілька тисячоліть по зникненні культур мальованої кераміки, у тому числі галицької. Це зрозуміло з опису виробів, а також назв місць їх виявлення. Назва «Голігради» зараз відома як ім'я епонімної пам'ятки археологічної культури раннього залізного віку, яку нині датують у межах першої половини I тис. до н. е. Так от, це був час, коли в Європу повернулася мода на виготовлення мальованого посуду, а також посуду, прикрашеного канелюрами. При цьому деякі форми посуду та його оздоблення були чи не точною копією виробів із часів неоліту чи мідного віку! Можна по-різному оцінювати цей культурний феномен, однак фактом залишається те, що у 1920-х роках дослідник цілком міг прийняти гава-голіградський посуд за більш давній, трипільський.

Одним із найцікавіших виглядає сюжет із так званою гребінцевою керамікою. Ідеється про кухонний посуд (за сучасною термінологією) трипільської культури. «Горошковий орнамент» під вінцями нині також перейменували на «перлинний», а «прямовисне штрихування шийки» називають «розчісуванням». Важливим виглядає те, що дослідник узагалі виокремив ці знахідки в особливу групу посуду, а головне те, що відзначив джерело походження цього дивного для культури мальованої кераміки посуду — це не що інше, як «енеолітична культура північного пасма». Щоправда, О. Кандиба відзначив певні відмінності у формах та орнаментації цього посуду із різночасових поселень. Слід зазначити, що енеолітичні культури «північного пасма» в той час були досліджені куди менше, ніж мальована кераміка. Формально подібність була, однак джерелом гребінцевого декору, так само, як і горошкового орнаменту, була, на думку сучасних дослідників, культура так званого степового енеоліту. Саме там можна шукати витоків і перлинного декору, так само, як і гребінцевого орнаменту. На це свого часу звернула увагу Т. Мовша, коли досліджувала наукову спадщину О. Кандиби.

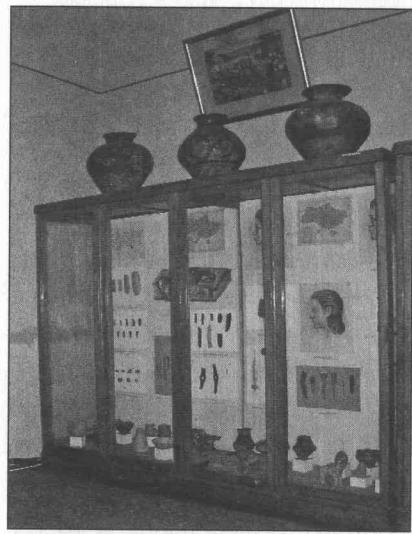
Зауважмо, що тема зв'язків зі Степом у 1970-х роках стала досить актуальною у зв'язку з ідеями стосовно степової прабатьківщини індоєвропейців. Слід віддати належне О. Кандибі, який звернув увагу на цю кераміку в той час, коли ще навіть не було виділено відповідні археологічні культури.

Галицька мальована кераміка у часі і просторі

Для дослідників трипільської культури в усі часи актуальним було датування пам'яток — які з них більш ранні, а які пізніші. Власне, розділи, присвячені відносній та абсолютній хронології, виділенню локальних типів пам'яток, є чи не найскладнішими в дисертаціях та наукових працях. Саме про це вчені дискутують, наводячи як аргументи посудини (чи навіть черепки) відповідної форми із певним орнаментом. Часом дискусія може точитися навколо десятка-двох, на перший погляд, непоказних фрагментів кераміки. Однак чим більше знахідок, тим складніше їх систематизувати.

Олег Кандиба підійшов до цієї справи цілком професійно. Виділив сім типів посуду — від посудин із конічною шийкою до горщиків і мисок. Потім порівняв посудини, знайдені на різних поселеннях, не забуваючи при цьому про орнаментацію. Результат був цілком пристойним — визначена дослідником послідовність існування пам'яток не викликає особливих заперечень і у сучасних науковців.

Виділивши два ступені («старший» та «молодший»), усередині кожного з них О. Кандиба визначив послідовність існування пам'яток. Послідовність Невисько — Шипинці/Заліщики — Городниця — Городище — Більче-Золоте — Кошилівці досі є актуальним. Водночас дисертант визнавав, що кожна з описаних ним груп може бути частково сучасна попередній чи наступній. Дійсно, типологічний метод має свої обмеження, і подібні застереження виглядають цілком коректними (і доречними) з позиції сьогодення. Це розумів і О. Кандиба,



Експозиція Львівського історичного музею, сучасний вигляд.
Монументальні дубові вітрини та знахідки в них ще пам'ятують старі часи

ком володіючи матеріалом, при потребі міг би написати відповідну працю. Власне, що він і зробить за кілька років.

При всій своїй монументальності праця Т. Пассек містила й помилки, спричинені занадто послідовним застосуванням типологічного методу для з'ясування періодизації трипільських пам'яток. Так, до найпізнішого етапу (С-І-І) потрапили ... найдавніші поселення, кераміка з яких нібіто виглядала як продукт еволюції посуду попереднього етапу. Як буває у таких випадках, постає питання про шляхи еволюції — від простого до складного чи навпаки. Відтак дослідник завжди ризикує помилитися й отримати відповідний результат. Згодом Т. Пассек віправить цю помилку, і вже у докторській дисертації, захищений 1947 р., розставить усе по місцях. Зроблено це було завдяки розкопкам стратифікованих поселень у

скромно вважаючи, що його дослідження, схема розвитку мальованої кераміки «виконає завдання робочої гіпотези».

Можна спробувати порівняти результати праці О. Кандиби із захищеною за кілька років у СРСР дисертацією Т. Пассек. Адже обидва дослідники вирішували одне й те саме питання, щоправда, періодизація Т. Пассек охоплювала, на перший погляд, значно більшу територію. Тож періодизація «галицької мальованої кераміки» формально виглядала суто локальною, дотичною лише частини трипільської ойкумені. З іншого боку, О. Кандиба ясно дав зрозуміти, що він у курсі, як то кажуть, усіх трипільських справ — від Дніпра до Трансильванії, і, ціл-

Румунії, відомості про які різними шляхами потрапили до СРСР. Можливо, Олег Кандиба свого часу теж урахував би цю інформацію у своїх наукових студіях. Однак зробити це йому, на жаль, не судилося.

У 1930-х роках він устиг лише переробити деякі розділи дисертації та, доповнивши їх, видати як окремі статті. Так, розділ про знаряддя праці у вигляді статті було опубліковано 1935 р.¹⁰ Матеріали з окремих розділів було використано і при підготовці доповідей оглядового характеру на різних міжнародних конференціях, котрі відбувалися у 1931—1934 рр. Те ж саме можна сказати і про статтю «Старша мальована кераміка в Галичині», що вийшла 1939 р. у збірнику Українського наукового інституту у США. Тема дослідження мальованої кераміки знайшла продовження і дальший розвиток у працях О. Кандиби, виданих упродовж 1934—1939 рр. Практика звичайна у дослідницькій роботі, коли зібраний та опрацьований під час підготовки дисертації матеріал виходить друком у вигляді статей, стає темою доповідей упродовж досить тривалого часу.

*Ми — діти зливи,
Ми — діти грому,
За нами — сонце і блакить
(О. Ольжич, недатовані поезії)*

Олег Кандиба — «Ідеаліст»

Олег Ольжич бере активну участь в українському суспільно-політичному житті, присвятивши свою громадську діяльність справі відновлення незалежної української держави. У 1929 р. він, склавши присягу, стає членом ОУН і, широко віддавшись організаційній праці, невдовзі стає одним із провідних її діячів. У листі до батька (1931 р.) О. Ольжич писав: «В організацію націоналістів я твердо вірю. Єдина вона, я переконаний, зробить і може зробити щось для України».

¹⁰ Kandyba O. Kamenné nástroje neolitické malované keramiky v Haličii // Obzor praehistorický. — R. 9 (1930—1935). — S. 32—36.

Товариш О. Ольжича по студентських роках Марко Антонович згадував у своїх споминах: «Розвиток Ольжича йшов природним руслом і зв'язував його чимраз сильніше з націоналізмом. Генези цього росту я не можу подати, але він відбувався ще у другій половині 1920-х рр. за його студентських часів. Із початком 1929 р. він уже був сформований у цьому напрямку, пов'язуючи свій життєвий шлях зі шляхом воюючої нації. Цей шлях не приніс йому радості, а багато прикрості й напруження. Але нація жде й жадає все нових і нових борців, і О. Ольжич стає на цей тяжкий і відповідальний шлях, ідучи ним аж до своєї геройчної смерті.

Олег Кандиба здавав собі справу з труднощів, які стояли перед націоналістичним рухом. Але сповнений віри в перемогу української нації, він відрікся всіх особистих вигод і віддав своє життя українській національній революції».

Вочевидь, романтичний і жертовний характер Олега Кандиби був добре зрозумілий його соратникам по підпіллю ОУН, адже першим організаційним псевдо молодого революціонера було «Ідеаліст».

У статті «Український націоналізм» сам О. Ольжич згодом так лаконічно сформулював своє розуміння його суті: «Націоналізм означає світогляд, що в основу суспільно-політичного думання і чину кладе ідею нації... Як свідомість, що дає вихід найбільш істотним і органічним проявам національної спільноти, зазначив він себе у відповідних для свого часу формах на протязі цілої історії українського народу».

Життя і вірші

На жаль, збереглося досить небагато свідчень раннього періоду участі О. Ольжича в українському націоналістичному русі. Очевидно, головним його змістом була праця на культурній ниві, де він своєю творчістю справив колosalний вплив на українську молодь й щедро засіяв поле, на якому проросла нова українська свідомість. О. Ольжич оспівує ідеї звитяги та слави,

готовності до самозречення та самопожертви в ім'я великої мети. Його римовані рядки лунають як закличні літаври, як чіткий карбований крок, викликаючи підсвідомі асоціації з колоною вояків на марші:

*Ми вийдем Жорстоке зустріти,
Заховане в ранковій млі,
І стануть не луки, не квіти —
Каміння same на землі.*

*I будуть: не сонце, не обрій,
A сірість похмурого дня.
(На сірім граніті хоробрі
Rізблять своє мужнє ім'я.)*

*Шляхи — велетенські гадюки...
Невгнутий, розмірений крок...
Діла і змагання сторуки,
I смерть — як найвищий вінок.*

(1930 р.)

Із плином часу побачать світ нові поезії О. Ольжича, в яких ця тема набуде ще більш чіткого та резонансногозвучання. У них було втілено як життєве кредо самого О. Ольжича, так і світогляд його геройчного покоління:

*Держава не твориться в будучині,
Держава будється нині.
Це люди, на сталь перекуті в огні,
Це люди, як брили камінні.
Не втішені власники пенсій і рент,
Тендітні квітки пансіонів, —
Хто кров'ю і волею сціпить в цемент
Безвладний пісок міліонів.*

О. Ольжич та його соратники щиро вірили, що сила людського духу, сила волі вищі за реальні історичні та матеріальні обставини і спроможні долати та змінювати їх:

*Захочеш — і будеш. В людині, затям,
Лежить невідгадана сила.
Зрослає небезпека з відважним життям,
Як з тілом смертельника крила.*

Оспівуючи пафос революційної боротьби, О. Ольжич образно писав:

*Туман повива Революції лик,
Його не побачиш багато.
Блідий колпортер, мовчазний боєвик
І наче труба — пропагатор.*

*Ta тіло міцне її, кров — як вино,
І сітка не рветься ніколи,
Чотири займанщини скувши в одно.
Опутавши три суходоли.*

*А дух Революції — п'єш його ти
Всією душою своєю.
Набиті струєю кільчасті дроти
Над цілою цею землею.*

О. Ольжич бере активну участь у гуртуванні здібної української творчої молоді навколо ідеалів національно-визвольного руху. Його прізвище згадується в афішах та оголошеннях про численні мистецькі акції, які проводилися тоді за участю молодих митців. «Виразно окреслюється, — характеризує цей процес академік М. Жулинський, — громадянська потреба в такому поетичному стилі та ідейній наповненості вірша, який має виражати духовну спрагу молодих патріотів відкрити перспективу

своого самоздійснення, виголосити передчуття чогось буревного, тривожного і героїчного. Формується нова літературна течія — неоромантизм».

Минуло багато років...

Якби Олегові Кандібі довелося писати кандидатську дисертацію в наш час і захищати її в Україні, то обсяг тексту довелося б збільшити рази у три-четири. Коли порівняти опублікований текст (приблизно 5 друкованих аркушів разом із примітками) із чинними вимогами Вищої атестаційної комісії України (15–17 аркушів без переліку літератури), то сьогодні підготувати докторат, на перший погляд, значно складніше.

Однак коли взяти до уваги зміст праці, що її на суд університетської професури представив О. Кандіба, то побачимо, що тут практично немає такої звичної нині «водички» (як-от опис окремих знахідок і т. д.). Ви не знайдете, приміром, на сторінках його дисертації докладного опису якоїсь розкопаної давньої ями із переліком шарів, кількості знайдених черепків та розмірів із точністю до сантиметра — і так сторінки на три. Натомість тут присутній аналіз, а також висновки, зроблені на підставі цього аналізу.

Часто-густо саме цього й бракує у сучасних дисертаціях. Адже обґрунтовані висновки, зроблені на підставі аналітичної праці стосовно певного мальованого горщика, більше свідчать про кваліфікацію дисертанта, аніж банальний опис тієї самої посудини чи ями зі стародавнім сміттям (утім, грамотний опис таких речей теж є важливим).

Справляє враження також і те, що дисертант посилається на наукові праці, написані різними мовами — російською, українською, чеською, польською, французькою, німецькою, англійською. Із тексту зрозуміло, що посилається він на праці, які дійсно читав і з якими працював.

Зауважимо також, що сучасним дисертантам свої статті слід видавати до офіційного захисту праці, адже ВАК України встановила норму у три статті для кандидатської та двадцять — для докторської дисертаций. Відтак, з огляду на сучасні правила, Олег Кандиба зміг би захиститися не у 1930 р., а десь так році у 1935-му, не раніше. Та сама ВАК установила правило, що тези доповідей не вважаються за повноцінні друковані праці, а до 1932 р. у О. Кандиби були тільки такі публікації з теми дисертацій.

Упродовж майже вісімдесяти років в Україні та за її межами було захищено чимало дисертацій, присвячених дослідженням трипільської культури. Серед них три докторські і понад два десятки кандидатських, у тому числі близько десятка — вже за періоду незалежності. Таким чином, загальна кількість фахівців з ученими ступенями у цій галузі відносно невелика, коли порівняти з іншими розділами археології. Тож і сьогодні Олег Кандиба напевно входив би до кола фахівців вищої кваліфікації, особливо беручи до уваги його хист до дослідницької роботи та коло проблем, над якими він працював.

За час, що минув, змінилося кілька поколінь дослідників. Загальна кількість наукових праць, присвячених лише трипільській культурі, сягає майже трьох тисяч назв. Вони написані понад двомастами авторами, видані одинадцятьма мовами. Разом із музеєними колекціями це є той фундамент, на якому базуються наші нинішні знання та уявлення про трипільську культуру та європейську праісторію. Серед цих наукових праць понад вісім десятків монографій. До цього числа віднедавна додалася ще одна — публікація докторської дисертації Олега Кандиби (його монографія про поселення Шипинці увійшла до цієї трипільської скарбниці знань ще сімдесят років тому).

Було б непогано, якби сучасні дослідники трипільської культури знайшли можливість належним чином видати докторат О. Кандиби, ушанувавши тим самим зроблену ним справу. Мабуть, слід було б видати той текст мовою оригіналу, а також переклад, не



Львів, площа Ринок. 20–30-ти роки ХХ ст.

забувши при цьому про ілюстрації. Щоб можна було поставити цю книжку на полицею поряд із монографією по кандидатській праці Т. Пассек, а майбутні дослідники мали змогу порівняти, хто й чого зумів досягти своєю працею у вивченні трипільської культури.



Розділ 4

ТАЄМНИЦІ ВЕРТЕБИ

*Так, отже, з глеками і горщиками глухо,
Хоч кілометрів з сотню він сходив
Хоч як хотів із глибини...
Ні черепків, ні кремінців не видко...*

Олег Ольжич, 29.VII.1929

Повернімось на два роки назад від близького захисту докторату (із чим читач мав змогу ознайомитися у попередньому розділі), щоб розповісти про те, як Олег Кандиба здобував матеріали для своїх наукових студій над мальованою керамікою. Адже дослідник чудово розумів, що вивчення самої лише наукової літератури та робота з музеїними зібраними (nehaj і доволі багатими) — цього замало. Тож звернувшись до Наукового товариства імені Шевченка по підтримку, він отримав певну суму коштів на власні польові дослідження.

На Галицькому Поділлі

Інформацію про свої польові дослідження 1928–1929 pp. О. Кандиба опублікував лише 1937 р.¹ Дещо про них можна дізнати-

¹ Кандиба О. Досліди на Галицькому Поділлі в 1928–1929 pp. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 154. – Л., 1937. – С. 1–14 (статтю перевидано 2007 р. (Ольжич О.

ся з його листів, а також зі спогадів жителів тих місць, де він працював. Ось що повідомляв Олег батькові про свої плани в одному з листів: «Тепер я чекаю на вирішення справи уділення мені коштів (від Наукового товариства Шевченка) на переведення двох-трьох скромних, але систематичних розкопів на Галицькім Поділлі. Це дало б мені опорні пункти в моїй роботі. У всякім разі — копати я буду зимою чи навесні, отже, прийду сюди вдруге... Тут після двох років праці і розкопів можна дати певну і тривалу схему розвитку цієї культури. А справді, охоче я покопався б з рік у вогкій землі, послухав би жайворонків і перепелів у житах. Спочив би в атмосфері побуту своїх мальованих предків»².

Гроші на експедицію він отримав у Львові. Культурно-історичний музей Наукового товариства імені Шевченка, яким із другої половини 1928 р. завідував його давній знайомий по Карловому університету у Празі доктор Ярослав Пастернак, доручив молодому археологу здійснити подорож по двох повітах — Борщівському та Заліщицькому (зараз однойменні райони Тернопільської обл.). Завдання було визначене як огляд «передісторичних становищ», тобто поселень, на цій території. Більшість із них були відкриті професором Юрієм Полянським. Такий «огляд» нині прийнято називати археологічною розвідкою, мета якої — підготовка до наступних досліджень і розкопок.

Розвідка припала на осінь 1928 р. Час для виїзду у поле не зовсім вдалий — розпочиналися дощі, проте з іншого боку можна було вільно оглядати поля, з яких був зібраний урожай. Під час розвідки Олегу Кандибі довелося зайнятися також пробними розкопками, а також тим, що нині називають «рятівними археологічними дослідженнями». Адже чимало давніх поселень зазнавало руйнації із різних причин. Ось як він описував побачене в одному із листів: «Тут вона [культура мальованої кераміки] гине страшним способом.

Археологія. — К., 2007. — С. 335–345), але без ілюстрацій («за технічних обставин малюнки до цієї статті не включені» — примітка на с. 345).

² Кандиба О. Лист до О. Олеся та В. Кандиби (2.IX.1928) // Ольжич О. Незнаному воякові. — К., 1994. — С. 327.



Ярослав Пастернак,
археолог. Фото кінця 20-х –
початку 30-х років ХХ ст.

Є цегельні, де місячно розбиваються сотні і сотні цілих (!) мальованих посудин. Бо нема кому тим цікавитись і піклуватись».

Чимало селищ трипільської культури в ті часи потерпало від видобування каменю для будівництва. У с. Ланівці селяни потихеньку розбирали гору, яку називали «Замчиськом» — камінець за камінцем. А на тій горі були рештки середньовічних укріплень, не кажучи вже про більш давні поселення й поховання. Місцеві жителі вважали, що все те було збудоване турками, а нібито сковані у підземеллях замку скарби й нині пильнують «штухи», дільки, одним словом — нечиста сила.

Ясна річ, усе, що траплялося у ґрунті,

який перекривав цей камінь, у тому числі рештки давніх жител та навіть поховання, знищувалося. Були і справжні шукачі скарбів, яких не лякала ніяка нечиста сила — вони перекопували Замчисько та збували знайдені речі місцевим перекупникам у тому ж таки Борщеві. О. Кандиба розповідає у своїй статті про селянина на прізвище Бартко, відомого у Ланівцях завзятого шукача скарбів, якому поталанило віднайти на Замчиську цілий «кістяк у вінці із золотого листя із мечем». Судячи з опису, це було поховання доби раннього залишного віку або перших століть нашої ери.

Залишки трипільського селища без проблем удалося виявити у північній частині гори, де збереглися рештки жител у вигляді скучень обпаленої глини. 1928 р. О. Кандиба навіть устиг розкопати одну із таких «хат», уже частково знищено селянами. Так що в описі жител трипільської культури, при їх реконструкції, наведений у доктораті, дослідник керувався не лише працями попередників, але й власним досвідом, здобутим під час розкопок.

Опублікований ним опис залишків житла (зокрема нашарувань обпаленої глини з докладними відомостями про колір, фактуру, наявність відбитків деревини на обпаленій глині тощо, а також розташування знахідок) є достатньо вичерпним навіть за сучасними стандартами і цілком дає уявлення про знайдене. О. Кандиба розрізняє обмазку стелі та стін, пояснює, чому, на його думку, ті чи інші рештки слід вважати зруйнованим перекриттям або стінами. Дослідник навіть реконструює послідовність руйнування житла: «Спершу впала стеля, на неї бодай одна стіна. Вони вкрили горючий дубовий (?) сволок і від жару випалилися на цеглу. Решта стін могла впасти поза хатою, не випалитись, тим то й не залишили сліду».

Усього ж на Замчиську було розкопано (у тому числі частково) залишки трьох «хат». На думку дослідника, «ланівські хати, що їх опис згідний з описом більшості галицьких і наддніпрянських „точків“, можуть прислужитися до пізнання справжнього призначення цих останніх. Тобто більшість „точків“ є, певне, рештками знищених пожежею хат чи інших господарських будов».

Можемо констатувати, що у розумінні знайденого О. Кандиба мав значно більше рації, аніж чимало інших дослідників трипільських старожитностей, як попередніх, так і наступних років. Нагадаємо, що розкопки в Ланівцях проводилися 1928 р., публікація вийшла 1937 р. У радянській Україні 1934 р. було створено Трипільську експедицію, яка, окрім іншого, мала на меті з'ясувати призначення трипільських «площадок». 1940 р. у СРСР було оприлюднено концепцію трипільського житлобудування, названу згодом «концепцією Кричевського – Пассек», яка домінувала у вітчизняних наукових працях чи не до 1980-х років. Суть її полягала в тому, що



Фрагмент посудини трипільської культури із зображенням тварини. Колекція князя Леона Сапеги, Краківський археологічний музей



Жіноча статуетка.
Колекція князя
Леона Сапеги,
Краківський архео-
логічний музей

«площадки» — це рештки трипільських жителів, які утворилися внаслідок випалювання під час будівництва (!) вогнищами глиняних долівок, настелених на деревину. Ця абсурдна концепція трималася значною мірою на авторитеті її творців, який, своєю чергою, базувався на специфічній організації науки у тоталітарній державі з єдиною пануючою ідеологією, і не була підкріплена вагомими науковими аргументами.

Подібну до запропонованої О. Кандибою реконструкцію, а також інтерпретацію решток трипільських жителів було оприлюднено В. Маркевичем лише 1964 р., тобто через кілька десятиліть після ланівецьких розкопок. Тож до назви відповідної «концепції інтерпретації трипільських „площадок Маркевича – Зіньковського“» слід було б додати прізвище археолога О. Кандиби, назвавши її «концепцією Кандиби – Маркевича – Зіньковського». Воїстину, «рукописи не горять», а історія (або доля) рано чи пізно розставить усе по місцях залежно від зробленого.

Завершуючи свої розкопки у Ланівцях, Олег Кандиба із жалем констатував, що «обруч каменоломів на Замчиську з кожним роком стягується, так що незабаром багате селище з доби мальованої кераміки та інші пам'ятки будуть безповоротно знищені». Отже, результати його розкопок — це чи не єдина пам'ять про давні старожитності у цій місцевості.

Ще одне селище трипільців дослідник обстежив у с. Добрівляни. Тут його нищив кар'єр цегельного заводу, робітники якого час від часу збували знахідки приватним колекціонерам, заробляючи на цьому кілька злотих. Із часом про цей «бізнес» довідалася власниця підприємства та кар'єру — баронеса Турнав, і відтоді найліпші зразки із цегельні перепадали саме їй. Робітники охоче й багато розповідали О. Кандібі і про поклади «цегли» (так вони

називали рештки трипільських жителів), і про ями, повні череп'я та навіть цілих посудин, людські кістки, урні із попелом та інші цікаві речі.

Дослідник і сам заклав тут два глибокі шурфи, у заповненні яких натрапив на шар обпаленої обмазки, уламки виробів із кременю, фрагменти посуду та кістки тварин. Виявилось, що кар'єр руйнує рештки жителів різних періодів трипільської культури, отже, подальші дослідження у цьому місці мали б неабияке наукове значення. На цьому О. Кандиба особливо наголосив у своєму звіті: «Вага добровілянських знаходів, поза багатством керамічних матеріалів, у безперечній стратиграфії. Є це одна із небагатьох галицьких знахідок, що їх можна вжити як опірну точку для будови схеми розвитку української мальованої кераміки». На жаль, цю «опірну точку» так ніхто більше і не досліджував. Скоріш за все її спіткала доля багатьох подібних, знищених при видобуванні каменю, глини чи піску. У виданому наприкінці ХХ ст. довіднику з археології Тернопільщини можна лише прочитати, що поселення трипільської культури у Добрівлянах «виявлене у 1920-х роках співробітниками музею НТШ» — і ні слова про те, чи збереглося бодай щось від давнього селища.

Усього Олег Кандиба за час експедиції по Західному Поділлю обстежив 15 поселень, зафіксувавши поточний стан трипільських селищ, а в одному місці провів досить докладні дослідження. Ця археологічна пам'ятка у ті часи була вже давно, як кажуть, на слуху. Відома вона й нині, причому далеко за межами Борщівського району Тернопільщини. Це — Вертеба, печера зі слідами перебування у ній людей ще у пізньопалеолітичні часи.

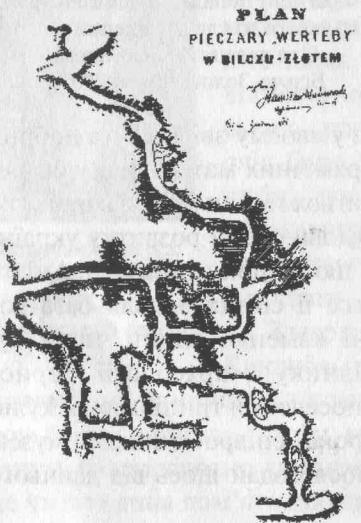


Фрагмент обпаленої обмазки трипільського житла, знайдений в парку біля палацу Леона Сапеги. Більче-Золоте. Фото 2007 р.



Трипільська печера

Відомості про печеру, в якій знаходять дивовижний мальований посуд, уперше було оприлюднено ще 1822 р., майже за століття до того часу, коли це місце поблизу с. Більче-Золоте (зараз Борщівський район Тернопільської обл.) відвідав О. Кандиба. За цей час Більче змінило власника (сталося це у тому ж XIX ст.), і ця зміна, без перебільшення, була для місцевих старожитностей доленосною. Новий власник не став закладати на місці стародавніх поселень кар'єрів, видобуваючи камінь чи глину, як це робили навколоїшні власники-підприємці. Навпаки, князь Леон Сапега, представник



План лабіринтів печери Вертеба, складений дослідниками у XIX ст.

одного з найвідоміших родів Речі Посполитої, учинив так, як і мала робити розумна, освічена та заможна людина, справжній меценат — він запросив учених, аби ті провели розкопки у його володіннях. Ці дослідження тривали (ясна річ, коштом господаря) не одне десятиліття. Історія цих розкопок, в яких були задіяні такі відомі археологи того часу, як Готфрід Оссовський, Адам Кіркор, Владзімеж Деметрикевич та інші, а також доля багатоюшої князівської колекції трипільських старожитностей (які нині можна побачити у Krakівському археологічному музеї), мабуть, варта окремої книжки³.

³ Історія розкопок у Більчі-Золотому та печері Вертеба докладно описана Михайлом Сохацьким, директором Борщівського обласного археологічного музею (див.: Сохацький М. З історії археологічних досліджень на Борщівщині // Літопис Борщівщини. — 1992. — Вип. 1; Його ж. Олег Кандиба-Ольжич і Борщівщина // Трипільська культура. Пошуки. Відкриття. Світовий контекст. — К., 2008. — С. 9–14 та ін.).



На цьому місці стояв палац Леона Сапеги. Більче-Золоте. Фото 2007 р.

На той час, коли О. Кандиба відвідав Більче-Золоте, печера Вертеба вже перетворилася на місце паломництва любителів старожитностей та науковців з багатьох країн Європи. Однак по Першій світовій війні пам'ятка залишилася без догляду, чим і скористалися місцеві жителі — селяни видобували тут гіпс для господарських потреб, а родичі шинкаря, як люди більш кмітливі, намагалися віднайти якісь старожитності, щоб із вигодою перепродати. У 1928 р. на вході до печери було встановлено залізні двері, ключ від яких зберігався в найнятого власником доглядача, який міг провести екскурсію.

Про перебування О. Кандиби у Більчі-Золотому та його дослідження нині нагадує установлений у центрі села пам'ятний знак з написом: «Тут працював і проводив археологічні дослідження трипільської культури в 1928–1929 роках Олег Кандиба (Ольжич)». А внизу вибито поетичні рядки О. Ольжича: «Захочеш — і будеш. В людині, затям, лежить невідгадана сила».



Свого часу директорові Борщівського музею Михайлові Сохацькому вдалося записати спогади місцевих жителів про перебування вченого у селі. Ось як розповідала про це Марія Дараманчук (дівоче прізвище Перун): «Пам'ятаю, як працював у нашій гроті молодий вчений на прізвище Кандиба. Був високий на зрост, завжди жартував. Поселився він в о. С. Гребенюка. Зранку брав ключі від гротів у батька і цілий день працював, а ввечері приходив до нас у хату, приносячи назад ключі. Він ніколи не цурався нашої простої селянської їжі. Батько не раз запитував його, чи не боїться він заблукати у тих підземеллях. Кандиба жартував: „Я сам по собі, нема в мене ні жінки, ні дітей“». А ще, пригадує жінка, учений весь час поспішав, «ніби боявся не встигнути зробити у своєму житті найголовнішого».

Саме у Максима Перуна, доглядача Більчицької печери, О. Кандиба щодня отримував ключа від неї. Відвідувачі Вертеби у ті часи, як згадують місцеві жителі, записувалися до спеціальної книги, яка безслідно зникла (чи була надійно схована) 1939 р., коли в ці місця прийшла радянська армія. На жаль, не знайдено її й досі. Проте збереглися автографи, зроблені олівцями в одному з дальніх ходів печери. За час, що минув, їх укрив шар гіпсу, прозорий, ніби скло. Тепер на цій стіні можна прочитати прізвища екскурсантів та дати відвідань, написані польською, німецькою та іншими мовами. Можливо, десь там є й автограф Олега Кандиби. А можливо, і ні, адже він міг уважати надто варварським такий спосіб фіксації факту відвідання печери, залишивши натомість про цю подію досить докладний звіт.

Відвідання печери справило гнітюче враження на дослідника. Він констатував, що «грабунок передісторичних пам'яток не припинявся». Усюди можна було натрапити на людські кістки, знайдені та кинуті в підземеллі попередніми дослідниками. Останні залишили без уваги також чимало знарядь праці, головним чином кістяних. Унаслідок високої вологості та низької температури кістки у печері збереглися дуже добре. Заходи попередників теж не могли не викликати нарікань — замість систематичних розкопок були вичищені лише деякі зали, до яких проклали спеціальні ходи, а в проміжках залишилося чимало недосліджених ділянок.



Печера Вертеба. Один із ходів, розчищений під час археологічних розкопок.

Фото 2005 р.

Тут треба зробити невеликий відступ і розповісти про саму печеру. Утворилася вона мільйони років тому, коли ця місцевість була дном прадавнього моря. В осадовій породі, у даному випадку у гіпсах, вода вимила звивисті ходи. Сліди давніх потоків і нині можна побачити на стінах підземелля. Являє воно собою велетенську залу із тисячами колон різної товщини. Знаходиться це диво на глибині близько 8 м від сучасної поверхні, а загальна довжина розвіданих ходів сягає 8 км. Із поверхні землі дощова вода нанесла у печеру ґрунт — спочатку глину, а потім і чорнозем. Усе це потрапляло вниз через тріщини у камені, а також провалля-воронки, які утворилися в місцях обвалів «даху». Через одну із таких воронок і можна нині потрапити до печери. У давні часи був ще один вхід, від ріки (біля



Біноклеподібна посудина. Колекція князя Леона Сапеги, Krakівський археологічний музей

Коли входиш до Вертеби, тебе огортають непроглядна темрява і повна тиша. Часом чути лише, як зриваються зі стелі краплі води. На глинистій долівці вода збирається у калюжі, а підлога перетворюється на розчин, від якого потім доведеться довго відчищати взуття й одят. Вести розкопки у завжди вологому ґрунті досить складно. Сучасні дослідники призначають окремого робітника, а то і двох, які впродовж дня лише тим і займаються, що відмивають від глини інструменти, особливо щітки. Просидіти три-чотири години під землею у таких умовах досить важко, доводиться робити перерви, принаймні дві-три на день. Якщо нині розкопки ведуть при світлі акумуляторних ліхтарів, то на початку ХХ ст. використовували свічки та гасові лампи. Отож до всього додавалася ще й кіптява від таких ненадійних джерел світла. Таким чином, навіть кілька днів розкопок у печері можуть запам'ятатися надовго.

Сам Олег Кандиба записав від місцевих жителів переказ про те, що «печера простягається на кілометри, і краю її ще ніхто не дійшов. Люди в Більчі оповідають, що нею можна вийти аж до Києва. Чи не прекрасний символ?»⁴.

⁴ Кандиба О. Печери в Золотому Більчі // Літопис Борщівщини. – Вип. 6. – С. 47. Цей напис передрукований зі старого періодичного видання, підписаний криптонімом «О. К.» і його розшифровка належить видавцям «Літопису Борщівщини».

О. Кандиба провів розкопки у трьох місцях печери. Спочатку він дослідив нашарування у великому залі розмірами 8×4 м, де посередині ще були помітні сліди вогнища. Він заглибився на 36 см, простиживши шари глини та попелу на місці, де досить довго горів вогонь, а також знайшов фрагменти кераміки «більчецького типу» — розписану по червоному тлу темною фарбою. Нині такий посуд називають керамікою шипинецького типу та відносять до етапу ВІІІ трипільської культури, датуючи приблизно першою половиною IV тис. до н. е.

Наступні розкопки проведено у проході між залами, теж на місці зі слідами вогнища. Тут досліджувалися рештки культурного шару, залишенні без уваги попередніми дослідниками. Прокопуючи лише середину проходу для потреб пересування, вони полишили під стінами смужки ґрунту завширшки 20–40 см (а часом і більше) з усім, що там залишилося після трипільців. Уже у 1990-х роках, коли в печері відновилися розкопки, саме ці ділянки були основним джерелом знахідок. В одному місці таким чином удалося натрапити на залишки поховання, в іншому — на лежанку із випаленої глини. Пощастило й О. Кандібі — йому від попередників залишилися черепки, вістря з оленячого рогу, кістки тварин і навіть фрагменти людських скелетів. І все це у нашаруваннях завтовшки близько 25 см.

Найцікавішими виявилися розкопки у третьому місці, що увійшли до звіту під назвою «Велика брама перед заворотом»⁵. Завдяки детальному опису розкопок сучасному дослідникові Вертеби Михайліві Сохацькому навіть удається віднайти це місце. Зауважмо, це вимагало неабияких знань та досвіду роботи у підземелях, але, як виявилося, справа була того варта, та про це трохи далі.

Саме тут О. Кандиба натрапив на велику залу, ще не розкопану попередніми дослідниками Вертеби. Тут землі було аж під стелю, і виглядала вона непорушену на всі 2,5 м товщини! Зробивши зачистку нашарувань, дослідник з'ясував, як саме підземелля

⁵ Польською мовою «zawrat» («заворот»); сучасні археологи й екскурсоводи називають це місце просто Завратом.



наповнювалося землею, а також виявив сліди трипільців, визначивши головне — скільки разів вони відвідали давнє підземелля. Він написав у звіті про виявлені три шари зі знахідками. Два найдавніші — із «більчецею» керамікою (тобто етапу ВІІ⁶), один — із кошиловецькою (етап СІ).

Олег Кандиба одразу оцінив значення такої знахідки, адже вона давала змогу чітко встановити послідовність існування кераміки різних типів — та, що лежала внизу, мала бути найдавнішою, а та, яка лежала згори — зроблена пізніше. Мине багато років, і сучасні археологи знайдуть це місце та досить успішно продовжать розкопки, розпочаті О. Кандибою. Вони встановлять, що шарів тут було більше. Виявляється, на матеріали із третього, горішнього, шару і натрапив О. Кандиба, навіть описав їх («череп'я з сірої грубої глини, оздоблене нарізним орнаментом, і кілька черепків з відтисками мотузка»). Нині таку кераміку відносять до найпізнішого етапу трипільської культури (СІІ) і вважають належною до касперівського типу пам'яток. До речі, у Касперівцях дослідник також побував під час своєї подільської експедиції.

На Завраті у всіх виявлених у цьому місці нашаруваннях О. Кандиба також віднайшов чисельні людські кістки, які були «у великому недяді», тобто розрізnenі і не утворювали кістяків, бо були перемішані із фрагментами битого посуду та камінням. Що ж відбулося у печері кілька тисячоліть тому, запитував себе дослідник — катастрофа чи напад ворогів? А можливо, до печери зносили померлих і тут ховали? Однак знахідки (розрізnenі кістки) не дуже то й схожі на поховання, найголовніше, що бракує обов'язкових для тогочасних ритуалів поховальних дарів — посудин, прикрас, знарядь праці, зброї. В усякому разі, така кількість людських кісток видавалася О. Кандібі «щонайменше дивно».

Зауважмо, що на це питання не мають відповіді й сучасні дослідники. Дискусії про те, чим була печера Вертеба тисячі років тому —

⁶ Сучасні дослідники використовують періодизацію трипільської культури, поділяючи її на три періоди — ранній (А), середній (етапи ВІ, ВІ—ВІІ й СІ) та пізній (СІІ), які в загальних рисах визначають послідовність існування трипільських пам'яток (див.: Відейко М. Ю. Шляхами трипільського світу. — К., 2008. — Розд. 2).

визначним святилищем (яке використовували, якщо рахувати від етапу ВІІ, понад дванадцять століть), цвинтарем трипільців із навколо-лишніх поселень або схованкою від ворожих нападів у небезпечні для місцевих хліборобів часи — триває й досі. До речі, як схованку востаннє печеру використовували не так уже й давно — у роки Другої світової війни.

Окрім печери було проведено дослідження й у селі, під центральною частиною якого виявлено величезне поселення трипільців, точніше, цілих два поселення, адже й тут археологічна пам'ятка має два горизонти. Більша частина поселення перебуває під князівським парком та палацом (нині зруйнованим). І нині на узлісці можна натрапити на фрагменти мальованого посуду та обпалену обмазку — рештки жител. Натрапляють на сліди діяльності трипільців і власники навколо-лишніх садиб — копаючи яму під фундамент, можна виявити рештки житла, а той, хто живе ближче до води, може відкопати завантажену мальованим посудом давню гончарну піч.

Тому то і в О. Кандиби не було проблем із пошуками слідів трипільців у самому Більчі-Золотому — знайшов він їх на садибі Петра Казюка. Тут господар, копаючи яму, на глибині близько 2 м відкрив шар обпаленої глини-обмазки та битого посуду. Одну мисочку навіть удалося скласти і її «подарували» котромусь із чергових відвідувачів печери. Те, що рештки трипільського селища залягали на двометровій глибині, не має дивувати — розташоване у долині, воно поступово було перекрите потужним шаром глини, змитої дощами (а можливо, і річковими паводками) із навколо-лишніх схилів. Подібні нашарування були у цьому місці навіть між двома трипільськими горизонтами. Схоже на те, що у трипільські часи у цій місцевості траплялися досить потужні стихійні лиха.

Знахідок було досить багато, і годі було намагатися вивезти їх із собою у валізі чи мішку. Ось що пригадує та ж Марія Дараманчук (Перун): «Черепків він накопав тоді багато. Довелося йому навіть купити у місцевого єврея-крамаря великі ящики з фанери, куди він і складав ті черепки. На ящиках писав великими буквами



„Обережно, скло“, і кудись їх відправляв”⁷. Ящики успішно потрапили до Львова, як і все, зібране під час експедиції на Західне Поділля. Усі знахідки було передано до музею НТШ, досліднику залишилися замальовки і ще не оцінений досвід та багатоюча інформація, здобута впродовж усього лише кількох тижнів. Це було неабияке, а головне, українське необхідне доповнення до побаченого та зібраного у музейних запасниках різних міст.

Плани і життя

Однак розвідки та розкопки, як виявляється, були лише частиною планів О. Кандиби на майбутнє. Він мав намір (і, вірогідно, отримав відповідну пропозицію від Ярослава Пастернака) стати співробітником музею НТШ у Львові, щоби зайнятися мальованою керамікою. Про це він написав у загаданому раніше листі до батька. Однак планам не судилося здійснитися, й можна лише гадати про причини. Цілком вірогідно, що на заваді міг стати вступ О. Кандиби до лав ОУН.

Якщо у Чехословаччині крізь пальці дивилися на політичну діяльність емігрантів із України, а часом навіть співчували їхнім прағненням, то бути членом ОУН і працювати у Львові, до того ж, в українському музеї — це було занадто сміливо. Адже внутрішня політика тогочасної Польщі, особливо у національному питанні, помітно відрізнялася від політики офіційної Праги. Дослідники біографії Я. Пастернака зазначають, що його наукова діяльність перебувала під тиском місцевої влади, і наводять відповідні приклади. Якщо ж згадати, що на 1928–1929 рр. припадає пік політики пацифікації, то зміна планів О. Кандиби стосовно своєї майбутньої наукової кар’єри у Львові після 1929 р. не виглядає дивною.

⁷ Спогади записано М. Сохацьким від Марії Дараманчук (Перун), 1920 р. н., жительки с. Більче-Золоте (Сохацький М. Олег Кандиба-Ольжич і Борщівщина // Трипільська культура. Пошуки. Відкриття. Світовий контекст. – К., 2008. – С. 11).

Матеріали, здобуті під час експедиції на Західне Поділля, О. Кандиба використовував при написанні багатьох наукових праць. Досвід організації та проведення археологічних досліджень, польового опрацювання матеріалів неабияк став у пригоді у наступні роки, коли він працюватиме на розкопках в околицях Праги або у Старчеві під Белградом. Тож сталося так, як сталося — львівським планам 1928–1929 рр. так і не судилося здійснитися, хоча вони могли б, цілком можливо, радикально вплинути на подальшу долю вченого...

Празька школа

У Празі на початку 1930-х років розквітнув і здобув визнання поетичний та публіцистичний талант О. Ольжича, який став одним із засновників та чільних представників празької школи в українській поезії ХХ ст. разом із цілою плеядою таких потужних постатей, як Євген Маланюк, Юрій Клен, Юрій Липа, Олекса Стефанович, Оксана Лятуринська, Леонід Мосенц та ін. Його вірші широко публікуються в періодиці, із часом вийшли дві збірки поезій — «Рінь» (1935 р.) та «Вежі» (1940 р.), уже посмертно побачила світ поетична збірка «Підзамча» (1946 р.). Критики відзначають новаторство та широкий діапазон тем і сюжетів, історіософський зміст, досконалість поетичних форм при зовнішній стриманості в мистецьких засобах поезії О. Ольжича.

Роль О. Ольжича як лідера новітнього літературного процесу та як символу покоління була відзначена вже його сучасниками. У листі до нього відомий літературознавець і публіцист Михайло Мухин писав: «Ваші речі можуть і мусят мати величезне виховуюче значення для наших підростаючих поетів. Не лише формально, але також тому, що Ви — одинокий актуальний цілковито. Ви взагалі поет, „народжений напередодні“ 1914–1921 рр., і як такий, Ви високовзірцевий для цілої генерації».

Творчі акції, в яких брав участь О. Ольжич, здебільшого несли у собі ідеологічний контекст і в той чи інший спосіб були спрямовані на актуальні проблеми українського життя. Так, широкий резонанс



серед української громадськості світу викликали події в радянській Україні, пов'язані із проведенням примусової колективізації і масовими репресіями серед інтелігенції та різних верств українського населення, жахливі наслідки організованого радянською владою голодомору 1932–1933 рр., жертвами якого в Україні стали мільйони людей. Відгукуючись на цю трагедію, 20 грудня 1933 р. у Празі ідеологічна секція «Зарево» Української академічної громади влаштувала «живий журнал» авангардно-героїчного театру «Аполо Мілітанс», присвячений темі голоду у сучасній українській літературі. О. Ольжич виступив зі вступним словом, пролунали його твори, а також твори М. Чирського, О. Стефановича, У. Самчука й ряду інших молодих митців.

Звабливе болото політики

Сам Олег Ольжич у листі до свого батька, Олександра Олеся, ще у 1931 р. відверто зізнавався, що «болото» політики дуже звабливе, «ізумрудне» та й «затягує страшно». Визнаючи, що його внутрішнє «я» розділилося і розривається між археологією, поезією та політикою, він називав археологію та поезію «своїми музами» і писав: «Політика у цій ситуації має роль, не знаю, як сказати, — от так прийти, натхнути, ману навіяти і покинути на роздоріжжі. Я не сподіваюся від неї ні щастя, ні долі. Але влада її велика. Це таки особа з породи Богів!

Тепер підхід другий: користь. Отже: нахил і наслідки. Здібностей до археології, я вважаю, у мене немає або мінімальні. Так, як не дає вона мені божественного задоволення, так теж не відповідає моїй вдачі і властивостям. Узагалі наука (не тільки археологія). У мене зовсім не наукове думання і відсутність насолоди від нього, коли я його штучно викликаю. Я — тип чуттєвий, естет. Самі наслідки моєї праці в археології, звичайно, будуть великі, але все ж це така область вузька і далека від життя, що рівняти їх із плодами моєї праці (коли вона буде) на полі літератури чи політики не можна.

Висновок: археологія для мене — хліб і забезпечення мінімальної користі моєї особи для української культури...

Література? Тут я вірю, що докажу щось. І ця віра є рішаюча. Коли потерплю крах — завжди можу вернутись до наукової діяльності. Теперішні ж мої амбіції тягнуть мене у світ, у ліси, над море, на корабель і т. д., і їх для проби треба послухати або махнути на все рукою і зректися всіх планів самозбагачення.

Щодо політики, то здібностей у мене, мабуть, не більше, як до археології, але все ж я часто бачу, що зробив би щось ліпше, як другі, — а це накладає обов'язок стромляти і собі туди пальці. Бо ж наслідки і хиб, і правильних кроків у національному житті — великі будуть. Радощів і овочів від своєї діяльності тут я абсолютно не сподіваюся. Це дійсно область дуже гірка».

Безумовно, у ту хвилину О. Ольжич був занадто критичний до себе як до вченого, адже наступні роки стали дійсним розквітом його як ученого-археолога, якого визнало наукове співтовариство. Досягти такого успіху, не маючи закоханості у справу, неможливо. Водночас О. Ольжич, цілком очевидно, занадто скептично ставився й до своїх здібностей у політичній діяльності, адже соратники та друзі по підпіллю мали зовсім іншу думку щодо його потенціалу та організаційних здібностей.

Минуло багато років...

У травні 1997 р., у рамках відзначення 90-річчя від дня народження О. Кандиби, Борщівський краєзнавчий музей організував ювілейну наукову конференцію. На неї запросили також учених, які у цей час займалися трипільською культурою. Приїхала Тамара Мовша, яка працювала на Поділлі впродовж кількох десятків років і була знайома також і з працями О. Кандиби⁸. Під час конференції у Більчі-

⁸ Саме цій дослідинці належить велика стаття про археологічну спадщину О. Кандиби: Мовша Т. Археологічна спадщина Олега Кандиби в контексті сьогодення // Ольжич О. Археологія. – К., 2007. – С. 390–405 (перше видання статті у журналі «Археологія» за 1999 р.).



Золотому був відкритий пам'ятний знак, про який уже йшлося. У заході взяв участь синченого — теж Олег Кандиба. Пізніше, згадуючи про цю поїздку та свої враження від неї, він напише М. Сохацькому: «Стосовно нашої виправи слідами О. Ольжича по Борщівщині — на мене вона зробила надзвичайне враження. У Канаді я зовсім не маю зв'язків із колами археологічними, бо дослівно ніхто з моїх знайомих не студіював археології. Мої зустрічі і спілкування зі студентами й професорами ТДПІ (Тернопільського державного педагогічного інституту, зараз Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка — *M. B.*), з п. Тамарою Мовшою, і з Вами мені в якійсь мірі відкрили цілий новий світ. Мені були надзвичайно цікаві Ваші розповіді про пам'ятки по дорозі, музей у Борщеві, а особливо печера Вертеба. Метафорично вона мені стала виром у ріці часу, де зустрілися українська праісторія, недавнє минуле і сучасне. Прижмур очі й зненацька чуєш серед веселих вигуків і розмов студентів звуки лопат, шуміння землі через решета, шепіт щіток і вдумливий голос молодого Ольжича. А із сутінків дальших проходів Вертеби — чи то не виглядають очі наших неолітичних предків, які з переляком дивляться, що в їхній домівці якісь яскраві світла, ходять чудні постаті і лунають дивні звуки?»⁹.

Після 1995 р. у печері Вертеба зроблено чимало для її музеефікації, адже до того часу вона перебувала у жалюгідному стані — давно зникли залізні двері, ключі від яких щодня брав колись Олег Кандиба, вхідна частина перетворилася на велетенський смітник, завалений кістками свійських тварин — могильник худоби, яким «опікувалися» місцеві бродячі пси. Відвідувачі, які користувалися кіптявими смолоскипами, просякнутими дизельним пальним, перетворили білі колись стіни і стелі на чорні. Ходи, свого часу розчищені, знов запливли землею і пересуватися по печері можна було навколошки, а деінде й по-пластунськи.

Тож перші роки співробітники Борщівського музею та волонтери займалися не розкопками, а прибиранням сміття. Потім було

⁹ Сохацький М. Олег Кандиба-Ольжич і Борщівщина // Трипільська культура. Пошуки. Відкриття. Світовий контекст. — К., 2008. — С. 13.



Наукова конференція на честь 90-річчя від народження О. Кандиби в м. Борщів.
Із доповіддю виступає директор музею Михайло Сохацький. 1997 р.

встановлено нові залізні двері — відтепер екскурсію до печери слід замовляти в музеї. Під керівництвом археологів поступово було прокопано ходи і розчищено підземні зали. Нині печeroю можна пересуватися на повний зріст, хоча місцями слід зважати на стелю.

В одній із зал влаштовано діораму — «Трипільці в печері Вертеба». За ескізами археологів сучасні майстри відтворили кілька посудин, знайдених ще у часи Л. Сапеги. Присутні і скульптурні зображення (на повен зріст!) трипільців — жінок, чоловіків. Біля діорами закінчуються екскурсії по печері, а інколи тут відбуваються навіть підземні вистави.

Однак головне — відновлено наукові дослідження археологічної складової цієї унікальної пам'ятки. Ми вже згадували, що



М. Сохацькому вдалося встановити наявність найпізнішого трипільського горизонту Вертеби — касперівського. Окрім того, виявлено фантастичну колекцію виробів із кістки (у тому числі ще одну кістяну пластину у вигляді голови бика; перша, знайдена В. Деметрикевичем ще на початку ХХ ст., зберігається разом із колекцією Л. Сапеги у Krakovі), знайдено чимало добре збереженого мальованого посуду. Усього цього вистачило б на цілком пристойний музей — було б приміщення!

Тривають дослідження, причому на сучасному рівні, людських кісток, знайдених у Вертебі. Було запрошено фахівців-антропологів, узято проби для досліджень методами молекулярної біології (ДНК). Це відкриває унікальну можливість (адже в інших місцях кістки цього часу збереглися дуже погано) визначити належність трипільців до певної генетичної групи, а відтак — встановити їх походження та історичну долю. Цими дослідженнями вже кілька років займається Олексій Нікітін¹⁰. Перші результати обнадійливі і надзвичайно цікаві — виявилося, що серед трипільців були предки сучасних жителів краю, а їхні нащадки нині становлять понад половину мешканців України! Може статися, що продовження роботи над матеріалами з Вертеби дасть нові аргументи для вирішення проблеми походження та долі трипільців.

А поки що мало не щодня прямують до поля над Більчем-Золотим екскурсійні автобуси із бажаючими дізнатися про таємниці Вертеби. Вони долають розбиту польову дорогу, ліворуч від якої відкривається панорама Більча-Золотого і долини Сірету, поволі під'їжджають до великої воронки із порослими травою схилами, котра заховалася на полі серед клаптиків селянських наділів-пайв, засіяних пшеницею, буряками чи кукурудзою. Відвідувачам роздають ліхтарі, радять зважати на кам'яну стелю й берегти голову, і вони поволі прямують до відчинених залізних дверей — брами до таємни-

¹⁰ Перші повідомлення про результати цих досліджень можна прочитати: Сохацький М., Нікітін О., Ковалюх М., Відейко М. Перші дослідження ДНК за антропологічними матеріалами трипільської культури // Трипільська культура. Пошуки. Відкриття. Світовий контекст. — К., 2008. — С. 141–146.



Дослідниця трипільської культури Тамара Мовша і син Олега Кандиби біля печери Вертеба. 1997 р.

чого підземного світу. Слухаючи розповідь екскурсовода, люди йдуть чорною темрявою ходів, і лише світло потужних ліхтарів вихоплює на мить експонати підземного музею: напіврозчищені посудини, черепки, кістки та сліди давніх вогнищ. І в кожній такій екскурсії обов'язково згадується Олег Кандиба — один із дослідників таємниць Вертеби.



Розділ 5

БУКОВИНСЬКА ТРОЯ І МОНОГРАФІЯ ОЛЕГА КАНДИБИ

*Зате по праці — що за насолода
Ступаючи в довірливій юрбі,
З'ясовувати недбайливо собі
Походження прохожого народу!
Або, діжедавши слушного моменту,
Перед свічадом, з осрахом в очах,
Просліджувати прадідівський шлях
По двох, або і більше континентах...*

О. Ольжич, «Антропологія», 1933 р.

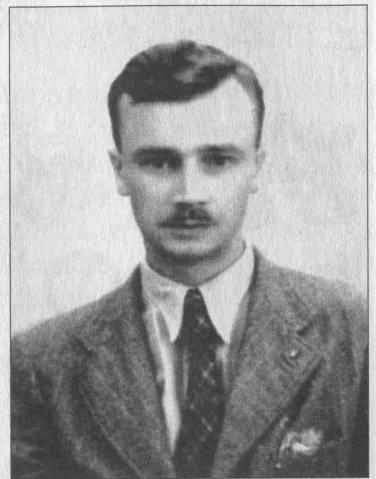
Небагато знайдеться наукових праць монографічного формату з археології України, які б витримали три видання та й ще двома мовами. Монографій, на якій тривалий час могли посилатися хто завгодно й де завгодно, проте не археологи, що працювали в Україні. У цьому розділі ми хочемо розповісти про найвідомішу наукову працю О. Кандиби, яка була видана 1937 р., а в Україні вперше побачила світ через шістдесят сім років — монографію

«Шипинці. Мистецтво та знаряддя неолітичного селища»¹ («Schipenitz — Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes»).

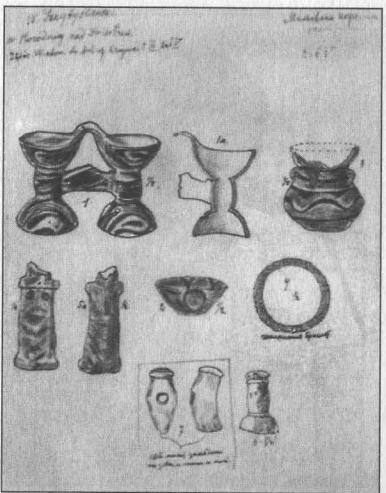
При ознайомленні із бібліографією праць про трипільську культуру впадає у вічі, що видань, присвячених розкопкам окремої пам'ятки, не так уже й багато (особливо щодо чисельності більш-менш досліджених поселень і поховань). У СРСР першою подібною публікацією, яка побачила світ 1953 р., була праця С. Бібікова, присвячена розкопкам ранньотрипільського поселення Лука Врублівецька на Дністрі. У наступні шістдесят років кількість книжок такого роду зросла до десяти. Мабуть, значно більше було розмов про підготовку окремих публікацій — маємо на увазі наміри, задекларовані у наукових статтях чи узагальнюючих працях, а не кулуарні розмови, які частіше за все покликані потішити самолюбство та пробудити у співрозмовника повагу до власних наукових студій.

Схоже на те, що трипіллязнатавці не дуже полюбляють готовувати до друку подібні праці. Воно й зрозуміло — роботи багато, вона копітка й монотонна. Треба перебрати тисячі (як не десятки тисяч) черепків, щось клейти, малювати, фотографувати, усе це описувати й систематизувати. Добре, коли всі ці речі зберігаються в одному місці. Коли ж вони у різних музеях та установах, то це означає, що треба буде домовлятися з їх керівництвом, хранителями фондів, кудись їхати, а отже, шукати гроші, тижнями сидіти у

¹ Українські переклади: Кандиба О. Шипинці. Мистецтво та знаряддя неолітичного селища. — Чернівці, 2004; Кандиба О. Мистецтво та вироби одного неолітичного селища // Ольжич О. Археологія. — К., 2007. — С. 111–250 (в обох випадках — переклад Ю. Рассамакіна). Як бачимо, друге видання має дещо відмінну порівняно з оригіналом назву.



О. Кандиба. Фото 30-х років



Робочий малюнок матеріалів трипільської культури, зроблений О. Кандибою у 30-ті роки

а у фондах утворилися стоси невиданих матеріалів, які фактично не існують для науки — адже те, що не оприлюднене й відоме лише одному-двом дослідникам, не може розглядатися як аргумент у наукових студіях. Нині перед молодими дослідниками відкрилася перспектива провести хоч усе життя у фондах і зробити там більш фундаментальні відкриття, ніж під час розкопок. Було б бажання!

Зауважмо, що у часи, коли О. Кандиба розпочав свої студії над культурою мальованої кераміки, склалася подібна ситуація зі стосами необрбленої матеріалу — від Берліна до Москви у фондах численних музеїв було нагромаджено чимало старожитностей, які чекали на впорядкування. Тож мав знайтися молодий дослідник, який би присвятив частину свого життя розбиранню археологічних зібрань у музеїчних сховищах.

Тепер кілька слів про те, як виникла колекція старожитностей трипільського селища під назвою Шипинці, над якими так успішно попрацював Олег Кандиба.

відрядженнях... Така перспектива не для всіх дослідників виглядає привабливою.

До сказаного слід додати, що тривалий час від радянських археологів цілком офіційно вимагали «узагальнень», а не публікацій чергового набору горщиків та черепків, хай навіть із найдосконалішими описами та малюнками. Були часи, коли премія за «теоретичну» чи «узагальнюючу» працю була помітно більшою, ніж за публікацію матеріалів, не кажучи про те, що ліміти на подібні видання виділяли вкрай неохоче. Як наслідок — полиці бібліотек прикрасили теоретичні праці та збірки відповідних статей,

Слово про «Буковинську Трою»

Саме так почали називати у газетах українське село Шипинці після того, як тут було виявлено сліди перебування трипільців. Сталося це наприкінці XIX ст., коли ці землі входили до складу Австро-Угорщини. Слава про розкопки біля Шипинців на Буковині дійшла навіть до столичного Відня. От що сказано про цю пам'ятку у двотомній «Енциклопедії трипільської цивілізації» (К., 2004): «Шипинці — багатошарове поселення трипільської культури (етап BI: 4600 — 4400 рр. до н. е.; етап CI: 3800 — 3300 рр. до н. е.). Розташоване біля с. Шипинці Кіцманського р-ну Чернівецької обл. на р. Прут. Другий шар (Шипинці Б) — епонімне поселення шипинецької групи. Поселення відкрите місцевим учителем В. Арійчуком, який ознайомив зі знахідками вчених із Чернівців. Про поселення у Шипинцях згодом стало відомо у Відні. Того ж року на Буковину приїхав директор відділу Природничого музею у Відні доктор Й. Сомбаті, який організував розкопки. У них узяв участь Р.-Ф. Кайндль, професор університету у Чернівцях. Учасники розкопок датували знахідки у Шипинцях у межах II тис. до н. е. У 20-ті роки ХХ ст. тут проводив розкопки Г. Чайлд. Було досліджено залишки кількох наземних глинобитних споруд — площацок. Результати археологічних експедицій багатьох дослідників узагальнені у монографічному виданні О. О. Кандиби. Це було перше монографічне видання матеріалів із розкопок трипільського поселення в Галичині...».

Дирекція Віденського природничого музею направила на Буковину свого представника



Кераміка з поселення Шипинці.
Трипільська культура,
IV тис. до н. е.
Чернівецький
обласний
краєзнавчий музей

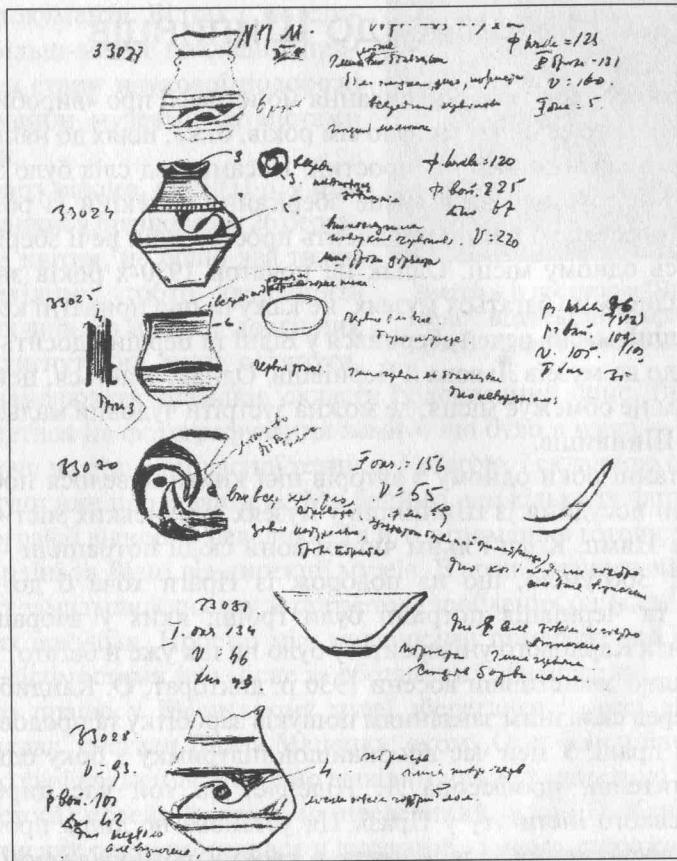


Віденський природничий музей. Сучасний вигляд

Йозефа Сомбаті, який мав поповнити музеїне зібрання знахідками з розкопок селищ культури мальованої кераміки. Крім того, музей активно скуповував речі в антикварів. Із часом утворилося одне із найбільших і найкращих зібрань старожитностей трипільської культури поза межами України. Усі знахідки були дбайливо реставровані, пронумеровані і досі зберігаються у сховищах музею, а деякі експонуються, у тому числі і на муzejній сторінці в Інтернеті².

Інша справа, що у Відні завжди бракувало фахівців для опрацювання колекцій зі східних меж імперії, а після її розпаду 1918 р. землі Буковини взагалі опинилися за кордоном. У віденських археологів вистачало своїх справ, більш важливих, ніж дослідження екзотичної мальованої кераміки. Час від часу трипільську колекцію оглядали і навіть працювали з нею заїжджі археологічні світила, як, приміром,

² www.nhm-wien.ac.at/NHM/Prehist/Homepage_PA_E.html



Кераміка із поселень трипільської культури. Робочі малюнки О. Кандиби

Гордон Чайлд, який опублікував статтю про Шипинці 1929 р. Матеріали із Шипинців привертали увагу таких відомих дослідників, як Федір Вовк та Левко Чикаленко. Однак найкращим опрацюванням колекції з Шипинців було і залишається те, яке зробив Олег Кандиба, видане німецькою мовою 1937 р.³

³ Kandyba O. Schipenitz – Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes. – Wien; Leipzig, 1937.



На шляху до Шипинців

Від захисту докторату до видання монографії про «вироби одного неолітичного селища» минуло сім років, отже, шлях до написання праці був досить довгий і непростий. Насамперед слід було зібрати матеріали, тобто відвідати місце зберігання колекцій із розкопок у Шипинцях. Усе б виглядало досить просто, якби речі зберігалися в якомусь одному місці. Однак на початок 1930-х років знахідки «розвозлися» по багатьох музеях, не кажучи про приватні колекції. Найбільший масив речей зберігався у Відні та Берліні, досить багато потрапило до музеїв Львова й Чернівців. Однак, здається, цей перелік зовсім не обмежує місця, де можна зустріти чудовий мальований посуд із Шипинців.

В останні роки одному з авторів цієї книги довелося побачити мальовані посудини із Шипинців у музеях румунських міст Сучава та Пятра-Нямц. Коли і яким чином вони сюди потрапили — інше питання. Зрозуміло, що на подорожі з Праги хоча б до Відня, Берліна та Чернівців потрібні були гроші, яких у вчорашнього докторанта Карлового університету було не так уже й багато.

Успішно захищивши восени 1930 р. докторат, О. Кандиба опинився перед складним завданням пошукув заробітку та продовження наукової праці. У цей час він знайшов підтримку з боку одного зі своїх учителів, професора Л. Нідерле, на той час директора Слов'янського інституту у Празі. Ця установа не лише провадила наукові дослідження, але й мала у своєму розпорядженні певні кошти, які могла виділяти на підтримку вченим, що збиралі матеріал для майбутніх праць з історії та археології.

Уже наприкінці лютого 1931 р. О. Кандиба отримав досить пристойну як на той час стипендію у 2000 чеських крон (як сказали би нині — грант на наукові дослідження). Цю суму слід було використати впродовж року. Звіт про те, як розпорядився гроши- ма Слов'янського інституту О. Кандиба, був надрукований чеською мовою 1931 р., опубліковано також український переклад

циого документа. Відтак є можливість більш-менш докладно простежити етапи наукової подорожі О. Кандиби музеями та містами Європи.

Зі звіту відомо, що 1931 р. у Відні О. Кандиба працював із 26 березня по 8 квітня, це рівно два тижні без вихідних, тобто дванадцять робочих днів. За цей час дослідник мав устигнути не лише оглянути, але й замалювати знахідки, скласти їх докладний опис. Він не міг покладатися на фотографування всього, що було в музеї — це було, зважаючи на стан тогочасної техніки, і довгою, і складною справою, не кажучи вже про її вартість. Ми бачимо, що кількість фотознімків у монографії відносно невелика. Та й ті отримано в готовому вигляді у Берліні та Відні від дирекції музеїв. В архіві вченого збереглося чимало замальовок посуду й статуэток, зроблених олівцем на стандартних аркушах. Простір між малюнками помережений описами речей, відомостями про місце та обставини їх виявлення.

Про працю у Віденському музеї збереглися й інші відомості. Наприклад, спогади Павла Маценка, якому Олег Кандиба розповідав про свої враження стосовно відвідин музею у супроводі хранителя (кустоса) колекцій, який, на превеликий подив О. Кандиби, на цілих тисячу років помилився у датуванні якихось старожитностей. Напевне, рівень знань не останнього співробітника такого поважного музею настільки вразив молодого доктора, що він не втримався, та й поділився враженнями зі своїм знайомим.

Під час роботи у берлінських музеях, яка тривала довше, ніж у Відні (з 1 травня по 1 липня 1931 р.), дослідник продовжував знайомитися із матеріалами з Шипинців, а також зі збіркою із розкопок поселення Кукутень у Румунії. Останню саме готовував до видання досвідчений археолог Губерт Шмідт — його періодизацією кукутен-



Знахідки із поселення Шипинці у вітрині Віденського природничого музею (Австрія). Фото Н. Котової



ської культури (Румунія, Молдова), до речі, користуються і нині. Монографія Г. Шмідта про поселення Кукутень побачила світ 1932 р.

Про свої враження від зустрічі із відомим дослідником кукутенських старожитностей О. Кандиба поділився з батьками. У листі до них він навіть написав, що показував свої розробки шановному професорові, і той оцінив їх позитивно. До Берліна в наукових справах О. Кандиба приїжджатиме ще у 1932, 1933 та 1936 рр., а на монографію Г. Шмідта посилатиметься вже у своїх «Шипинцях».

Загалом наукова подорож виявилася цілком вдалою, що й визнало керівництво Слов'янського інституту у Празі. За витрачені кошти дослідник відзвітував не стільки стосами аркушів із малюнками, скільки науковими статтями — результати поїздки він використав для написання двох статей про кам'яні знаряддя неолітичної культури мальованої кераміки з Галичини та трипільські старожитності із зібрань археологічного інституту Карлового університету у Празі.

Остання стаття, яка була надрукована 1932 р., цікава тим, що в ній описано матеріали, що походять із Середнього Подніпров'я і були передані до Праги свого часу В. Хвойкою⁴. Тут є і статуетки, і цілі посудини, серед яких таємничий трипільський «бінокль», і фрагменти мальованого посуду. Стаття містить не лише опис зібрання — тут наведено аналогії подніпровським знахідкам у матеріалах Галичини, Поділля та навіть теренів кукутенської культури. Слід сказати, що ці спостереження не тільки свідчать про глибокі знання О. Кандибою конкретних знахідок і музейних зібрань, але й і досі зберігають свою актуальність (от хоча б думки стосовно знахідок мальованого посуду у Подніпров'ї та його походження під впливом із західних територій).

Нині відомо, що у празьких архівах зберігається також обширне листування В. Хвойки, у тому числі з Л. Нідерле, численні фотознімки трипільських старожитностей. Так що тема трипільських студій

⁴ Відомий учений досить щедро роздавав і продавав знахідки зі своїх розкопок у Київській губернії — нині їх можна побачити в Москві, Харкові, Санкт-Петербурзі та багатьох інших містах.

у празьких сховищах та архівах, започаткована свого часу О. Кандибою, залишається актуальною і нині. Відтак, щоб сьогодні написати монографію про трипільські старожитності Подніпров'я, довелося б, мабуть, здійснити наукову подорож, не меншу, ніж та, що її відбув О. Кандиба, збираючи по Європі колекцію з Шипинців. Це була б корисна й цікава справа для майбутнього дослідника трипільських старожитностей.

У передмові до видання «Шипинців» О. Кандиба серед інших дякує керівництву музеїв у Чернівцях та Львові за надання можливості опублікувати матеріали, які зберігаються в їхніх зібраннях. Це означає, що й там учений провів не день і не два у сховищах, перебираючи та замальовуючи посудини й окремі черепки чи статуетки, а перед тим зумів дістатися з керівництвом, та ще й одержати дозвіл на публікацію відомостей про ще не знані матеріали. Той із дослідників, кому довелося вирішувати подібні питання, знає, що часом набагато легше змалювати сотню посудин, аніж отримати подібний дозвіл.

Під час своїх наукових відряджень дослідник не обмежувався лише колекціями шипинецьких матеріалів, оглядаючи все, на що вистачало часу. Це стало у пригоді при



Кераміка з поселення Шипинці.

Трипільська культура,

IV тис. до н. е.

Чернівецький обласний

краєзнавчий музей

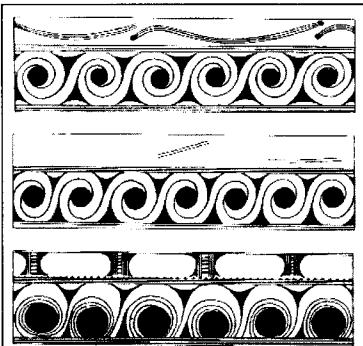


виконанні важливої частини наукової праці, яка полягала у пошуку аналогій шипинецьким матеріалам із метою розібратися у системі зв'язків цього поселення, з'ясувати його походження та час існування.

Свою працю О. Кандиба характеризує, як «спробу ... зібрати разом розорошені знахідки із Шипинців та проаналізувати їх як з огляду форм, так і з огляду орнаментики». Настав час і нам більше познайомитися із тим, що дослідник скромно поіменував «спробою».

Сторінками книги

До чиїх би рук не потрапила друкована праця на археологічну тему — поважного професора, студента чи аматора — він розпочне своє знайомство з виданням із перегляду ілюстрацій. Як кажуть, краще один раз побачити, аніж сто разів почути (у даному випадку прочитати). Якщо ілюстративна частина зацікавить читача, то він, можливо, не обмежиться гортанням сторінок, а прочитає щось більше, ніж анотацію, передмову або висновки. Особливо, якщо у праці чимало таблиць аналітичного характеру, а матеріал подано у всій його повноті.



Орнаменти мальованої кераміки з поселення Шипинці. Малюнок О. Кандиби до монографії

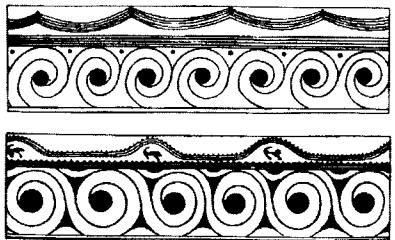
Із цього погляду «Шипинці» були (та й залишаються досі), як то кажуть, на рівні. Адже у монографії самих лише розгорток трипільських мальованих орнаментів понад сотню. А також десять таблиць із фрагментами посуду та «біноклями». А ще таблиці форм посуду, малюнки статуеток, інших керамічних виробів та знарядь праці. І на додачу — вісім таблиць фотографій знахідок, від посуду до кістяних проколок.

Зауважмо, що ці таблиці ще слід уміти читати. Причому читати не номери під малюнками, а, розуміючи умовні позначення, уявляти, якого кольору розпис. Якщо уважно придивитися, то видно, що на малюнках є елементи орнаменту, зображені чорним, інші — сірим кольором. У даному випадку сірий колір відповідає червоному. Таким чином О. Кандиба зафіксував інформацію про кольорову гаму шипинецького посуду. Крім того, слід звернути увагу на опис таблиць, в якому вказано масштаб зображення — адже на самих малюнках ми не побачимо звичного сьогодні лінійного масштабу. Це приклад того, як із часом змінюються стандарти публікацій, але якісна публікація завжди зберігатиме своє наукове значення.

Наявність розгорток і таблиць із формами посудин давала змогу уявити розмаїття орнаментації шипинецького посуду в поєднанні із його розміщенням на певних типах керамічних виробів. Тим більше, що ці таблиці супроводжувались відповідним описом. На час виходу монографії (1937 р.) подібне ілюстрування можна вважати досконалим. Крім того, слід зауважити, що й нині ця публікація для пам'яток трипільської культури Подністров'я, віднесених до етапу ВІІ, є дуже важливою. Адже навіть знайшовши на якомусь поселенні фрагмент мальованої посудини, сучасний дослідник може зрозуміти, як виглядала ця річ у цілому, а це, своєю чергою, важливо для датування поселення і визначення його належності до шипинецької локальної групи.

Наявність фотознімків також незайва, адже незважаючи на не дуже добру якість зображення дає змогу краще уявити собі ту чи іншу річ. Можливо, у нинішньому сторіччі знайдеться археолог, який зможе, знайшовши час і кошти, відтворити ці трипільські шедеври у новому виданні, зробленому із застосуванням досягнень сучасної фото- та поліграфічної техніки.

Друге, на що зверне увагу читач-науковець — це список літератури й посилання, які О. Кандиба робив посторінково, що досить зручно. На жаль, немає прикінцевої бібліографії, але при бажанні можна відновити масив наукових праць, якими користувався вчений. Як і в попередніх студіях, широко представлена



Орнаменти мальованої кераміки з поселення Шипинці. Малюнок
О. Кандиби до монографії

ку — вступний розділ, який має ввести читача у курс справ щодо мальованої кераміки так би мовити в європейському контексті. Тут також пояснено, що таке «українська, або трипільська група мальованої кераміки», як у загальних рисах виглядає її періодизація по фазах і які керамічні вироби характерні дляожної фази. У цьому розділі використано результати попередніх праць, починаючи із докторату 1930 р. Тож саме у «Шипинцях» уперше побачили світ фрагменти дослідження, текст якого буде повністю видано лише 2007 р.⁵

О. Кандиба докладно, але стисло виклав всю епопею попередніх досліджень Шипинців — із датами та прізвищами дослідників, списком публікацій й обставинами, за яких матеріали з розкопок розійшлися по багатьох музеях і приватних колекціях. Стосовно Віденського музею наведено навіть перелік інвентарних номерів. Отож коли б знайшлися бажаючі оглянути ці речі, то їм варто було б лише виписати цей перелік і звернутися до хранителя відповідного відділу. Відтак майбутнім дослідникам шипинецьких старожитностей і нині може прислужитися цей розділ зі старої монографії.

Далі О. Кандиба переходить до викладу класифікації посуду, а потіму — до його докладного опису. Завдяки посиланням на численні таблиці текст стає достатньо зрозумілим. Посилання ж на аналоги зроблено у вигляді приміток, що значно полегшує читання такого

⁵ Про докторат О. Кандиби докладно йшлося у розділі 3 цієї книги.

опису. Шкода, що нині подібний стиль подачі матеріалу призабутий, адже сприймається він досить легко попри велику інформативну насиченість. Цікаво, що деякі терміни з опису кераміки (в оригіналі, нагадаємо, німецькою мовою) прижилися в українській трипілля-знавчій літературі. Скажімо, і нині всім дослідникам цілком зрозумілі словосполучення «тангентні еліпси» чи «лінзотангентна стрічка». При всій своїй екзотичності завдяки посиланням на відповідні розгортки можна легко зрозуміти, що таке «еліпси зі змієподібною тангентою», варто лише знайти відповідний малюнок. Зрештою, завдяки цьому текст монографії О. Кандиби був і залишається цілком доступним навіть не посвяченому у трипільські таємниці читачеві.

Свої погляди на місце Шипинців серед європейських неолітичних старожитностей дослідник виклав у четвертому розділі монографії. Крім тексту тут є синхронізаційна таблиця, де якраз і можна побачити це «неолітичне селище» серед трипільських пам'яток України, фаз культури Кукутень та інших археологічних культур того часу. Відзначимо, що дослідник виділив у Шипинцях дві фази — А і В (Б), отже селище було двошаровим і заселялося принаймні двічі. Синхронізація Шипинців-А із Заліщиками (трипільська культура), фазою Кукутень-А-В в Молдові (мається на увазі Румунія, адже с. Кукутень розташоване за 12 км від Ясс) та Ерьошом у Східному Семигородді (нині назву пам'ятки українською мовою пишуть «Аріушд», а Семигороддя іменують Трансильванією), культурами Вінча та Тиса у Центральній Європі (власне, у Сербії та Угорщині) загалом не викликає заперечень. А от культуру Гумельниця нині датують більш раннім часом.

Синхронізації верхнього шару — Шипинців-В із Більчем (мається на увазі поселення у Більчі-Золотому), фазою Кукутень-В виглядає цілком пристойно. А от культури Баден і Коцофень за сучасними уявленнями існували, можливо, на кількасот років пізніше. Власне, і сам дослідник зазначав, що його синхронізація «надто загальна і схематична», її «необхідно перевірити детальною обробкою археологічних джерел у регіонах між цими областями, вивченням вузьких локальних зв'язків і, як наслідок, заповнити конкрет-



ним фактичним змістом». Таким чином, свою монографію О. Кандиба розглядав як певний крок у наукових дослідженнях і цілком уявляв собі їх подальші етапи. Можна лише пошкодувати, що задумане так і не здійснилося. Ба більше, за сімдесят років, що минули від выходу праці О. Кандиби, жодному досліднику з України не вдалося зробити щось подібне, адже для цього слід побувати у музеях Румунії, Угорщини, Словаччини, Чехії, Сербії, Польщі, Німеччини та Австрії, не кажучи вже про вітчизняні зібрання. Одному з авторів цієї книги за три десятки років досліджень трипільських старожитностей удається побувати лише у деяких країнах. Нині така праця може бути виконана міжнародним колективом учених, адже кількість археологічних джерел від 1930-х років зросла на порядок. Проте подібні інтернаціональні наукові програми — це ще справа неблизького майбутнього.

Напівзаборонена монографія

Серед монографій, присвячених трипільській культурі, немає жодної, котра витримала б три видання, до того ж двома мовами (німецькою й двічі українською). У цьому плані «Шипинці» О. Кандиби — явище унікальне. Утім, далеко непростим був шлях цієї праці до вчених, які досліджували трипільську культуру в Україні за часів СРСР.

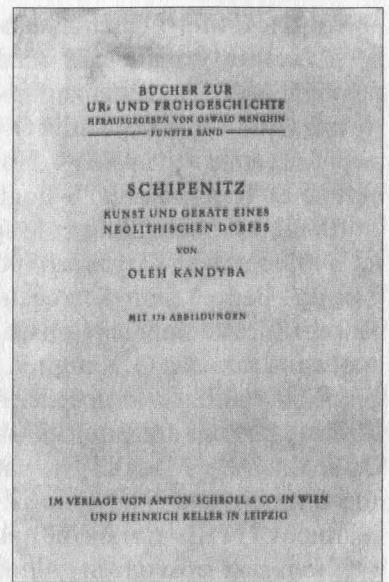
Одразу після виходу книга О. Кандиби була високо оцінена фахівцями, причому як в Європі, так і у СРСР. Побутує думка, що у СРСР будь-які посилання на наукові праці О. Кандиби взагалі були заборонені. Однак навіть при побіжному вивчені наукових публікацій радянської доби зовсім нескладно з'ясувати, що це твердження правдиве лише частково. Виявляється, на статті та монографію вченого-емігранта, до того ж, одного із провідних діячів ОУН, таки насправді не можна було посилатися. Але заборона ця стосувалася лише вчених, які жили і працювали в Українській РСР — у Києві чи Львові. Водночас такі посилання спокійно робили науковці Москви й Ленінграда.

За прикладами далеко ходити не треба. Достатньо звернутися до найвідоміших (і найтовстіших) монографій і «узагальнюючих видань» на трипільську тематику, видрукуваних у СРСР після 1945 р. Уже 1949 р. Т. Пассек у своїй монументальній праці (до речі, внесок дослідниці в археологію було відзначено вагомою Сталінською премією), присвяченій періодизації трипільських поселень, яку науковці скорочено називають «Періодизацією», або взагалі «МИА-10», неодноразово вдається до посилань на О. Кандибу, пишучи, зокрема, про Шипинці⁶. Коли 1961 р. вийде праця К. Черниш (до речі, дослідниця родом із України), присвячена пам'яткам доби неоліту та трипільської культури у Підністров'ї (тобто регіоні, де О. Кандиба проводив ще й польові дослідження), то й тут побачимо посилання на О. Кандибу⁷. Будуть вони і в розділі, який К. Черниш напише до тому «Энеолит СССР», виданому у Москві 1982 р.

Та ж таки Т. Пассек не лише посилатиметься на О. Кандибу, але й включить відомості про його експедицію на Західне Поділля, а також наукові розробки (зокрема і періодизацію) до історіографічного огляду у своїй монографії про вже власні дослідження на Дністрі. Ось що вона написала: «У результаті розкопок та на підста-

⁶ Є посилання на монографію О. Кандиби про Шипинці, статтю про кам'яні знаряддя (див.: Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений (III–II тысячелетия до н. э.) // Материалы и исследования по археологии СССР № 10 (МИА). — Москва; Ленинград, 1949. — С. 70, 107).

⁷ Черныш Е. К. К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье // Материалы и исследования по археологии СССР. — № 102. — Москва, 1962. — С. 72.



Обкладинка видання монографії про Шипинці. 1937 р.



ві типологічного дослідження кераміки О. Кандиба присвячує дослідження українській мальованій кераміці і дає в межах двох періодів А і Б її класифікацію по фазах. На жаль, цікава і в основному правильна класифікація О. Кандиби не отримала в нього стратиграфічних підтвердженень⁸. При цьому дослідниця посилається на статтю О. Кандиби про S-подібну спіраль, опубліковану у США.

Із такого посилання стає зрозумілим — Т. Пассек не була знайома зі статтею про результати розкопок на Західному Поділлі, зокрема у печері Вертеба, опублікованою у «Записках НТШ» ще 1937 року⁹. Адже там саме йшлося про факти стратиграфії, недостатню увагу до якої вона закидає О. Кандибі. До речі, немає відомостей про стратиграфовані трипільські поселення, які дослідив О. Кандиба, і у відповідному розділі згаданої нами раніше монографії Т. Пассек 1949 р. Отже навіть у Москві у ті часи були доступні далеко не всі праці дослідника. Хоча, як видно з інших посилань Т. Пассек, окрім томи «Записок НТШ» там були, приміром, видання 1933 року¹⁰.

Польські археологи у повоєнний час теж не оминали праць О. Кандиби — докладні відомості про його дослідження, як розкопки, так і періодизацію, посилення на ряд наукових праць ми знаходимо у праці К. Маєвського, виданій у Кракові 1947 року¹¹.

Однак у наукових працях українських дослідників-археологів, які виходили в той самий час у Києві, посилення на Олега Кандибу зовсім не знаходимо. Не з'явилися вони і пізніше: ані у тритомнику «Археологія Української РСР» 1971 р., ані у його російськомовній

⁸ Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА. — Москва, 1961. — № 84. — С. 8—9.

⁹ Ідеться про статтю, в якій досить докладно описано розкопки на двох стратиграфованих пам'ятках, зокрема у Вертебі та Добривлянах (див.: Кандиба О. Досліди на Галицькому Поділлі в 1928—1929 рр. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. 154. — Л., 1937. — С. 1—14).

¹⁰ З одного із посилань видно, що були дослідники, прізвища яких невільно було згадувати (у даному випадку забороненим автором виявився Ярослав Пастернак), при цьому можна було лише вказати вилання та сторінку (див.: Пассек Т. С. Періодизація трипольських поселень (III—II тисячелетия до н. э.). — С. 215 (примітка 136 — посилення на том CLII (152) «Записок НТШ», виданий 1933 р.).

¹¹ Majewski K. Studia nad kulturą Trypilską // Archeologia. — Wrocław, 1947. — № 1. — S. 10—15; 20, 23—24, 40, 49.

версії, що вийшла 1985 р. Посилання на відповідні праці Т. Пассек та К. Черниш, ясна річ, у цих книжках присутні. Можна знайти в бібліотеці Інституту археології НАНУ і працю К. Маєвського. Отже, вітчизняні дослідники принаймні із них могли не лише дізнатися про факт існування О. Кандиби, але й отримати чимало інформації про результати його досліджень та погляди на трипільську культуру. Щоправда, із праць самого О. Кандиби в інститутській бібліотеці вони змогли б натрапити хіба що на відбиток зі згаданої вище статті в «American Journal of Archeology» 1936 р., та й то у випадку, коли вона не була вилучена із загального користування до так званого «спецфонду».

Щоправда, деято із київських трипіллязнатавців усе ж таки мав у домашній бібліотеці копії деяких друкованих праць О. Кандиби, навіть монографії про Шипинці. Однак це було справою, так би мовити, приватною. Старші колеги, як кажуть, «усе розуміли» (і розумно мовчали), показуючи такі речі лише «своїм». Молодші про такого дослідника, як О. Кандиба, знали ще менше (а могли й не знати взагалі). Обговорення ж цієї теми зі зрозумілих причин не провадилося. Схоже на те, що у Києві та Львові, не кажучи про Одесу або Вінницю, про О. Кандибу та його внесок у дослідження трипільської культури поступово починали забувати.

Зброя духу

Зрештою, науковий, літературний та політичний напрямки діяльності О. Ольжича тісно переплелися в його житті. У 1936 р. його запрошуєть на студії до Міжуніверситетського інституту в Римі, в Італії. Поринувши з головою в нові наукові досліди, О. Ольжич плекає проект видання творів української літератури італійською мовою для популяризації і пропаганди вітчизняної культури та України у світі. Саме тут, у Римі, відбулася історична зустріч Олега Ольжича з головою проводу ОУН полковником Євгеном



Коновальцем. Ця зустріч справила глибоке враження на них обох. Згодом своє захоплення постаттю Є. Коновальця О. Ольжич віддзеркалить у нарисі «Євген Коновалець». Зі свого боку, Є. Коновалець запропонував О. Ольжичу створити й очолити культурну референтуру ОУН.

До певної міри це був унікальний для практики підпільної організації крок, який не лише враховував практичний досвід, набутий ОУН від часу заснування у 1929 р., але й засвідчував важливу трансформацію концептуальних зasad її діяльності — усвідомлення значення та ролі культури у ствердженні української ідеї на індивідуальному рівні в якнайширших масах українського населення — головної рушійної сили майбутньої національної революції. Культура мала стати основою того світогляду, який повинен був з cementувати всю українську націю та зробити її готовою для високої мети — здобуття незалежності. «Треба тут заховати певний порядок планомірного наступництва поодиноких актів установленої програми, починаючи від справ найбільше простих і безвідкладних. Нація, органічно не дозріла й технічно не приспособлена до складніших функцій життя, мусить що тільки в поступі методичного розросту доходити до накреслення світогляду, як виразу своєї ролі, ніж класти в основу свого відродження якийсь суцільний світогляд, що не є її власним твором. Уже сама обставина, що нація є величиною органічного стану, виключає можливість нащеплення на її дереві чужорідного насіння...», — зазначав у ті роки один із провідних теоретиків ОУН Юліан Вассиян.

Цілком імовірно, що питання про створення культурної референтури ОУН як інструменту впливу на духовне життя українства не було актуальним раніше, адже у середовищі організації бракувало саме такої постаті, як О. Ольжич, потужний внутрішній потенціал та масштабність якого зміг розгледіти й спрямувати в потрібне русло провідник ОУН Євген Коновалець. Водночас для О. Ольжича це був рубіж, який остаточно визначив пріоритети його діяльності та, зрештою, усе подальше життя й саму долю.

«Ми — націоналісти-культурники»

Створення нового інституційного тіла завжди було нелегкою справою. Ще більш складно творити підпільну структуру, яка покликана посісти специфічне місце у загальному фронті національно-визвольної боротьби. Тож на плечі О. Ольжича лягла тяжка ноша і відповідальність. Йому довелося одночасно вирішувати кілька питань — визначення фундаментальних філософсько-світоглядних зasad діяльності культурної референтури ОУН, окреслення основних напрямків, форм та методів її діяльності, добір кадрів, спроможних вирішувати поставлені завдання.

О. Ольжич акцентував увагу на концепції духовної соборності нації, коріння якої шукав в українській історичній свідомості, що створює зв'язок існуючого покоління зі своїм родом. «Цей міт роду, як ми його назвали, можна історично ствердити як великий рушій української свідомості і знайти в ньому притаманне українське схоплення суті національної спільноти». Звернувшись до глибинної історичної свідомості народу, яку належало пробудити, О. Ольжич прагнув через історію та акцентоване висвітлення її кращих і славних сторінок, пам'ятних дат, популяризацію й плекання народних традицій і звичаїв, пісень та усної народної творчості, української мови. Водночас це завдання мало вирішуватися на високому науковому та мистецькому професійному рівні.

«Націоналістична духовість, зроджена з глибокої повоєнної кризи, — писав О. Ольжич, — відбиває все нап'яття шукань і ввесь патос віднайденої правди нації. Покликали її банкротство ліберальної духовності й ворожа загроза теж збанкрутілої комуністичної духовності. На місце релятивізму й матеріалізму попередніх ідеологій зроджується живе, оригінальне пізнання, що тільки велика ідея і велика віра творять життя... Український націоналізм творитиме, отже, культуру героїчної доби — культуру націоналістичну, що значить, українську культуру — найглибше і найбільше українську. Визначають її дві координати — національність і героїчність. У цьому зміщається тверде опертя на національній традиції».



Для О. Ольжича українська нація була перш за все цілісним духовно-культурним феноменом. Це надзвичайно промовисто відчувається за матеріалами виданої ОУН у 1944 р. в умовах підпілля книжки «Шлях нації», яка, вочевидь, готувалася за його безпосередньої участі. Тут націю окреслено як «духово-біологічно-соціальну різновидність людства». «Внутрішній зміст національної спільноти, — наголошувалося у книзі, — характеризують спільні раса, мова, побут, звичаї, релігія, спільність історичних переживань, спільність психічного укладу (темперамент, моральні, правові й естетичні поняття та норми), спільність економічних інтересів у творенні матеріальних цінностей, спільність соціальних ідеалів і форм. Усі ці фактори нерозривно з'єднані, переплетені між собою, становлять єство нації. Якщо визнати дух, хотіння, волю нації за її рушійну силу, то культурні особливості нації завжди будуть духовною субстанцією, з якої розвивається хотіння. Релігія, філософія, мова, література, малярство, музика, танець, скульптура, графіка, архітектура, витворювання найрізноманітніших пам'яток матеріальної культури — усе це має у кожній нації глибоко специфічні особливості й тим характеризує її. Кожний етап розвитку національної культури виростає на ґрунті всіх попередніх досягнень нації, а також на ґрунті органічного за-своєння і перетворення найвищих досягнень чужонаціональних культур... Ніщо цінне в національній культурі, створене в попередніх віках, не гине (говоримо про нормальній процес розвитку), а сприймається кожним новим поколінням як духовний скарб».

На першому етапі діяльності організаційним центром культурної референтури (надалі КР) стала Прага, де перебував сам О. Ольжич. У тогочасній Празі була найбільша поза межами України концентрація українських інтелектуальних кадрів і студентства. Тут також зосереджувався величезний творчий потенціал діячів української культури.

О. Ольжич дуже ретельно добирав кадри для роботи в культурній референтурі ОУН. За свідченнями сучасників, ізожною наміченою кандидатурою на ті чи інші ділянки праці він вів тривалі бесіди сам на сам. Цілком логічним його кроком було першочергове залучення до співпраці в референтурі своїх близьких друзів та приятелів, яких

він знав ще зі студентських років і з якими творив нове українське мистецтво та молодіжне наукове середовище. Ядро референтури склали члени ОУН Кость Мельник, Олег Лашенко, Олег Штуль, Микола Чирський, Михайло Михалевич, Марко Антонович, Олекса Стефанович, Олена Теліга, Анатоль Демо-Довгопільський та ін. Тісно співпрацювали з нею, хоч і не були членами ОУН, Улас Самчук, Оксана Лятуринська, Леонід Мосендж, Роберт Лісовський, Наталія Герман-Русова, Михайло Мухин, А. Романчук, А. Лисянська, В. Січинський, Юрій Вовк, Наталія Білецька. Навколо референтури утворилося також середовище професорів українських вищих навчальних закладів, які співпрацювали з нею на постійній основі. Особливо активно був задіяний професор хімії Українського вільного університету у Празі Полікарп Герасименко.

Олег Лашенко, який упродовж багатьох років був одним із найближчих співробітників О. Ольжича, так характеризував процес формування культурної референтури ОУН: «Олег Кандиба організує апарат КР, підбираючи один до одного її членів, і обсаджує ними поодинокі ресорти КР. Робить селекцію людей на зasadі моральній — їхній вірності національній правді. Напередодні Другої світової війни апарат КР уже настільки сформований, що коли Олега Кандибу переобтяжують інші завдання, цей апарат може самостійно та ефективно працювати. Члени КР — різні за віком, регіональним і соціальним походженням, фахом і талантами — творили ніби одне тіло.

Олег Кандиба творив середовище, може навіть не так „логікою аргументу“, як свою вірою і прикладом самопосвяти. Стверджувався на ньому той давній вислів, що тільки той може пізнати майстерство проводу, хто сам уміє бути слугою правди».

Про те, як будував О. Ольжич стосунки з колегами по культурній референтурі, згадує інший його близький товариш та співробітник — Михайло Михалевич: «Ольжич рідко давав конкретні завдання. Він пропонував мені укласти плян праці і дії для кожного іншого випадку-завдання. Обговорював, схвалював (часом наводив нас на думку, що, мовляв, отак було б краще), давав змогу завдання виконати, включаючи його у скординований більшій плян своєї референтури,



а потому — цілої організації. Був дуже тактовний. Карний і вимагав карності... Безперечно даючи диспозицію — він давав напрямну, концепцію. Уникав деталей, бо то вже була справа сектору ті деталі намащати, узасаднити їх і привести до спільногого знаменника».

Дуже швидко О. Ольжичу вдалося розширити інтелектуальну базу культурної референтури завдяки створенню її осередків поза межами Праги та Чехословаччини загалом. Спочатку в орбіту КР були втягнуті Krakів та Львів. Невдовзі з нею на терені Італії почав співпрацювати професор Євген Онацький зі своїми співробітниками в Римі; у Німеччині — В. Панченко-Юревич та Б. Кентржинський (до виїзду у Фінляндію); у США — О. Неприцький-Грановський, професор університету в Міннеаполісі.

Розроблена О. Ольжичем система максимально широкого зачленення до роботи культурної референтури патріотично налаштованої наукової та творчої української еліти — не членів ОУН — давала змогу виконувати найскладніші завдання, які ставило перед нею життя та логіка політичної доцільності.

Реальна практична робота культурної референтури ОУН була надзвичайно багатогранною й мала різні форми вияву. З одного боку, силами КР практично щоденно велася колосальна аналітична робота зі збирання оглядової інформації про українське життя на Заході та в радянській Україні, велася хроніка національного культурного життя. Опрацьовані матеріали на системній основі подавалися до української преси, у тому числі переправлялися до ідеологічно співзвучних видань в Європі та Північній і Південній Америках, з якими було налагоджено тісну співпрацю — «Українське слово» (Франція), «Наш клич» (Аргентина), «Новий шлях» (Канада), «Хлібороб» (Бразилія), «Націоналіст» (США) та ін. КР тісно співпрацювала із празьким щомісячним журналом «Пробоєм», чернівецьким місячником «Самостійна думка» і заснувала власний щомісячний журнал «Говерля» (Хуст). Працюючи з радянськими газетами у відділах преси празьких бібліотек, кожен член КР відстежував певні ділянки культурного життя у СРСР і готовав періодичні огляди з конкретних питань. До українських видань подавалися дописи

про вітчизняних письменників і митців, що їх переслідував сталінський режим, витяги з історичних джерел та інші матеріали.

З іншого боку, на замовлення КР було організовано індивідуальну дослідницьку роботу над українською тематикою. Так, були започатковані грунтовні дослідження С. Николишина «Культурна політика большевиків і український культурний процес» (Прага, 1939 р.) та «Націоналізм у літературі на східних українських землях» (Париж, 1939 р.), збірники підрядянської української прози «Ненависть» і «Чотири шаблі» (Париж, 1938 р.), які були перевидані італійською мовою (Флоренція, 1941 р.), збірник «Сільське господарство України» за редакцією професора К. Мацієвича (Прага, 1942 р.), «Кобзар» (Прага, 1943 р.) за редакцією професора Л. Білецького, «Чужинці про Україну» В. Січинського (Прага, 1943 р.) та за його ж редакцією «Українське краєзнавство», що мало стати своєрідною малою енциклопедією України (не вийшло друком у зв'язку з конфіскацією гестапо в 1942 р. разом з іншими матеріалами). За дорученням О. Ольжича члени КР працювали над збіркою історичних джерел княжої та козацької доби «Золоте слово», яка мала показати глибинні корені українського народу і традиції його державності та культури (над укладанням працював і сам О. Ольжич). Збірка побачила світ у Празі в 1941 р. і починалася зі згадок про перебування апостола Андрія на київських горах, а завершувалася уривком із «Виводу прав України» гетьмана Пилипа Орлика.

Минуло багато років...

Першими про роль О. Кандиби у вивчені трипільських старожитностей краю, зокрема Шипинців на Буковині, згадали місцеві археологи вже після здобуття Україною незалежності. 1994 р. там уперше було надруковано український переклад уривку із монографії О. Кандиби про Шипинці, зроблений Галиною Захарків¹².

¹² Пивоваров С., Чеховський І. Дослідник «Буковинської Троя» // Буковинський журнал. — 1994. — № 1—2. — С. 13—16; переклад уривка з монографії О. Кандиби див. там само (с. 17—21).



Мальювана посудина із поселення Шипинці. Трипільська культура, IV тис. до н. е. Музей мистецтва культури Кукутень, м. Пятра-Нямц (Румунія)

рій Фантух зробили огляд праць О. Кандиби і навели переклад змісту «Шипинців». Вони, до речі, відзначили, що «лише в останні роки українські вчені отримали можливість ознайомитися із роботою, хоч вона і не перекладена на українську мову»¹⁴.

Питання про підготовку українського перекладу «Шипинців» обговорювалося досить тривалий час. Усі розуміли, що найкраще із цим завданням упоралися б фахівці, дослідники трипільської культури, або, принаймні, професійні археологи, які б могли не лише адекватно перекласти досить специфічний текст, але й зробити відповідні коментарі до наукової частини, якій виповнилося майже сімдесят років¹⁵. Свого часу бралася за цю справу Т. Мовша, яка зацікавилася

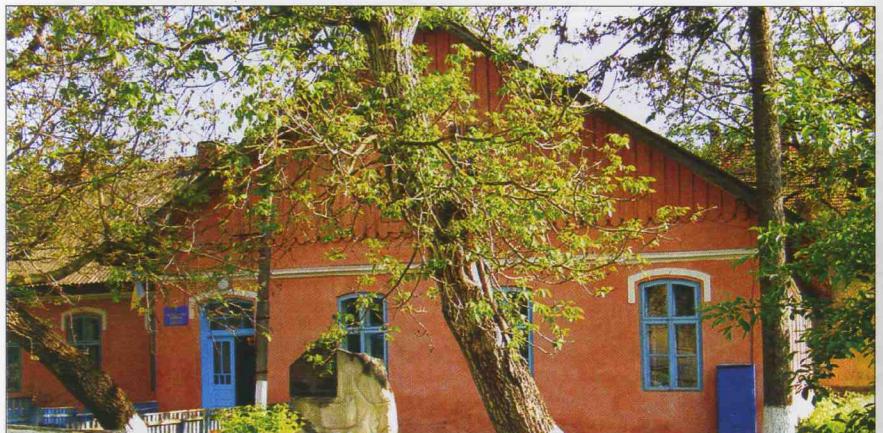
¹³ Передрук ряду таких статей зібрано у вид.: Ольжич О. Археологія. – К., 2007. – С. 390–436.

¹⁴ Фрунчак С., Фантух А. Олег Кандиба – дослідник археологічних старожитностей Галичини і Буковини // Спадщина Олега Кандиби-Ольжича у контексті національного відродження України. – Тернопіль, 1999. – С. 107–110.

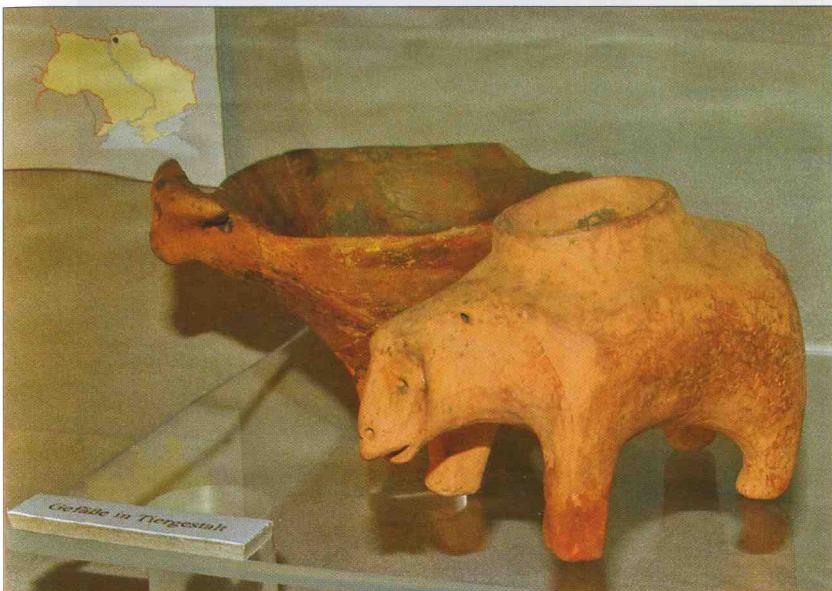
¹⁵ Сам таким чином наприкінці 2006 р. в Інституті археології НАН України було підготовлено та видано український переклад наукових праць В. Хвойки, відомого дослідника Трипілля та інших старожитностей, при цьому не лише опубліковано тексти й коментарі до них, укладені відповідними фахівцями, але й уміщено докладні оглядові статті і, нарешті, подано бібліо-



Вгорі: автографи відвідувачів печери Вертеба, зроблені в одному із ходів на стіні. Друга половина XIX – початок XX ст. Внизу: вхід до печери Вертеба, сучасний вигляд. *Фото 2008 року*



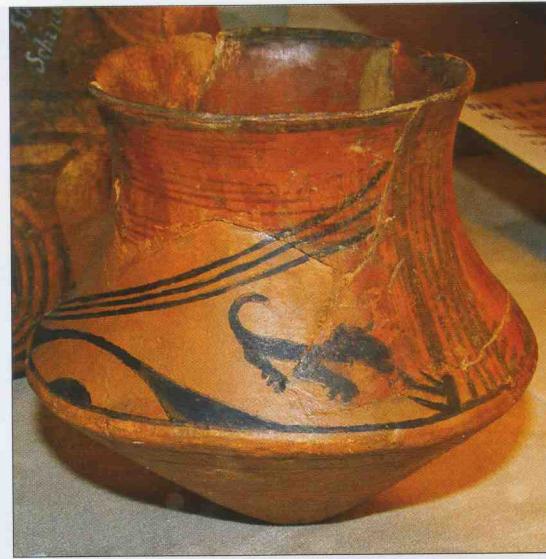
Пам'ятний знак на честь перебування О. Кандиби в с. Більче-Золоте під час археологічної експедиції на Поділля, встановлений 1997 року



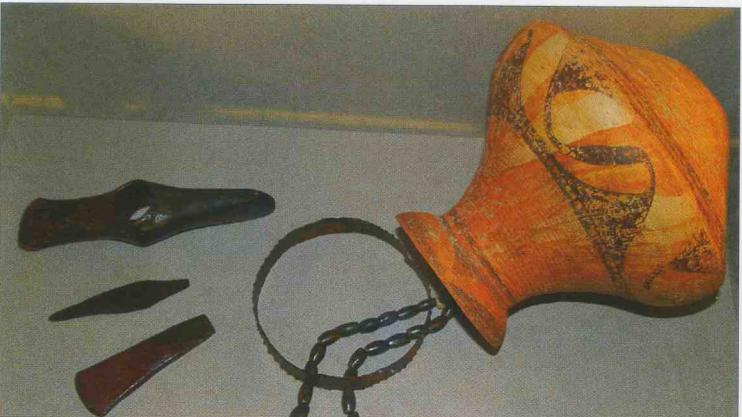
Знахідки з поселення Шипинці. Трипільська культура, IV тис. до н. е.
Віденський природничий музей. Фото Н. Котової



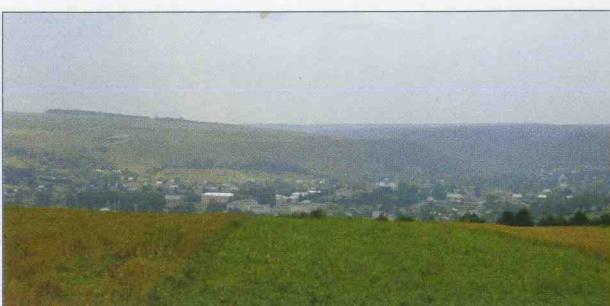
Статуетки та посуд з поселення Шипинці. Трипільська культура, IV тис. до н. е. Віденський природничий музей. Фото Н. Котової



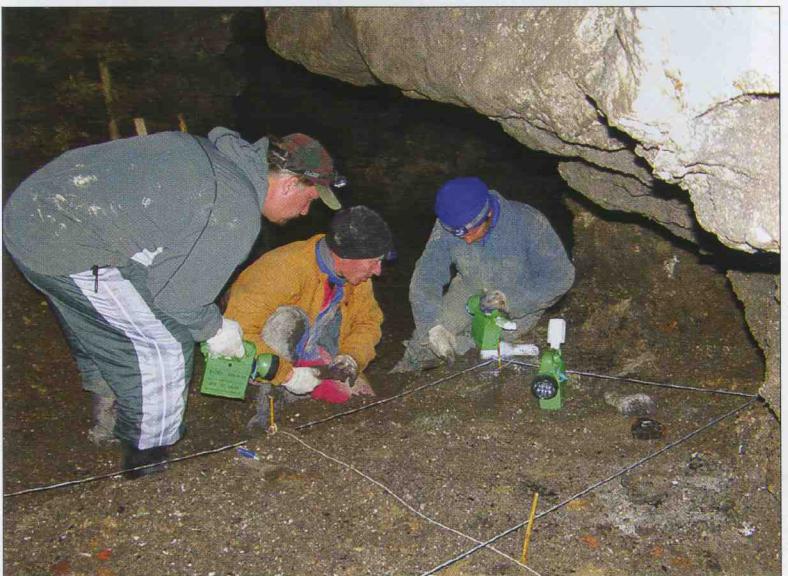
Мальовані посудини з поселення Шипинці. На нижній видно давній шифр. Трипільська культура, IV тис. до н. е. Віденський природничий музей. Фото Н. Котової



Вгорі: скарб з поселення Городниця. Внизу: антропоморфна пластика з поселення Шипинці. Трипільська культура, IV тис. до н. е. Віденський природничий музей. Фото Н. Котової



Вид на с. Більче-Золоте, родинний склеп князів Сапег та сучасний вигляд парку навколо князівського палацу



Печера Вертеба. Вгорі: діорама із життя давніх мешканців печери. Внизу: сучасні розкопки на ділянці, яку свого часу досліджував О. Кандиба



У залах Віденського природничого музею

доробком ученого, однак до видання перекладу дійшло лише 2004 р., а наукових коментарів, мабуть, ще доведеться чекати досить довго.

Переклад з німецької мови здійснив Юрій Рассамакін, співробітник Інституту археології НАНУ (Київ), науковим редактуванням та передмовою опікувалися археологи і дослідники, в тому числі з Чернівців, Л. Михайлина, С. Пивоваров, Б. Рідуш, В. Стариц та І. Чеховський. Підтримали цю працю Товариство «Український народний дім» у Чернівцях, Фундація імені О. Ольжича, Буковинський центр археологічних досліджень, а також Чернівецька обласна державна адміністрація.

У результаті спільних зусиль видавничий дім «Букрек» випустив у світ книжку на 156 сторінок, з усіма ілюстраціями, великою передмовою та навіть кольоровою вклейкою, на якій можна побачити фотографії колекцій знахідок із Шипинців, що зберігаються у Відні та Чернівцях¹⁶.

Удруге цей самий переклад було видано вже 2007 р. у складі збірки праць, яку підготували із нагоди відзначення 100-річного ювілею О. Кандиби-Ольжича. Тираж першого видання ста-

графію праць ученого (див.: Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. – К., 2006. – Ч. I–II). На нашу думку, наукова спадщина О. Кандиби заслуговує саме на таке видання.

¹⁶ Кандиба О. Шипинці. Мистецтво та знаряддя неолітичного селища. – Чернівці, 2004. – С. XXXIX–XXXXVI.



У залах Віденського природничого музею

новив 300 примірників і розійшовся блискавично, наклад другого склав 1000 примірників. У будь-якому випадку це більше, ніж тираж першого, німецькомовного, видання. Нині (та й у радянські часи) наклад монографії на археологічну тематику зазвичай не перевищує 300–500 примірників, а, бувало, друкували й по 50–100. Зважаючи на те, що над вивченням трипільських старожитностей в Україні нині працюють усього двадцять фахівців, вони, а також усі зацікавлені нарешті мають можливість використовувати «Шипинці» Олега Кандиби у своїх дослідженнях.

Нині частими стали посилання на наукові праці Олега Кандиби, особливо його дослідження Шипинців. Тарас Ткачук, який присвятив спеціальну працю фазам розвитку та відносній

хронології шипинецької групи археологічних пам'яток (надрукована у CCXLIV томі наукових праць НТШ¹⁷), віддає належне його досягненням і показує (на підставі аналізу також нових матеріалів, здобутих вже по війні) сучасне бачення даного археологічного комплексу. Він відтворив процес поширення шипинецької групи та її історичну долю, простежив зв'язки із сусідніми групами трипільців¹⁸. Стали у великій пригоді шипинецькі студії О. Кандиби також і при вивчені знакової системи трипільців на мальованому посуді, що їх проводив той же Тарас Ткачук¹⁹. Так через багато років зроблена на совість, на високому науковому рівні праця Олега Кандиби стала у пригоді дослідникам. Саме так і має працювати, за великим рахунком, справжня, фундаментальна наукова спадщина.

¹⁷ Ткачук Т. Фази розвитку і відносна хронологія шипинецької групи археологічних пам'яток // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. CCXLIV. – Л., 2002. – С. 89–114.

¹⁸ Ткачук Т. До питання про контакти трипільських поселень Середнього Попруття і північної частини Середнього Подністров'я з локальними групами румунської Молдови // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. CCLIII. – Л., 2007. – С. 140–152.

¹⁹ Ткачук Т. М., Мельник Я. Г. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд). – Івано-Франківськ, 2000. – 238 с.



Розділ 6

НА НИВІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ

*Увіжасяється шлях під гарячим пополуднім сонцем,
Тупіт зморених ніг в клубовинні червоного пилу,
Велюдні торжища, палаци, халупи і храми,
Отяжілі жерці, вояки і юрба, і каміння*

О. Ольжич, «Пророк», збірка «Підзамча», 1946 р.

Шлях дослідника складається з окремих, часом досить міцно пов'язаних відрізків. Заздалегідь невідомо, до яких наслідків у майбутньому призведуть та чи інша зустріч або знайомство на університетській кафедрі, у залі музею чи на науковій конференції. Такі події можуть визначити долю досліджень (і дослідника) на роки вперед. Були подібні моменти й у житті О. Кандиби. А ще справжній фахівець не повинен обмежуватися якоюсь занадто вузькою ділянкою досліджень — він має бути до певної міри універсалом, щоби краще злагодити значення всіх без винятку старожитностей, на які поталанить натрапити.

Та чи не найскладніше для починаючого археолога не просто знайти свій шлях, свою тему, але й здійснити дослідження, особливо —

розкопки. Надто складно це, коли ти перебуваєш у чужій країні і не маєш солідного рахунку в банку.

Однак Олег Кандиба впорався з цими труднощами, здобув роботу у престижній експедиції і не лише забезпечив себе матеріально, але й повів справу так, що його праця прислужилася дослідженням археологічної спадщини України, у тому числі Шипинців, про які йшлося у попередньому розділі. Він не тільки займався суто науковими проблемами, але й знаходив час для того, щоби розповісти про свою працю громадськості. І постійно десь там, незримо, були присутні справи політичні, які занадто тісно переплелися зі справами науковими.

Рятувальні розкопки

У ті далекі роки в новій європейській державі — незалежній Чехословаччині — розгорнувся будівельний бум, який не оминув, ясна річ, і столичну Прагу. Чехословацькі державні мужі шанобливо ставилися до історії рідного краю та пов'язаних із нею пам'яток і не шкодували бюджетних коштів на проведення рятівних археологічних досліджень перед початком зведення чергової урядової споруди або прокладанням трамвайної колії. Саме у цей час лише у Празі було зроблено ряд близкучих археологічних відкриттів.

Доля розпорядилася так, що керувати деякими розкопками доручили молодим археологам-українцям, випускникам Карлового університету. Наприклад, упродовж 1925—1928 рр. у середньовічних Градчанах за дорученням Археологічної комісії працював Ярослав Пастернак, який щойно захистив докторат. Розкопки проводилися на місці спорудження майбутньої президентської канцелярії. Було виявлено сліди найдавнішого слов'янського «граду», укріплень та церков, досліджено багаті поховання. За ці відкриття Я. Пастернак отримав подяку з канцелярії президента республіки Т. Масарика, почесне громадянство Праги (і пропозицію прийняти чеське громадянство), а також запрошення викладати у Карловому університеті.



Розташування району
Кобиліс на території
сучасної Праги

падав на різні епохи — два поховання, за визначенням О. Кандиби, належали до культури «дзвоноватих кубків» (або шнурової кераміки), три ями — до унетицької культури бронзового віку, а ще вісім поховань — до «середнього латену» (тобто раннього залізного віку).

Найдавніші поховання, за визначенням дослідника, належали до «найпізнішої кам'яної доби» (тобто неоліту). Нині їх датують III тис. до н. е. і за деякими схемами періодизації відносять вже до раннього бронзового віку. Цим похованням не поталанило — їх частково зруйнували ті, хто влаштував на цьому місці у ранньому залізному віці могильник. Так подекуди траплялося у давні часи. У місцях, куди люди приходили впродовж кількох тисяч років, можна віднайти не лише могили, але і ями із залишками жертвопринесень, слідами ритуалів. Так утворюються цілі комплекси з поховань та споруд, пов'язані із поминанням предків та вшануванням богів. До речі, загадкова печера Вертеба, яку кількома роками раніше досліджував О. Кандиба, цілком могла бути, на думку деяких археологів, подібним священним комплексом.

Ті вісім поховань, що належали до так званого латенського часу (або кельтської доби), були пограбовані, як визначив О. Кандиба,

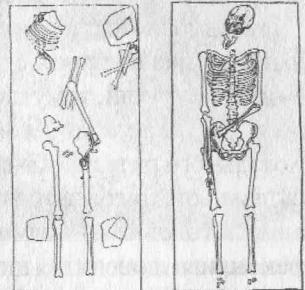
О. Кандиба проводив розкопки не у центрі, а на північній околиці Праги, у Кобилісах. Почалося це восени 1931 р., коли такий собі пан Фойтек повідомив співробітникам Народного музею про людські кістки, знайдені на Чимицькій вулиці (принагідно відзначимо рівень свідомості пана Фойтека, який звернувся саме до тієї установи, котра опікувалася археологічними пам'ятками!).

Розкопки тривали тиждень — із 14 по 19 вересня 1931 р. Крім людських кісток (слідів давніх поховань) було виявлено також ями із культурними нашаруваннями. Вік знайдених старожитностей при-

«ще в давності». Він також припустив, що на дослідженій ділянці виявлено лише частину великого могильника, який слід, при можливості, вивчити в майбутньому. Небіжчики колись лежали у прямокутних або трапецієподібних у плані ямах, випростано, горілиць. Однак непорушеною була лише частина кісток. Дослідник фіксує все — де, як і що лежало, навіть вік і стать похованих. Останнє, до речі, може свідчити про те, що до університетського курсу антропології входило й вивчення будови людських кістяків, володіння азами визначень у галузі фізичної антропології. І цей курс О. Кандиба не лише прослухав, але й мав змогу застосувати на практиці (знов-таки згадаймо розкопки у Вертебі).

Схоже на те, що грабіжники могил, обдираючи коштовні речі, які були на небіжчиках — прикраси, якісь оздоби одягу — поперевертали старі кістки, котрі їм заважали. Шукали вони, мабуть, лише вироби з дорогоцінних металів, тож їх не заікавили ані заіржавілі залізні ножі, ані скляні намистини, ані дрібні вироби із бронзи та старе крем'яне кресало. Те, що череп небіжчика відкинутий кудись аж до ніг, може свідчити про те, що на ший в нього була якась прикраса, скажімо золотий чи срібний торквес — обруч, який був відзнакою належності до певного суспільного стану.

О. Кандиба навіть висловив думку (і навів відповідні аргументи) стосовно того, хто ж пограбував могили у Кобилісах. Він вважав, що зробили це у давні часи галли (носії латенської культури), які досконало знали не лише розташування некрополя, але й положення кістяків у могилах, знали, де і який інвентар було покладено. Наче слідчий, який оглядає місце скоєного злочину, крок за кроком він відтворює



План розкопаних поховань із
Кобиліс, а також сучасний
вигляд цього району



давні події, констатуючи, що «грабіжники, швидше за все, працювали за умов відносного спокою». Визначає і те, що вони прийшли тоді, коли тіло небіжчика вже повністю зотліло, «тому що кістки були роз'єднані», але «ще не струхли, тому що жодна не була поламана або роздроблена».

Усі ці спостереження важливі. Адже деякі дослідники галльського похованального ритуалу вбачали у зруйнованих похованнях утілення якось давнього ритуалу розчленування трупів. Показуючи, яким саме чином, а головне — коли саме було зруйновано кістяки, О. Кандиба переконливо доводить, що принаймні у даному випадку про жодне ритуальне розчленування тіл не йдеться — банальне пограбування.

Однак дослідник пішов далі і не обмежився працею «слідчого». Він зробив певні узагальнення як культуролог та історик. За його спостереженнями, більш давні, розкопані ним, поховання, зокрема унетицької культури, залишилися непорушеними. Із цього він робить висновок, що грабування поховань, зафіковане для більш пізнього часу, а саме залізного віку, у багатьох народів цієї епохи (германців, скіфів) може свідчити про розвиток «матеріалістичного мислення» та «роздав місцевої релігії» на початку «історичної доби». А подібний спосіб мислення є наслідком контактів давніх європейців із «вищою цивілізацією», якою він вважав греко-римську. На думку О. Кандиби, подібне зіткнення мало наслідком «катастрофи світогляду». Так, дослідження десятка поховань спонукали вченого замислитися над плинністю історичних процесів.

Ще одне повідомлення про знахідки у цьому районі надійшло від музейного працівника пана Інга на початку літа 1932 р. На ділянці по вул. Перемишленській на той час уже було зруйновано кілька поховань, коли з'явилися археологи. Тут О. Кандиба розкопав чотири поховання унетицької культури. Нині її датують кінцем III — початком II тис. до н. е. і відносять до бронзового віку. Це дослідження було проведено 9—10 червня. Небіжчиків було поховано в ямах з овальними кутами, закладених зверху камінням. Кістки були сильно зотлілі, а знахідок виявилося небагато. При одному з небіжчиків виявлено бронзову шпильку та бурштинові намистини, в іншому похованні — лише одну таку намистину. Положення кістяків (зібга-

ні на боку), а також скромність похованельних дарів чи навіть їх відсутність давала підставу віднести поховання до пізнього періоду унетицької культури.

Розкопки зотлілих кістяків та пограбованих поховань на Кобилісах, ясна річ, не викликали (та й не могли викликати) такого суспільного резонансу, як дослідження в історичному центрі Праги. На них звернули увагу лише фахівці, однак і нині всі дослідники відповідних періодів бронзового віку чи доби раннього заліза у цьому регіоні неодмінно згадують скромний внесок О. Кандиби у порятунок місцевих старожитностей.

У ті ж роки дослідник долучився до проекту, що ввійшов в історію відкриття найдавніших сторінок минулого хліборобської цивілізації в Європі.

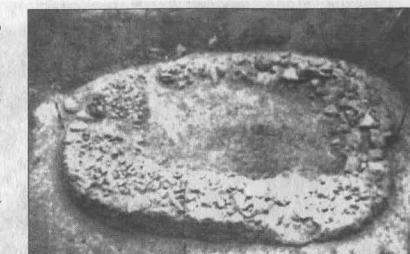


Фото кам'яної кладки з розкопок 1934 р. у Чехословаччині, в яких брав участь О. Кандиба

Американська археологічна практика в Європі

Слід сказати, що не розкопки унетицьких поховань на Кобилісах стали головною працею О. Кандиби у польовий сезон 1932 р. Того літа він узяв участь у дослідженнях на Дунаї, неподалік від міста Белграда (нині столиця Сербії), а також у роботі 12-го польового семестру Американської школи передісторичних досліджень (АШПД; American School of Prehistoric Research). Співпраця з дослідними установами із США склала цілий період у науковому житті О. Кандиби і тісно переплелася із його політичною діяльністю, про що ми розповімо у наступному розділі. А тоді, улітку 1932 р., на першому плані була лише археологія.



Олег Кандиба (праворуч) та Владімір Фюкс під час археологічних розкопок в Югославії. Фото 1932 р.

Ясна річ, що до іноземної експедиції О. Кандиба потрапив не «з вулиці». Цьому, як з'ясував Л. Винар, передувало знайомство із доктором Владіміром Фюксом (Vladimir Fewkes), яке відбулося у стінах Державного археологічного інституту у Празі. Шановний доктор із 1932 по 1934 рр. очолював АШПД, а дисертацію захистив 1930 р. у Пенсильванському університеті. У 1928–1929 рр. працював над дисертацією під керівництвом професорів Л. Нідерле та А. Стоцького у Карловому університеті. Тема дисертації В. Фюкса — «Неолітична доба в Богемії» — була близькою і зрозумілою для О. Кандиби, тож вони мали спільні інтереси. Таким чином, як і у випадку з експедицією на Поділля, 1932 р. протекцію О. Кандибі склав давній університетський знайомий. Крім того, співпрацюючи із Державним археологічним інститутом, молодий дослідник мав бути знайомим із доктором Карлом Бухтелою, який на той час очо-

лював американську археологічну експедицію у Чехословаччині. Тож і у Празі, і навіть у США було кому рекомендувати молодого доктора-археолога американцям.

АШПД фактично була організатором польової практики для студентів із різних університетів США. Ця практика не обмежувалася розкопками — студенти відвідували місцеві музеї, часом у кількох країнах. Крім того, запрошуvalися фахівці, які читали курси лекцій з археології країн Центральної та Південно-Східної Європи. Тож американська версія польової практики ще сімдесят років тому не зводилася до банального використання студентів як робочої сили «на лопаті», типового для археологічної практики в Україні. Заплативши за своє навчання чималі кошти, майбутні вчені вправлялися не у копанні землі чи митті фрагментів кераміки, а отримували практичні навички з організації та проведення експедиції, фіксації знайденого, обробки здобутих матеріалів, а також нові знання від провідної європейської професури.



Карта розташування пізньої палеолітичної селищ Старчево та Вінча поблизу Белграда



Для копання землі в таких експедиціях винаймали робітників, а кераміку мили місцеві жінки — коштів в організаторів вистачало на все, у тому числі на досить пристойну платню запрошеним фахівцям. Останнє було важливим для О. Кандиби, оскільки в той час він не мав постійної роботи. Співпраця з АШПД була для нього корисною як із наукового, так і матеріального погляду. Зокрема, як науковець він здобув можливість побачити нові пам'ятки, нові музеї, відкрити для себе новий напрямок у дослідженнях європейського неоліту.

На археологічних розкопках 1932 р. у Старчеві О. Кандиба відповідав за обробку знахідок, як кажуть нині — за «камералку». Таким чином через його руки пройшов чи не весь видобутій із землі матеріал.

Назва цього поселення, розташованого на лівому березі Дунаю, неподалік від Белграда, увійшла до багатьох наукових праць, присвячених добі неоліту в Європі. Адже воно виявилося одним із найдавніших селищ цієї епохи на континенті. Розкопуючи Старчево, дослідники наблизилися до початків хліборобського заселення Подунав'я. Тут все було найдавнішим — кераміка (у тому числі мальована), статуетки...

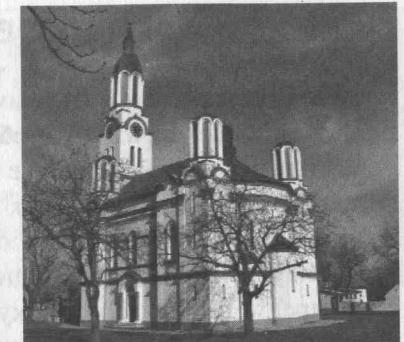
У Старчеві виявили кілька горизонтів із неолітичними матеріалами. Найдавніші поселення у цьому місці було засновано ще у VII тис. до н. е. Нині вчені ведуть мову про цілу культурну спільність під довгою назвою Старчево — Криш — Кьореш, пам'ятки якої виявлено на території кількох країн Європи — Греції, Румунії, Болгарії, Сербії, Македонії, Словаччини, навіть у сусідній з Україною Молдові. Кілька археологічних пам'яток, належних до цієї спільноти, виявлено у Закарпатті. А одна із найдавніших неолітичних культур на теренах України — буго-дністровська — виникла не без впливів із боку Старчево-Кришського утворення.

Отож відкриття американської експедиції, матеріали якої опрацьовував О. Кандиба, мали неабияке значення для розвитку уявлень про праісторію Європи, у тому числі й України. Матеріали із розкопок у Старчеві використано у багатьох дослідженнях з неоліту Європи, також і в тих, які вийшли в останні десятиліття. Щоправда, загадки про участь О. Кандиби у довідках про розкопки у Старчеві, розміщених в Інтернеті,

ми не побачимо — там згадано В. Фюкса, Р. Еріха, а решта учасників розкопок проходять як «інші» («... and others») — американці, чехи та югослави. Мабуть, українець О. Кандиба потрапив до переліку як «чех».

Співпраця О. Кандиби з АШПД тривала впродовж кількох наступних років, до 1938 р. включно. Це давало пристойний заробіток (до 1000 крон), а також можливість працювати у музеях різних країн, подаючи рекомендаційні листи від наукових інституцій із США, які відчинали різні двері. АШПД теж не була у програшу, отримавши висококваліфікованого археолога, який знався на європейській археології та володів дев'ятьма мовами. До речі, знання англійської та слов'янських мов (із якими в американців завжди були проблеми) робило О. Кандибу неоціненим співробітником. Він міг не лише порозумітися з чехами, сербами та іншими слов'янськими мешканцями Європи, але й зробити огляд з археології відповідних країн — у тому числі таких екзотичних для американців, як Україна чи Росія. Із роками все більшу вагу набували саме лекції з археології, які читав практикантом О. Кандиба. Є підстави вважати, що ці лекції цілком могли бути корисними також і поважним заокеанським науковцям із Пенсильванського університету або Музею Пібоді.

Саме ці лекції, підготовка до них могли бути формальним приводом для праці у музеїчних зібраннях Белграда, Бухареста, Відня та інших міст. Можна сказати, що появу монографії про Шипинці багато у чому спонукав саме «американський фактор» — як матеріальна підтримка, так і рекомендаційна. Але ще більше, ясна річ, у ней вкладено праці самого О. Кандиби, який устигав усюди — і в полі, і в музеях, і на наукові конференції, не кажучи про читання лекцій, присвячених популяризації археологічних досліджень.



Церква в с. Старчево,
сучасний вигляд

Наукові зібрання

Важливим етапом будь-якої наукової роботи є конференції. Це привід не лише зібратися, щоби посидіти у приемному товаристві, побачити давніх знайомих, але й почути відгук фахівців на результати власної праці. Доповіді, як правило, короткі, супроводжуються публікацією ще коротших, на одну сторінку, тез із викладом тих чи інших наукових досягнень. Однак ці короткі доповіді та тези можуть стати предметом тривалої дискусії зацікавлених колег. О. Кандиба за досить короткий період своєї наукової діяльності встиг узяти участь у кількох поважних наукових зібраннях. Не всюди він міг бути фізично, але лишилися надруковані тези як своєрідна «заявка про наміри», яка може розповісти про пошуки вченого.

Найбільше дійшло матеріалів про його участь у II Українському науковому з'їзді, що відбувся у Празі навесні 1932 р. На з'їзді працювала підсекція археології та історії мистецтва, де головував В. Щербаківський. Тут О. Кандиба виступив із двома доповідями, а також узяв участь у дискусіях із приводу матеріалів, представлених іншими дослідниками. Його доповіді доповнювали одна одну — від теми «Розвиток української мальованої неолітичної кераміки» дослідник переходити до теми «Українська мальована кераміка в європейському неоліті». Перша доповідь — виклад його поглядів на періодизацію з виділенням п'яти фаз розвитку. В її обговоренні взяли участь В. Січинський, І. Борковський та В. Щербаківський. Із виступу останнього зрозуміло, що професор так і не збагнув до кінця типологічних розробок О. Кандиби в галузі вивчення трипільських орнаментів. Як бачимо, учень уже випередив свого вчителя.



Музей у Берліні (Німеччина), у фондах якого з трипільськими старожитностями працював О. Кандиба в 30-ті роки ХХ ст.

С. Родовини. Також посівши
все літаки, торкається іншої
вібра. Всіх в Гіндрів виїх
мікро-на Фінляндії (Сортавала
63/км. Анті/Зеленогорськ).

«Світловід» не відповів.
Другого зачехлований. Ел-
ектро-рів. про мікронаву
перевірено. Касар, Соняч-
ке РГ.

Відмінно від. Му. Акт.
Інші шан. і Стартовий
з макетом ведеть перед!
Будинок! Другое!

Касар виїхав із мікро-
рівнівальним рів.

Віль. рад.-акт. звітування

Ви після зміни чого
в Ім.?

Не знаю чого. Підга-
знило 801 міс.

Му.; відмінно. Всі в
А. КЛ., мікро-рівнів
з мікр. електро-рів. Згада-
ний Рівно відібран

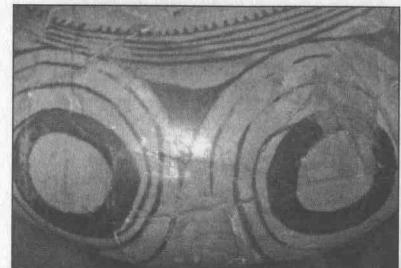
З підгрун-
дів

Олег

12/11/33.

Лист О. Кандиби. 1933 р.

Друга доповідь демонструє широту поглядів О. Кандиби на трипільську культуру, яка не обмежується тим регіоном, де він проводив безпосередні дослідження. Ішлося про спільність («україно-румунську область») та встановлення її зв'язків з іншими культурними областями (із переліком у тезовому порядку головних паралелей у матеріальній культурі), навіть про зв'язки зі «степовою культурою охраних кістяків» (ця тема за 30—40 років стане суперпопулярною, і не лише в археології України — про це писатимуть провідні археологи із США, Великобританії, Німеччини, Росії). Простий перелік порушених у тезах питань вражає своєю широтою і перспективою бачення. Торкнувшись вчений і проблемі фінальної фази та «зникнення» трипільської культури. У дискусії виступили лише два автори — В. Щербаківський та І. Борковський. Перший заявив, що не згоден із твердженням, нібито «мальована кераміка не дійшла бронзової доби» — ясна річ, це не вкладалося у його концепцію «безперервного розвитку», за якого культури перетікали одна в одну — від неоліту до слов'ян, а відтак, до українців. Другий вважав, що трипільська куль-



Спіральний орнамент на посудині із Шипинців. Трипільська культура.

IV тис. до н. е.

тура прийшла на захід України разом із «подільськими скриньковими гробами», тобто культурою кулястих амфор, за сучасною термінологією. Погляд у стилі того часу. Нині встановлено, що саме в Подністров'ї були найдавніші трипільські поселення (5400–5300 рр. до н. е.) і саме звідти археологічна культура поширювалася на схід.

Таким чином ми бачимо, що

теми, порушені О. Кандибою на цьому поважному науковому зібранні, не залишили байдужими інших дослідників. Слід сказати, що й сам учений брав активну участь в обговоренні доповідей своїх колег, хай би навіть вони займалися іншими періодами, а не його улюбленим неолітом. Так, він заперечив Я. Пастернакові в тому, що виявлені ним поховання бронзового віку належать до унетицької культури (історія показала, що саме О. Кандиба мав рацію). Дискусію було підкріплено, мабуть, також і власним досвідом розкопок поховань унетицької культури у Празі, на Кобилісах (1932 р.) (про це вже йшлося на початку розділу). Дискутував Олег Кандиба також з І. Раковським, який представив доповідь «Походження слов'ян і українського народу зокрема з антропологічного погляду», доводячи, що вже з мідного віку населення нашого краю не було однорідним. Навіть із І. Борковським він дискутував стосовно походження білопотоцької культури (культурний тип доби раннього бронзового віку), що, на його думку, був не синхронний, а слідував за культурою мальованої кераміки. Як бачимо, попри свій вік (25 років) О. Кандиба мав що сказати старшим товаришам, і сказати аргументовано.

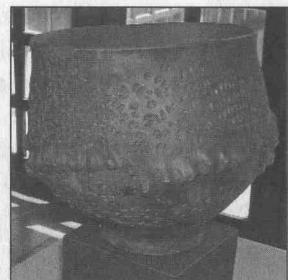
Того ж року в Лондоні відбувся I Міжнародний конгрес передісторичних і протоісторичних наук, до якого О. Кандиба підготував тези доповіді англійською мовою «The Dniestro-Danubian Neolithic Region» («Дністро-Дунайський регіон у неоліті»). Проте на конгрес він так і не

потрапив, адже саме у цей час перебував на розкопках у Старчеві. Так що колегам довелося вдовольнитися тезами — такою собі декларацією про ідеї та напрямки досліджень. Коло порушених у тезах проблем, як завжди, широке — від зв'язків між окремими культурами в межах регіону до питань їх походження («Спільна основа цих неолітических культур Південно-Східної та Центральної Європи була, очевидно, поза межами Європи, можливо, на Близькому Сході, звідки вони прийшли»). З останньою тезою, щоправда, сьогодні можна було б і подискутувати, наводячи аргументи, які з'явилися в останні 40–50 років, проте така дискусія не виглядала б достатньо коректною.

«Придивляюсь до нашарувань століть»: розвіді про археологію

Із діяльності О. Кандиби зрозуміло, що він вважав археологічні дослідження цілком завершеними лише тоді, коли про них стане відомо громадськості. Шляхів поширення інформації в ті роки було декілька — це, передусім, замітки в газетах та інших періодичних виданнях, а також виступи з публічними лекціями. Серед творчої спадщини вченого досить велику частину становлять саме подібні матеріали.

Лише в Українському історико-філологічному товаристві з 1930 по 1937 рр. було зроблено десять доповідей (це ті, про які є друковані повідомлення на одну сторінку). Теми найрізноманітніші — від розповіді про експедицію на Поділля 1928–1929 рр. (16.11.1930 р.) до теми «Шипинське селище трипільської культури» (07.05.1936 р.). Знайшлося місце для доповідей про перший сезон розкопок у Старчеві та розкопки американських археологів в Югославії (21.02.1932–



Посудина культури Старчево, VII–VI тис. до н. е. Музей досліджень Залізних Воріт на Дунаї. Фото 2004 р.



Посудини на ніжках: вгорі – культура Кукутень, внизу – трипільська.
Умис. до н. е.

11.05.1933), дослідження кам'яних знарядь праці і навіть про загадкові посудини трипільців — так звані «біноклі». До читання доповідей О. Кандиба ретельно готовувався — збереглися навіть деякі конспекти.

Лекціями справа не обмежувалася. Вільно воло-дюючи пером, Олег міг досить жваво і навіть поетично викласти результати досліджень, цікаво описати процес розкопок, місцевість, в якій вони проходили, та інші обставини, що могли захопити пересічного читача. Причому писав як чеською, так і українською мовами. Його статті про місцеві розкопки та відкриття, а також деякі знахідки мальованої кераміки в Україні виходили у празьких виданнях. Там, наприклад, було надруковано матеріали про розкопки в Кобилісах.

Відомо також про домовленість О. Кандиби зі львівським виданням «Новий час», до якого він звернувся 1931 р. Редактор Мирон Коновалець замовив серію коротких нарисів «з української передісторичної минувщини». Можливо, саме від того замовлення і походить нарис у № 89 «Нового часу» від 12 серпня 1931 р., передрукований 1994 р. у «Літописі Борщівщини» і підписаний криптонімом «О. К.». Називається нарис «Печери в Золотому Більчі» і навіянний експедицією 1928–1929 рр.

Вже у вступному абзаці знаходимо слова, які характеризують розуміння О. Кандибою значення вивчення давньої історії: «...цікавість до минулого, його знання є невід'ємною рисою кожного культурного суспільства. Німці, датчани, шведи, чехи плекають у громадянстві зацікавлення до пам'яток старовини, добре розуміючи зв'язок минулого з сучасним». Нарис присвячено пещерам у Більчі-Золотому: «...придивляюсь до нашарувань століть. І промовляють вони, як давній літопис».

Сцени із життя давніх мешканців краю, їх перебування в печері описано досить художньо: «З розкладених вогнищ здіймався густий дим, душив, роз'їдав очі... та людям, певно, не було вибору. Якась

напасть вигнала їх із рідного села, може, загроза ворожого нападу, може, пожежа, що знищила їх дерев'яні, обмазані глиною хатки». А далі — пояснення історії цих людей, значення зробленого ними: «Народ, що до нього належали ці люди, десь в III тисячолітті перед Христом заселив велетенські простори України від Чернігівщини до Станіславщини і Дунайського гирла... З культурного Півдня, де розцвітали тоді вже високі історичні цивілізації, принесли ці люди хліборобство...». Пише він і про те, що останні мешканці печери, можливо, загинули під час нападу ворогів.

Завершення нарису містить уже звернення до історичної перспективи: «Чотири тисячі літ тому відбулося вперше те, що стало прокляттям нашої землі на протязі цілої її історії: навали з північного заходу та зі сходу... В історичних подіях виражається сурова закономірність... Позбавлена природніх кордонів, багата природніми добрами, Україна завжди терпіла від своїх рухливіших, хоч і менш культурних, сусідів».

Наразі невідомо, скільки саме подібних нарисів устиг надрукувати «Новий час». Олегу Кандібі було про що розповісти, він робив це професійно й охоче. І навіть якось жартома описав те писання (та його



Національний музей в Белграді, Сербія. Сучасний вигляд



перспективи) у стилі футуристичного оповідання: «...Коли він працював, бабуся не признавалася, а от дурна Оришка Паращукова бачила, кажуть, як він ніс у ліс на гору свій письмовий стіл. Певне, там, за цим столом, і родилися всі ті нові товстелезні томи, котрі з'являлися кожного місяця на вікнах книгарень Всеукраїнської кооперативної спілки...».

Коли зібрали разом усі справді написані ним повідомлення та оповіді про археологічні дослідження, то могла б вийти досить цікава популярна книжка, хоча, можливо, і не така «товстелезна». Мабуть, якби «директор Державного інституту археології України Олег Кандиба» прожив довше, то він би знайшов час написати не одну і не дві науково-популярні книжки про археологію та давню історію України, бо ж вважав цю працю вкрай необхідною для рідної країни.

Минуло багато років...

Доля склалася так, що першу науково-популярну книгу про трипільську культуру буде видано в Києві 1941 р., а її автором стане Т. Пассек. Наступні науково-популярні видання на трипільську тематику з'являться в Україні лише на початку ХХІ ст. До того часу лише українці закордоном могли читати науково-популярні книжки про Трипілля, написані і видані в Нью-Йорку письменницею Докією Гуменною. Можливо, колись і буде зібрано та видано всі оповідання О. Кандиби про розкопки — вони того варті, адже належать перу не просто майстра слова, але людини, яка досконало знала те, про що писала.

Подорожуючи археологічними місцями на Дунаї, одному з авторів цієї книги довелося побувати у Вінчі — знаменитому давньому поселенні доби неоліту та мідного віку неподалік від Белграда. Нині це — десятиметрової висоти пагорб, який утворився із залишків поселень, які будували тут впродовж майже тисячі років за доби неоліту та мідного віку. Він стоїть на самому березі широчезного у цьому місці Дунаю. Інший берег так далеко, що там, за рікою, можна розглядіти лише смужку зелені над блакитними хвилями.

Ми сіли за обід у ресторанчику-поплавку, споглядаючи хвилі та ту зелену смужку на обрії. «А там, за Дунаєм, на тому березі — Старчево, — сказав один із сербських археологів і додав: — Коли там були розкопки, то американці приїжджали і сюди, на Вінчу». Отже, і Олег Кандиба цілком міг відвідувати це місце — і тоді, і пізніше, коли приїджав працювати у Народному музеї. Зустрічався із доктором Васічем, який досліджував Вінчу. Портрет цього археолога і фотознімки зі старих розкопів можна побачити у невеличкому музеї, який розгорнуто у вагончику посеред табору експедиції, яка і нині продовжує досліджувати відоме поселення. Стоять там і бюсти давніх дослідників Вінчі, у тому числі Васіча.

Нині у гербі Старчева є символ, якому це містечко завдячує тій, давній експедиції. Під синьою стрічкою (символом Дунаю) на геральдичному щиті можна побачити неолітичну, мальовану білим по червоному тлу чашу, яка походить із розкопок праісторичного селища. Таким чином мешканці Старчева залучили до своєї історії принаймні щість-сім додаткових тисячоліть, ставши завдяки цьому одним із найдавніших населених пунктів на території Європи. За всіма традиціями Олег Кандиба мав бистати, разом із колегами-археологами, почесним громадянином цього міста.

Так само, як і багато років тому, урочисто виглядають інтер'єри музею у Белграді — мармурові сходи, статуй при вході. А у фондах лежать тисячі черепків, видобуті на давніх поселеннях Подунав'я, у тому числі у Старчеві. Можна побачити їх також в експозиції музею, до них і нині звертаються чимало вчених. Відкриття, зроблені десятиріччя тому, живили й живитимуть наукові дослідження.



Сучасний герб
м. Старчево (Сербія)
з мальованою
неолітичною чашею



Розділ 7

НЬЮ-ЙОРК – ЗАКАРПАТТЯ

*Блискучий мечу, рівний і прямий,
Сліпуча думко, наче лезо, гостра.
Ти розітнеш напруженість п'ятьми,
Заплетений раменами цей простір!*

О. Ольжич, «Гігантомахія»

По завершенні читання лекцій в АШПД влітку 1938 р. О. Кандиба прибув до США. Стосовно того, чим він займався того року за океаном, існує чимало версій. Найчастіше пишуть, приміром, що він викладав в університеті, при цьому згадують чи не найпрестижніший — Гарвардський. Дійсно, серед документів О. Кандиби збереглася візитівка з написом: «Oleh Kandyba, research associate in European Archeology», і трохи нижче — «Peabody Museum of Harvard University». Однак адреса на візитівці — празька, хоча й англійською мовою. Отож насправді читання лекцій у Гарварді — це ще не доведений факт.

Дійсність була більш прозаїчна, хоча й сповнена таємниць. Відомо, що після прибуття до США 1938 р. О. Кандиба був затриманий імміграційними службами «для перевірки ідентичності та з'ясування мети приїзду» і відпущений лише потому, як його американські друзі дали відповідні свідчення місцевим «комpetentним органам».

Однак ці друзі представляли аж ніяк не поважний американський університет, а ОДВУ (Організацію державного відродження України), структуру цілковито політичну. Так що їхав до США того літа Олег Кандиба радше як політик, а не археолог. Однак він усетаки встиг дещо зробити для науки.

Того року політика й археологія як ніколи тісно поєдналися у діяльності вченого та водночас — одного із провідних діячів ОУН. Наблизалися складні, важкі часи, однак саме тоді будувалися плани стосовно створення незалежної України, нехай і на невеликій часточці рідної землі. А шлях до омріяного проходив через справи, на перший погляд, сuto наукові.

За океаном

Поїздка до Сполучених Штатів Америки влітку 1938 р. разом із групою авторитетних членів ОУН — генералом Віктором Курмановичем, секретарем проводу організації Ярославом Барановським та полковником Романом Сушком — стала для О. Кандиби новим життєвим етапом. У цей час він не лише продовжує активно займатися сuto науковою діяльністю, співпрацюючи з Гарвардським університетом, де окрім наукової праці він виступав із лекціями перед студентами, але й намагається розширити інституційне поле культурної референтури ОУН. О. Кандиба багато подорожує по Америці і проводить зустрічі з активом українських організацій, у тому числі Організації державного відродження України (ОДВУ) та «Молоді українські націоналісти» (МУН). Разом із групою української молоді організовує в Нью-Йорку велелюдне Свято героїв. Із метою започаткування вищої української освіти для молодих українців у США він плекає задум створення народного університету. Разом із професором О. Неприцьким-Грановським О. Кандиба засновує Український науковий інститут в Америці, який мав стати базою для вільного розвитку української науки, перебуваючи подалі від Європи, над якою вже почали збиратися хмари майбутньої глобальної катастрофи. Під егідою інсти-



туту в надзвичайно стислі терміни було підготовлено науковий збірник, який вийшов друком у Празі у 1939 р. Другий збірник інституту О. Кандиба почав формувати, проте ця робота залишилася незавершеною через вибух Другої світової війни.

Справа Українського наукового інституту в Америці

Український науковий інститут в Америці, за задумом О. Кандиби, мав стати базою для вільного розвитку української науки подалі від Європи, де надто добре відчувалося, що початок великої війни не за горами. Інститут мав об'єднати зусилля українських учених «для розвитку науки та сприяння поширенню інформації про Україну для спростування помилкових наукових і політичних концепцій, поширених у світі». Уже сам факт появи подібної установи міг стати свідченням того, що Україна та українці — не вигадка якихось політиків, а цілковита реальність.

OLEH KANDYBA Ph. D.
RESEARCH ASSOCIATE
IN EUROPEAN ARCHAEOLOGY
PEABODY MUSEUM
of HARVARD UNIVERSITY
CAMBRIDGE, MASS.

European Address:
State Archaeological Institute,
Praha III, Lobkovic Palace.
Czechoslovakia.

Візитка О. Кандиби як експерта музею Пібоді
Гарвардського університету (США) з працею адресою

Ініціативний комітет зі створення УНІА було організовано вже у вересні 1938 р. На початку праця мала зосередитися в Нью-Йорку, де на той час перебував О. Кандиба. Голова ОДВУ і професор університету в Міннеаполісі О. Неприцький-Грановський, з яким він співпрацював у цьому питанні, волів, щоб таким центром став саме Міннеаполіс. Крім того, професор пропонував не поспішати зі створенням університету та грунтovno підготувати відповідні установчі документи, «щоб ніхто не міг нам закинути, що ми щось фабрикуємо по-аматорськи».

Проте О. Кандиба мав кілька причин, аби квапитися зі створенням УНІА, адже він краще за шановного професора розумів, що в Європі от-от спалахне війна, і тоді вже владі США буде не до реєстрації якогось українського інституту. Цілком можливо, що реєстрацію такої установи буде визнано недоцільною, що відповідатиме «політиці невтручання» в європейські справи. А така установа була конче потрібна — хоча б для того, щоб евакуювати до Америки науковців із Праги, Львова та інших місць, які опиняються у зоні бойових дій, а потім в окупації — чи то німецькій, чи радянській. Ясна річ, нові господарі Європи навряд чи вітатимуть діяльність Українського вільного університету у Празі або Наукового товариства імені Шевченка у Львові, що для українських науковців могло обернутися концтаборами — байдуже, у центрі Європи чи на Колимі.

Зрештою, до зими О. Кандиба мав повернутися до Чехословаччини, де назрівали події, про які, здається, професор О. Неприцький-Грановський, на відміну від його молодого колеги, і не здогадувався.

Осінь минула за написанням статутів УНІА та листуванням між Міннеаполісом та Нью-Йорком. Є лист О. Кандиби із цього приводу, датований вереснем 1938 р. І досі невідомо, чи було вироблено остаточну версію статуту. Проте перемогла тактика О. Неприцького-Грановського — навіть наступного, 1939 р., статут УНІА офіційно так і не був зареєстрований. Не в останню чергу через те, що голова ОДВУ був звинувачений ФБР у симпатіях до нацистської Німеччини (можливо, через участю О. Неприцького-Грановського у II Великому зборі українських націоналістів, який відбувся у серпні 1939 р. у Римі, столиці союзника III райху).

Структура УНІА мала бути вибудувана за взірцем національних академій наук та наукових товариств. Для початку було запропоновано створити три відділи: історико-філософічний (із секцією мистецтва), природничо-математичних та суспільних наук (з економічною та правникою секціями). Крім того мали бути створені тимчасові і постійні комісії, а також бібліотека, архів і навіть музей. Членство в УНІА пропонувалося організувати подібно до НТШ — з дійсними членами, членами-співробітниками тощо. Олег Кандиба мав стати (і фактично став) постійним координатором інституту в Європі.

Упродовж кінця 1938 та наступного 1939 р. О. Кандиба, незважаючи на те, що УНІА так і не був остаточно організаційно оформленний у США, діяв так, ніби ця установа вже існує — залучав до співпраці науковців, розробляв плани роботи. Він продовжував надсиляти запити до США, цікавлячись, як просуваються справи. Зрештою, він зробив усе від нього залежне, аби ця наукова інституція діяла — адже вона була так потрібна Україні! Україні, яка от-от мала отримати шанс заявити про себе на весь світ, і мала це зробити достатньо голосно — не лише заявами політиків, підтриманими силою збройного опору, але й словом людей науки — істориків, мистецтвознавців, економістів, правників, — тих, чиє слово має вагу і може бути почути.

Збірка наукових праць і велика політика

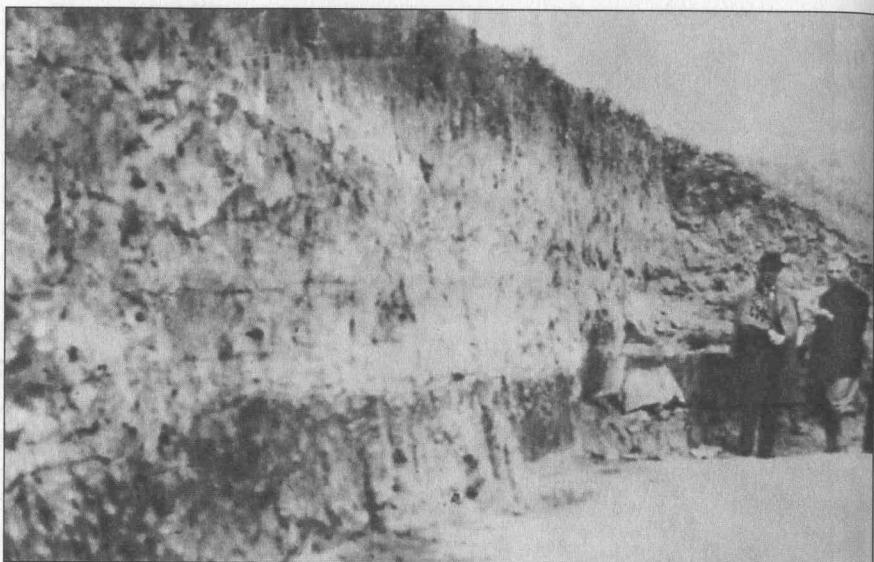
Найреальнішою справою виглядала підготовка збірки наукових праць майбутнього УНІА. І справді — що вченим до суперечок навколо розділів та параграфів статуту, коли їм пропонують написати статті (а на це ж бо потрібен час!) до престижної збірки наукових праць, яка має вийти за океаном! Участь у цьому проекті могла не просто потішити самолюбство, але й стати корисною, адже при пошуку роботи в якомусь університеті перелік друкованих праць зовсім не зайвий.



Кремінні пластини із розкопок поселення Шипинці.
Віденський природничий музей. Фото Н. Котової

Усе це чудово розумів О. Кандиба, який і заходився щодо організації такої збірки наукових праць під егідою ще не створеного інституту. Уже у грудні 1938 р. було розіслано листи із запрошенням до потенційних учасників. Наголошувалося на тому, що матеріали слід надіслати якомога швидше, адже збірка мала вийти вже у січні 1939 р. Фінансувати проект погодилася ОДВУ.

Науковий збірник, більшість авторів якого (а всього їх було 13) жила і працювала у Празі, було підготовлено у надзвичайно стислі терміни. Після українського тексту до кожної статті було подано резюме англійською та німецькою мовами, так само виглядав і зміст. Тематика була різноплановою — історія, археологія, архітектура, літературознавство, право, економіка, етнографія, навіть фізика та хімія.



Розкопки на неолітичному поселенні в Югославії. Фото 30-х років ХХ ст.

Було надруковано і статтю О. Кандиби, присвячену його дослідженням мальованої кераміки в Галичині. Матеріал мав презентувати читачам яскраву сторінку із давньої історії України. Тут було розглянуто найдавніші, на думку дослідника, пам'ятки із мальованою керамікою у Подністров'ї, при цьому використано матеріали, зібрани переважно під час роботи в музеях. Учений констатував, що «нові систематичні досліди на Західній Україні, без сумніву, принесуть багато несподіваного, що доповнить або й змінить наші теперішні погляди». Можливо, він мріяв про ті «нові досліди», нові розкопки, коли писав цю статтю? Писав і зінав, що найближчим часом жодних експедицій та «дослідів» вже не буде... Адже йшов 1939 р. — рік, перше число місяця вересня якого стало днем початку Другої світової війни. Єдине, про що не зінав (та й не міг знати) Олег Кандиба — що це була остання із наукових праць у галузі археології, яку він віддавав до друку особисто.

Збірка праць вийшла у Празі восени 1939 р. Як місце видання (вірогідно, для солідності) зазначено ще й Сент-Пол (штат

Міннесота). У цей час Прага вже півроку як була столицею гітлерівського протекторату, однак нова влада вирішила не втручатися у видавничі справи «заокеанського» (принаймні за назвою) інституту. Назва на титульній сторінці збірки виглядала таким чином: «Праці Українського інституту в Америці, І», а подано її було українською та англійською мовами. Передмову написав О. Неприцький-Грановський. Робота над другою збіркою праць інституту, що її розпочав О. Ольжич, так і залишилася незавершеною. Нині дуже складно відшукати ту, першу (і останню), збірку праць УНІА, яка стала книжковим раритетом і пам'ятником усім тим, хто її готовував до друку, покладаючи на свою працю такі великі сподівання. Настав час покинути археологію та повернутися за лаштунки великої політики, з якою в той час так міцно переплелася діяльність Олега Кандиби-археолога.

Спробуємо відповісти на питання, чому ж так поспішав О. Кандиба зі створенням УНІА та збіркою наукових праць? Сьогодні ми знаємо, що у березні 1939 р. відбулися події, які суттєво змінили політичну карту Європи. А на новій карті, за задумом провідників ОУН, саме тоді мала з'явитися незалежна українська держава, нехай для початку невеличка, на декілька районів Закарпаття, але незалежна держава, з усіма атрибутиами, у тому числі з науковими інституціями та виданнями, які б розійшлися по світу і засвідчили, що це не гра, а серйозна справа, гідна поваги. Про обставини цієї справи, здавалося б, досить далекі від археології, і йтиметься далі.

Напередодні Світової

За ініціативою культурної референтури ОУН у 1939 р. було засновано Секцію митців, письменників і журналістів УНО (Українського національного об'єднання — С. К.), яку очолив Улас Самчук. Ця організація була призначена для максимального охоплення своїм впливом української творчої еліти. Секція орга-



Євген Коновальєць, голова
Організації українських
націоналістів

Продовжував діяльність авангардно-героїчний театр «Аполло Мілітанс», яким фахово керувала Наталія Геркен-Русова. Театр готував вистави та імпрези з нагоди історичних дат, у пам'ять видатних постатей, відгукувався на події навколо України. Мистецька секція КР на чолі з Михайлом Михалевичем своє основне завдання вбачала у прикладному характері образотворчого мистецтва для пропаганди української ідеї. Її силами виготовлялися і розсилалися по українському світові листівки на історичну тематику, портрети та погруддя національних героїв, комплекти матеріалів для сценічного оформлення національних свят та мистецького оформлення домівок, сценарії і методичні посібники з музичного та театрального репертуарів. Секція організовувала збірні мистецькі виставки, серед яких слід згадати виставки української графіки та картографічних матеріалів у Римі в 1937 та 1938 рр.

Коли у травні 1938 р. в Роттердамі від руки радянського агента загинув голова проводу ОУН полковник Євген Коновальєць, О. Кандиба надзвичайно боляче переніс цю втрату. Очолювана ним культурна референтура долучилася до вшанування пам'яті засновника УВО та ОУН. За дорученням О. Кандиби О. Лятуринська та Р. Лісовський, як члени КР, брали участь у створенні проекту

надгробного пам'ятника на могилі Є. Коновальця. Сам О. Кандиба відгукнувся на трагічну загибель Є. Коновальця емоційним та змістовним нарисом про його життєвий шлях, а також узяв участь у виданні ініційованого проводом ОУН збірника його пам'яті.

Підвалини української державності

У середині 1939 р. провід ОУН ухвалив рішення про створення Комісії державного планування (КДП), яка мала опрацювати ключові підвалини національного державного життя на випадок проголошення самостійної української держави. Формально таку комісію було створено при Українському національному об'єднанні в Німеччині, а її реальна праця розпочалася в 1940 р. КДП очолювали члени ОУН професори П. Герасименко і Л. Білецький, але справжнім натхненником та промотором її діяльності був О. Кандиба, який здійснював керівництво від проводу ОУН як глава культурної референтури. Комісія державного планування складалася з 15 підкомісій, до складу яких входили відомі фахівці в різних ділянках знань, здебільшого професори вищих українських навчальних закладів, що напередодні війни діяли на території Чехословаччини. Серед них, зокрема, були колишній керівник уряду УНР (квітень – серпень 1919 р.) Б. Мартос і С. Сирополко, який у 1918–1919 рр. працював радником із питань освіти при Генеральному Секретаріаті, деякий час був товарищем (заступником) міністра народної освіти УНР. Запрошення фахівців до участі у КДП мало позапартійний характер — неналежність до тих чи інших емігрантських політичних угруповань, як і не обов'язково причетність до ОУН, а саме високий фаховий та професійний рівень разом із патріотичними поглядами визначали коло зачленених експертів. Підсумки діяльності КДП були вражаючими.

Мало хто нині знає, що вже тоді у дуже стислі терміни комісія опрацювала проект конституції України (автор М. Сціборський), детальні матеріали щодо організації роботи міністерств закордонних



—2—

Урядове розпорядження з днем
про українську валути.

§.1. Валютовою одиницею України є гривня /гр./ Грифік хі-
диться на 100 копійок /ма/. Вартість гривні /гр/ рівняється
міліграмів золота.

Державна скарбниця купує і продаж золото за наведену
ціну, при тому може рахувати провізію /1/2 %.

§.2. Державні банкноти, зразки гривні /гр/, видавані держав-
ною скарбницею, є необмеженими платничими засобом. Крім державних бан-
кнот є ще необмеженими законними платничими засобом і золоті монети,
зразки термінні, які вартість рівняється десятком гривень /гр/ і
які мають у собі ..., міліграмів золота.

§.3. Державні банкноти мають бути кріпі:

а/ золотом, девізами або закордонними цінними паперами, золотом за-
безпеченими.

б/ векселями, чеками, цінними паперами збіг позичками на ручну заставу.

Золотом розуміється, за цим параграфом, золото в прутах
і золоті монети, рахуючи 1 кг золота по гривень /гр/.

Девізами з банкнот, зекселі, чеків і домашніх платні до
30 днів, котрі мають бути замінені в закордонній валюти банком
в закордоннім фінансовим осередку, коли платніга спроможність
шього банку є здійснена. Вони мають бути раховані завдяк їх золотов
вертістю.

Цінними паперами закордонними, в золоті забезпеченими
з легкі ю зреагуванням закордонній державні цінні папери, ю
змінити на інші, з новими золотими паритетом і пріоритетом на закор-
донних біржах.

Кріпти під а/ слугують для платничого звязку з чужинкою.

§.4. Законними платничими засобом є ще дрібні монети, які
видаються в кусочках і змінчать на 1 гривень / 5 ма, 10 ма,
5 ма та 1 ма. Загальна сума виданих дрібних монет не сміє бути
більша як 200 гривень на одного мешканця.

§.5. Ніхто не є обов'язаний при плаченню принести сільше
ли за 5 гр /гривень/ 1 ма монет, за 15 гр /гривень/ 5 ма монет,
за 50 гр /гривень/ 10 ма монет, за 50 гр /гривень/ 50 ма монет
і за 100 гр /гривень/ 1 гр /гривень/ монет.

Державна скарбниця та всі авторитетні і цисличні гривні
установи обов'язані приймати дрібні монети в необмежений скіль-
кості.

§.6. Закордонних платничих засобів не можна на Україні
вживати для плаченню.

Перша сторінка документа про запровадження української валути – гривні,
підготовленого Комісією державного планування ОУН ще у 1939 р.

справ, фінансів, сільського господарства, юстиції, освіти (включно
із проектами положень про міністерство, типовими статутами
університетів та шкіл), залізничного транспорту, пошт і телеграфів,
підготовки запровадження національної грошової одиниці, реорга-
нізації української промисловості, концепцію земельної програми,
відбудови української кооперації тощо. Таким чином, було підготов-
лено документи, що мали стати у пригоді в разі проголошення украї-
нської державності.

Значення діяльності організованої О. Кандибою культурної
референтури ОУН добре усвідомлювали і він сам, і його соратники.
За спогадами сучасників, О. Кандиба та його друзі неодноразово
з гордістю наголошували: «Ми – націоналісти-культурники!». Ця
крилата фраза навдивовижу точно передає як глибинне розумін-
ня О. Кандибою ролі культури у формуванні національної свідомос-
ті, так і ключовий зміст його політичного кредо.

Як О. Кандибі фізично та інтелектуально вдавалося здійснювати
свою надзвичайно різнопланову працю? Близький до нього діяч
ОУН Яків Шумелда організаційні успіхи О. Кандиби напряму
пов'язував з академічним досвідом наукової праці в археології.
Характеризуючи головні напрямки його діяльності на чолі культур-
ної референтури ОУН, Я. Шумелда визнавав: «Його археологічні
студії були сувереною школою для нього. Докторат археології навчив
його працювати серед холоду та спеки з рискаlem у руках, шукати за
таємницями життя в надрах землі, старанно вивчати людську істо-
рію, плянувати досліди над видобутими зі землі предметами у лябо-
раторіях, ними керувати, поєднувати знання точних наук зі суспіль-
ними. Був це прецінний досвід для всякої іншої кар'єри, включно
з керівною ролею у політичному житті. Для цього останнього він
знав добре не лише підґрунтя людських ідей, але й бачив на власні
очі суспільно-політичні системи багатьох країн та ідеології у щоден-
ній дії. Знав він теорію та практику НСДАП Гітлера, фашизм
Муссоліні, демократію Рузельта, французький тип демократії
і маркс-ленінізм сталінської інтерпретації і методів реалізації.
Уроджений на Наддніпрянщині, де й провів свої дитячі та юні роки,



він вивчав старанно суспільно-політичні процеси в УРСР та СРСР від початку своїх університетських студій».

В обороні Карпатської України

Серед найважливіших сторінок біографії О. Кандиби наприкінці переломних 1930-х років одне з провідних місць посідає його участь у проголошенні та захисті незалежної Карпатської України.

За умовами Сен-Жерменського мирного договору (10.09.1919), Підкарпатська Русь мала бути конституйована як «автономна одиниця у складі чехословацької держави із найвищим ступенем самоуправління, який тільки можливий при збереженні єдності чехословацької держави», її керівним органом мав стати демократично обраний сойм (парламент). Відповідні положення було включено до конституції Чехословаччини, однак усупереч міжнародним зобов'язанням цієї держави їх так і не було реалізовано.

Незважаючи на це, умови нового режиму для українського населення краю були значно кращими порівняно із кількасотлітньою угорською окупацією. Українці здобули можливість розвивати своє національно-культурне та суспільно-політичне життя, значного поширення набув національний рух.

У цей час визнаним ідейним та духовним лідером закарпатських українців став відомий теолог і викладач Августин Волошин, який від початків своєї політичної діяльності стояв на твердих соборних державницьких позиціях. Створена ним Християнська народна партія та її друкований орган «Свобода» активно провадили цю ідею в життя, здобуваючи чимраз більше союзників серед інших українських організацій та політичних сил краю.

Політичні процеси, які відбувалися на Закарпатті, опинились у центрі уваги Організації українських націоналістів. У Закарпатті були кинуті найкращі сили ОУН, які долучилися до активної пропагандистської та просвітницької роботи серед населення, виступали з найбільш радикальними закликами та гаслами. Осередки ОУН

постали майже в кожному населеному пункті Карпатської України, а імена молодих закарпатських українських націоналістів С. Росохи, І. Рогача (особистий помічник А. Волошина), І. Рожка-Ірлявського за рівнем їх громадського авторитету у середині 1930-х років стояли в одному ряду з визначними діячами Закарпаття.

Сьогодні слід наголосити, що саме ідеї українського націоналізму стали тією консолідуючою силою, під впливом якої свідомість переважної частини населення краю в історично короткий термін зробила колosalний стрибок від політичного русинства та локалізму до розуміння себе в загальноукраїнському контексті як частини єдиної нації.

1938 р. нацистська Німеччина здійснює аншлюс Австрії, а згодом чинить тиск на Чехословаччину, домагаючись територіальних поступок. Карпатська Україна стає об'єктом претензій із боку Угорщини та Польщі, які претендували на її землі. За таких умов національно-патріотичні сили Закарпаття за допомогою ОУН розпочали відкриту боротьбу за незалежну українську карпатську державу. У відозві теренової екзекутиви ОУН, поширеної по всій території Карпатської України, зазначалося:

«Надходить великий час! Закарпаття мусить стати самостійною українською державою! Воно мусить стати зародком одної великої самостійної соборної держави від Попраду і Татрів аж до Каспійського моря і гір Кавказу!

Стати цим зародком мусить бути для нас найбільшою честю! Ми будемо горді, що якраз ми перші будемо тими, що зачнуть відбудовувати українську державу! Що ми поможемо нашим братам скинути московське, польське й румунське ярмо! У цій відбудові поможет нам тільки єдність народу, велика віра у свої сили й віра в те, що Бог призначив нас повести свій народ до волі!».

Визвольні змагання карпатських українців знайшли широку підтримку з боку українських організацій в Європі (особливо активно виступали українці Галичини) та Північній Америці, де заходами проводу ОУН та пов'язаної з ним Організації державного відродження України у головних містах США відбулися багатолюдні маніфестації, постав Комітет оборони Закарпаття в Америці.



На хвилі загального національного піднесення Руська (українська) центральна народна рада на чолі з Августином Волошином, яка об'єднувала широке коло українських партій та організацій національно-патріотичного спрямування, перетворилася на провідну політичну силу краю. 4 вересня 1938 р. за ініціативою С. Росохи та І. Рогача засновується молодіжна Організація національної оборони, до лав якої в короткий термін вступили близько 15 тис. членів.

За цих умов, під гаслом створення єдиного національного українського фронту та здобуття автономії Закарпаття у складі Чехословаччини, 8 жовтня 1938 р. об'єднана українська делегація виїхала до Праги. Після кількох днів складних переговорів чеський уряд пішов на поступки і затвердив перший уряд сфедерованої з чехами і словаками карпатоукраїнської держави. А 22 листопада 1938 р. парламент Чехословачької Республіки ухвалив окремий закон про автономію Карпатської України.

Однак процес українського національно-державного будівництва в Закарпатті наразився на змову Польщі та Угорщини (підтримуваних Німеччиною й Італією) щодо передачі Карпатської України під владу Угорщини. Сьогодні також відомо, що до задумів знищення паростків української державності в Закарпатті безпосередньо причетний Й. Сталін, який досяг таємних домовленостей із А. Гітлером щодо розподілу та окупації Закарпаття й, фактично, не лише санкціонував цю акцію, але й був одним з її організаторів. Мета Й. Сталіна була очевидна — він побоювався, що поява незалежної української держави у центрі Європи стане поштовхом для населення підрадянської України до нового спалаху визвольного руху, і прагнув не допустити цього.

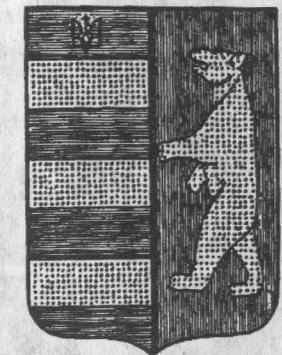
За несправедливими умовами Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 р. до Угорщини мали відійти Ужгород, Мукачеве та Берегове. Центральні адміністративні установи Карпатської України були змушені перебратися до Хуста. З огляду на постійну військову загрозу з боку Угорщини та Польщі Організацію національної оборони було реорганізовано в ОНО «Карпатська Січ», яка мала яскраво виражений воєнізований характер і структуру.

На заклик нового голови проводу ОУН полковника А. Мельника захищати Карпатську Україну прибула ціла низка авторитетних діячів організації, у тому числі досвідчені старшини — генерали М. Капустянський та В. Курманович, а також Я. Барановський, Р. Шухевич, М. Гузар-Колодзінський, З. Коссак, С. Сулятицький, Я. Оршан-Чемеринський, М. Бажанський, В. Комаринський, Ю. Таркович та ін., які вiliлись у структури Карпатської Січі та сформували її генеральний штаб. До лав Карпатської Січі вже в перші дні її створення записалося понад дві тисячі добровольців. Члени ОУН та їх прихильники з усієї Європи вирушили в Закарпаття, намагаючись бути корисними загальноукраїнській справі в тих чи інших ділянках державотворчої праці.

Як заступник голови проводу ОУН восени 1938 р. в Закарпаття був направлений також О. Кандиба, на якого покладалося загальне керівництво структурами ОУН в умовах боротьби за Карпатську Україну. У цей час він перебував на території США й для виконання наказу проводу ОУН, полишивши свої наукові та політичні проекти на Американському континенті, відбув до Хуста. Разом з О. Кандибою у Закарпаття прибули й провідні члени культурної референдуми ОУН, яку він очолював — М. Михалевич, М. Чирський, О. Лашенко, М. Мухин, Ю. Хименець, У. Самчук та ін. Із ними співпрацювали закарпатці — члени КР — А. Демо-Довгопільський та І. Рошко-Ірлявський.

Улас Самчук, згадуючи про спільне перебування з О. Кандибою у Хусті в ті часи, писав: «Ми займали з ним одну із кімнат так званого Національного дому, купленого на кошти українців Америки для потреб ОУН. Раннє, біля сьомої години, вставання, пізнє, біля першої ночі, лягання...»

Безконечні засідання, наради, з'їзди, роз'їзди. Не раз, після довгих нарад наодинці, ми ще довго обговорюємо справи перед сном



Герб Карпатської України, 1939 р.



Засідання сойму Карпатської України, 1939 р. Документи Національного архівного фонду України

особистим секретарем у батька-прем'єра був Іван Рогач, член ОУН і мій добрий особистий приятель... Як також мої приязні стосунки з міністром Юліяном Реваєм, головним промотором діяння уряду, разом із його секретарем Андрієм Вороном, в якого я, бувало, ще до цих подій гостював у його Севлюші, де той учителював...

Не всім було тоді знатно, що головною пружиною діяння націоналістичного сектора цих подій був Ольжич, який користувався беззастережним довір'ям і респектом усіх своїх співробітників і мав безпосередній, майже щоденний, зв'язок із головою проводу полковником Мельником, який перебував тоді у Відні, чи то засобами телефонного сполучення, чи через окремого кур'єра, яким був тоді Юліян Хименець. Події розгорталися швидко, виглядали вибухово, вимагалися щоденного поготівля, і, нарешті, — зрыв, удар, розгром».

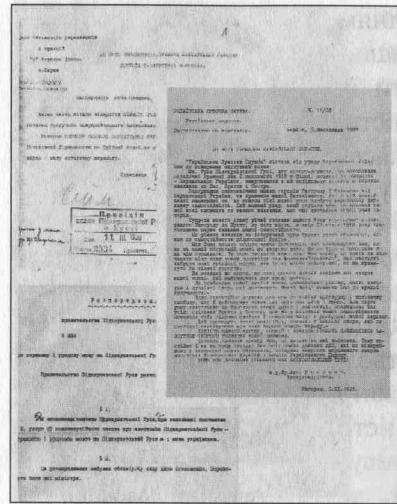
Серед численних напрямків діяльності ОУН у Карпатській Україні окрім місце посідає діяльність культурної референтури під

керівництвом О. Кандиби. Її завданням було прискорити пробудження національного духу серед закарпатців, піднести їх суспільну свідомість та політичну зрілість, сформувати в якнайшиших масах населення чітке усвідомлення єдності з усім українським народом та українським світом. Культурна референтура ОУН розробляла й масовими тиражами поширювала в Закарпатті агітаційні летючки, плакати, невеличкі книжечки. Під керівництвом Михайла Михалевича було удекоровано столицю Карпатської України — місто Хуст. На повну потужність використовуються можливості друкованої преси, де рівною мірою застосовувалася як патріотична журналістика, так і майстерність художнього слова. Унікальним прикладом агітаційної роботи стала нова сценічна форма у вигляді «Летючої естради» — спеціального пересувного театру, в якому були задіяні та тісно перепліталися різні жанри мистецтва. Безпосереднє керівництво цим напрямком діяльності здійснював відомий балетмейстер А. Демо-Довгопільський. «Летюча естрада» об'єднувала десятки творчих агітаційних груп, учасники яких, здебільшого молодь, розіпалися по Закарпаттю й охопили своїми виступами практично кожен населений пункт. За дорученням О. Кандиби у Відні Кость Мельник заснував радіостанцію, із передач якої українці Європи, Північної Америки та й увесь світ довідувалися про перебіг подій у Карпатській Україні. Дуже швидко ця масштабна праця дала позитивні результати.

Із метою повної реалізації принципу народовладдя уряд на чолі з А. Волошиним оголосив вибори до першого сойму Карпатської України. У середині січня 1939 р. національно-патріотичними силами Закарпаття, серед яких домінувала ОУН, у Хусті було засновано Українське національне об'єднання, в якому поєдналися всі проук-



Августин Волошин,
президент Карпатської
України



Документи часів проголошення
Карпатської України із
Національного архівного
фонду України

України Августин Волошин оголосив про її повну державну незалежність. А 15 березня 1939 р. перший сойм Карпатської України ухвалив конституційний закон. Після цього сойм обрав А. Волошина першим президентом Карпатської України, який, склавши присягу перед головою сойму А. Штефаном, затвердив новий уряд тепер уже суверенної Карпатської України на чолі з Ю. Реваєм як прем'єром.

Таким чином, Карпатська Україна у повній відповідності до існуючих конституційних норм Чехословаччини цілком легальним шляхом стала незалежною державою українського народу, дотримавшись усіх демократичних державно-правових зasad, прийнятих у цивілізованому світі. Це була справжня перемога світового українства. Рівною мірою це була одна з найвизначніших перемог стратегії та тактики ОУН у міжвоєнні десятиліття.

Проте такий перебіг подій ставав на заваді планам політичних режимів Угорщини, Німеччини, Польщі та СРСР щодо придушення

райнські політичні сили та організації краю. 12 лютого 1939 р. на території Карпатської України відбулися вільні вибори. Здобувши 92,8 % голосів виборців, УНО переконливо їх виграло. Це був справжній триумф не лише закарпатських українців та їхніх соратників, що прибули на допомогу, але й триумф застосованої культурною референтурою ОУН на чолі з О. Кандибою стратегії й тактики пропагандистсько-просвітницької роботи з найширшими верствами закарпатських українців.

В умовах розпаду Чехословаччини та спираючись на право нації на самовизначення, 14 березня 1939 р. голова уряду Карпатської

українського національно-визвольного руху й розчленування Закарпаття. Ще 13 березня 1939 р. одночасно з трьох напрямків 100-тисячна регулярна угорська армія вдерлася на територію Карпатської України. Президент і головнокомандувач Августин Волошин віддав наказ захищати молоду державу. Організацію національної оборони «Карпатську Січ» було проголошено регулярною армією, а уряд Карпатської України оголосив загальну мобілізацію. Однак озброїти вдалося лише трохи більше тисячі бійців — чехословацька армія, відступаючи за домовленістю з Угорщиною з території Закарпаття, здійснила несподіване захоплення та роззброєння добровольців Карпатської Січі, тож їм доводилося вже в умовах угорського наступу заново здобувати зброю та боєприпаси.

Під керівництвом начальника штабу М. Колодзінського січовики мужньо обороняли столицю, стримуючи угорську армію на Красному Полі під Хустом. Того ж дня на квартирі президента А. Волошина відбулася нарада. Угорський парламентер вимагав негайної капітуляції. Цього домагався й німецький консул у Хусті генерал Гофман. Присутній на нараді М. Колодзінський на ці вимоги відповів, що у словниковому запасі українського націоналіста такого поняття, як «капітуляція», немає.

Невелика кількість озброєних гвинтівками січовиків тримала фронт проти всієї угорської армії, а окремі партизанські загони згодом ще впродовж кількох тижнів чинили опір. Власне, саме їх героїчна боротьба дала змогу сойму Карпатської України ухвалити історичні рішення та забезпечила евакуацію уряду держави. Ядро тих, хто бився до кінця, складали члени ОУН. Чимало з них загинули смертью хоробрих, сотні потрапили в полон.

Про драматизм та жорстокість тих подій засвідчив їх учасник, учень духовної семінарії Василь Поштак: «Літаки сікли з кулемета, били з мінометів. Захоплених січовиків геть усіх розстріляли. Ранених дорізували. Тут і там розстрілювали січовиків... Ліве крило фронту все полягло... Коли згодом до Рокосова звозили забитих січовиків, що були зі мною в боях, то я не міг між 28 розпізнати ні



одного. Вони лежали в полі вже три дні, а до того мадяри пороздягали їх ще, а обличчя порубали». Розстріли полонених бійців Карпатської Січі тривали кілька днів.

За свідченням іншого учасника подій Михайла Бажанського О. Кандиба проголосив організований відступ підрозділів Карпатської Січі в гори. Ставилася мета продовжувати партизанську боротьбу, а за складних обставин — переходити на територію Польщі та Румунії. Однак румунські та польські війська, щільно перекривши лінію кордонів, розброявали та видавали січовиків угорській армії. Разом із іншими захисниками Карпатської України був схоплений і Олег Кандиба з найближчими товаришами.

Улас Самчук так описує боротьбу та арешт О. Кандиби в карпатських подіях: «І на закінчення, усі ми опинилися в полоні угорськім невеликої тячівської в'язниці, до якої збито було сотні люді. Розуміється, ми мали можливості завчасно уникнути цього фіналу, могли бодай виїхати разом з урядовими чинниками після закінчення першої сесії Карпатського сойму, але ми були військо, до того націоналісти, і нашим обов'язком було виправдати свої моральні засади. Агонію з 14 на 15 березня ми пережили в Хусті на своїх постах... Ольжич у штабі січової гостинниці, тож мені довелося перебути ніч у головному, нашвидко зорганізованому, штабі оборони під керівництвом полковника Сергія Єфремова, Михайла Колодзінського та сотника Чорного, що примістився в опорожненому будинку уряду, у бувшому кабінеті прем'єра Волошина, де я виконував несподівану роль радіо-звітодавця загального стану наших фронтів. Ніколи не забуду тих наших, переважно ура-бадьорих і фатально вигаданих звідомлень, якими ми намагалися рятувати безнадійно розпачливе наше становище... А відходили ми різними дорогами вже тоді, коли мадярські танки були під самим Хустом, а мадярські партизани відрізали нам дорогу відступу на схід у напрямку Румунії... Додавши до цього ворожий кордон із Польщею, ми опинилися в повному оточенні безнадійно нерівного змагу, з якого багатьом не вдалося вийти живими, а в тому також загинули мій добрий друг полковник Колодзінський, прекрасний, діловий

Зенон Коссак, мій особистий довголітній друг і співробітник Іван Паламарчук...

З Ольжичем ми знов зустрілися аж 16 березня, але вже в переповненій до краю тячівській в'язниці, куди він потрапив із цілою групою «культурників», між якими були Микола Чирський, Михайло Мухин, Михайло Михалевич, Олег Лашенко, Юліян Хименець із цілим рядом інших подібних імен. Його вигляд і настрій віддзеркалювали яскраво наслідки пережитого минулих днів. Витягнуте, запале лице, до краю втомлений погляд, зім'ятий, заляпаний болотом одяг. Ale мораль його і всіх нас лишалась незламною. Три дні нам не давали харчів, але дарма. Ми могли, сидячи стиснуті на брудному помості, не лише завзято ділитися враженнями пережитого, але й навіть співати „Гей, чи пан, чи пропав“ та жартувати, пригадуючи запорозького січовика, який, сидячи на палі, казав до свого ката: „Поверни мене до тебе задом, бо я не хочу бачити твоєї бридкої пики...“.

Наши переживання були неописально прикрі, лише ми знали, що на цьому наша справа не закінчилась, що це тільки її початок, що нас чекає багато більших і багато складніших подій, до яких ми мусимо бути готовими.

Нам з Ольжичем, як також кільком іншим, майже чудом пощастило по трьох днях вирватися з тячівського полону, але решту наших друзів було вислано до концентраційного табору в Ніредьгазі, на Мадярщині, звідки вони по кількох місяцях вийшли ледве живими».

Дивовижне і щасливе звільнення О. Ольжича з угорської в'язниці відбулося завдяки його авторитету як вченого-археолога, широко відомого в наукових колах. Як тільки стало відомо про ув'язнення О. Кандиби, через активістів ОУН у Празі ця інформація потрапила до відомих чеських науковців, які особисто його знали. Ті звернулися по допомозу до угорських колег-археологів, які подали відповідне клопотання до угорської влади. Офіційна версія була такою, ніби він був заарештований «випадково». Так у житті О. Кандиби знову переплелися археологія і політика, точніше кажучи — археологія цього разу врятувала політика від загибелі.



Минуло багато років...

Лише 2008 р. останню статтю О. Кандиби зі збірки праць УНІА перевидали в Україні і з нею змогли ознайомитися всі бажаючі. Кілька десятків сторінок тексту, десять таблиць. Послання із далекого 1939 р.

Наталія Виноградова на цей час уже підготувала й захистила дисертацію по трипільських пам'ятках Подністров'я, а 1982 р. видала відповідну монографію. За допомогою улюбленого методу О. Кандиби — типологічного — систематизовано форми посудин та орнаменти. Виділено навіть особливий етап трипільської культури, якого не було у періодизації Т. Пассек — VI–VII (друга половина



Вшанування загиблих за Карпатську Україну
на Красному полі під Хустом, 2008 р.

Х тис. до н. е.). А назви пам'яток ті самі, що й у О. Кандиби — Заліщики, Незвисько, Городниця. І матеріали із цих пам'яток, ясна річ, представлено в ілюстраціях.

А самі знахідки із цих поселень можна побачити в музеях. У Львові, в Історичному музеї на площі Ринок, є посуд із Заліщиків. В Івано-Франківську, теж у центрі міста, у старій ратуші є знахідки з Незвиська. Ще більше, ніж в експозиції, їх тут у наукових фондах (які зберігаються у годинниківій вежі) — адже в 1950-х роках у Незвиську проводилися значні розкопки під керівництвом К. Черниш. Є відповідні експонати й у районному музеї у Заліщиках на Тернопільщині. Роздивляючись ці знахідки — мальований чи прикрашений канельюванням або ритим орнаментом посуд, різноманітні керамічні вироби — читає цієї книги знатиме, за яких обставин і заради чого писалася, як і коли була видана остання наукова стаття Олега Кандиби.



Розділ 8

«МЕНЕ ЗАБИТО В ЧЕСНОМУ БОЮ»

*Дух — крига і — стихія вогняна.
Плекання тіла — й спалювання тіла.*

О. Ольжич, 1935 р.

Напад нацистської Німеччини на Польщу та початок Другої світової війни 1 вересня 1939 р. круто змінив ситуацію в Європі та позначився на долях мільйонів людей. Відповідно до таємних домовленостей між А. Гітлером та Й. Сталіним, утіленими у пакті Молотова — Ріббентропа, 17 вересня 1939 р. радянські війська перетнули польський кордон і рушили назустріч німецькій армії. Польща як держава перестала існувати, а через її територію пролягла лінія нового кордону, тепер уже між нацистською Німеччиною та комуністичним СРСР. Під ударами німецьких військ одна за одною падають держави Західної Європи. Багатьом було зрозуміло, що збройний конфлікт між Німеччиною та СРСР неминучий. Чимало українських громадсько-політичних діячів очікували цього конфлікту з надією, що в його полум'ї Україні вдасться звільнитися від російсько-більшовицької окупації й,

зрештою, відновити незалежність. Ці надії живилися історичними спогадами про події 1918 р., коли прихід німецької армії в Україну сприяв її звільненню від військ більшовицької Росії.

Уроки історії

Працюючи над створенням культурної референтури ОУН, виконуючи доручення проводу організації, Олег Кандиба чимало часу віддавав публіцистиці, пояснюючи мету, тактичні завдання визвольного руху. При цьому він не міг не звертатися до історії — близької та далекої. Нині ці праці стали доступні широкому колу читачів і можна спробувати подивитись, як саме Кандиба-вчений аналізував далеке минуле краю, шукаючи орієнтирів для сьогодення і намагаючись передбачити майбутнє для України. Робив він це, насамперед, через призму культури, на якій добре знався і як археолог (історична перспектива), і як літератор (і, зрозуміло, як політик-практик — це вже історія, так би мовити, ближня): «Український народ — є це дуже старий народ... Протягом віків мінялися лише ціхи [риси] народу, але духовність, побут, творчість — все має в собі співзвучні елементи». А от шляхи проникнення і взаємодії культур навіть у стародавні часи вказували на чинники геополітичні, котрі лишалися актуальними і у ХХ ст.: «Важно, що культура прийшла до нас з-над Середземного моря і зв'язала нас з тими областями (в майбутньому — Греція-Рим). Та був також натиск зі сходу й північного заходу, що триває рівно ж впродовж віків. Є це певний геополітичний закон двох центрів тиснення: Скандинавія, Середня Азія... »¹

Досить цікавими видаються приклади поточного аналізу стану культурної політики у Радянській Україні 1930-х років: «При всій плановості й грунтовності — культурна політика большевизму не дає бажаних наслідків. Причиною цього є, попри безплідність матеріалістичної філософії, зasadничо хибне наставлення застосовувати в

¹ Кандиба О. Українська культура // Ольжич О. Поезія. Проза. — К., 2007. — С. 229.



О. Кандиба (Ольжич),
керівник культурної
референтури ОУН.
Фото 1940-х років

ського націоналізму, а відворот до передвоєнного зразка російсько-імперського „ура-патріотизму“. В майбутнім зударі стануть супроти себе передовий новітній український націоналізм із застарілим державним патріотизмом московським...»³ Останні слова, схоже на те, вже про день нинішній, про справи та події початку ХХІ століття. Ale повернемось до подій далекого 1941 року.

Надії сорок первого

Наближення німецько-радянської війни було очевидним фактом для керівництва ОУН на чолі з Андрієм Мельником. Навесні 1941 р. провід організації розпочав безпосередню підготовку до

² Кандиба О. До проблем культурної ділянки // Ольжич О. Поезія. Проза. – К., 2007. – С. 222.

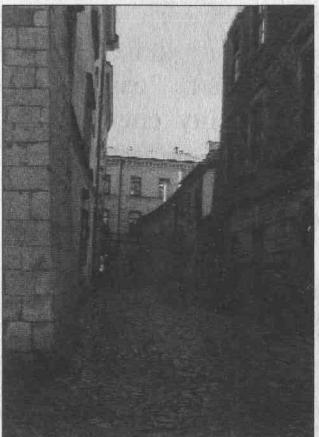
³ Кандиба О. В авангарді геройчної доби (до проблеми націоналістичної культури) // Ольжич О. Поезія. Проза. – К., 2007. – С. 261.

збройного німецько-радянського конфлікту. Головна стратегія ОУН полягала в тому, аби скористатися умовами війни як шансом для відновлення незалежної української держави. Розпочалася активна таємна підготовка до висилки в Україну спеціальних похідних груп, які мали б забезпечити розгортання організаційних мереж та практичну реалізацію планів із відновлення української державності на етнічних українських землях. Навесні 1941 р. голова Проводу українських націоналістів (ПУН) і ОУН Андрій Мельник особисто відвідав українські території в створеному нацистами на території Польщі Генерал-губернаторстві та проінспектував підпільну мережу ОУН.

Станом на цей час організаційна структура ОУН на етнічних українських територіях уздовж радянсько-німецького кордону була доволі чисельною та розгалуженою. Після захоплення у вересні 1939 р. Польщі німецькими військами з польських тюрем та тaborів було випущено значну кількість членів ОУН. Чимало учасників націоналістичного підпілля перейшли на територію Генерал-губернаторства з окупованих СРСР західних українських земель. Особливо значною концентрація членів ОУН була на відтинку колишнього польсько-угорського кордону. Як образно згадував один з активних діячів ОУН, бойовий референт Зиновій Книш («Ренс»), у деяких місцевостях «у той час уже кишіло від членів ОУН». Центром зосередження провідних кадрів ОУН на території Генерал-губернаторства був його центр — Krakіv, звідки також здійснювалося й керівництво структурами ОУН на окупованих СРСР західних українських землях. У Krakіv за адресою вул. Зелена, 26 містилася головна станиця ОУН у Генерал-губернаторстві, яка стала надійною базою для перебування керівного активу організації.

Від літа 1940 р. у Krakіv постійно перебував О. Ольжич, який за дорученням проводу ОУН переїхав сюди із Праги. Як згадував згодом Улас Самчук, у головній штаб-квартирі ОУН О. Ольжич мав власний окремий кабінет.

Уже у цей час Олег Кандиба (Ольжич) був далекий від ілюзій щодо нацистської Німеччини та її режиму. Як згадував один із



Вулиця Сенатська у м. Krakові (Польща), де розташовано археологічний музей, місце зберігання колекцій трипільських старожитностей з Більча-Золотого

людоненависництві нічого не будується. Пригадайте історію гунів, Джингіс-хана...». Проте і він, і інші провідники ОУН чітко усвідомлювали — з історичного досвіду добре відомо, що в умовах існуючого світового порядку саме в періоди великих потрясінь та війн розпадалися імперії та нові народи виходили на арену самостійного й вільного життя. Тож у зіткненні двох новітніх імперій і режимів — комуністичного СРСР та нацистської Німеччини — Україна могла здобути реальний шанс для визволення.

Різні шляхи до єдиної мети

1940 р. у середовищі ОУН стався розкол — організація розділилася в поглядах на стратегію й тактику визвольної боротьби. Від потужної єдиної структури відокремилася її значна частина, яка

утворила революційний провід ОУН і, зрештою, створила власну організацію, що ввійшла в історію під назвою ОУН (р).

За свідченнями сучасників, О. Ольжич боляче пережив розкол у лавах ОУН. З одного боку, він усвідомлював, що в умовах світової кризи українському визвольному рухові як ніколи важливо було бути об'єднаним. З іншого ж боку, у лавах ОУН (р) опинилося багато молодих, енергійних людей, з якими його пов'язували давнє знайомство, а нерідко й дружні стосунки. Улас Самчук засвідчував, що «Ольжич переживає це гостріше, ніж угорський полон, переважно мовчки, дуже достойно, з почуттям моральної та інтелектуальної вищості...». Інші сучасники О. Ольжича із середовища ОУН та наблизені до нього також відзначали у своїх спогадах, що, переживаючи драматичні події у середині організації, він ніколи не дозволяв собі публічно виступати з осудом та критикою тих, хто відійшов у лави ОУН (р). Так само без зайвої патетики О. Ольжич зробив свій внутрішній вибір — він залишився вірним ОУН та її провідникові полковникові Андрієві Мельнику.

Та публічний відгук О. Ольжича на драматичний розкол в ОУН усе ж таки стався через інші його іпостасі — як науковця та майстра проникливого, гостро відточеної слова. О. Ольжич публікує брошуру під промовистою назвою «Дух руїни. По сторінках історії», в якій в історичному контексті показує весь драматизм відсутності єдності нації та її еліти як головної причини невдач українського народу в боротьбі за власну державу та самостійний розвиток. Застерігаючи про небезпеку дамоклового меча розколів, що навис над Україною, О. Ольжич наголошував: «Уся історія України — це боротьба двох сил: конструктивної, що скупчує українську потугу,



Андрій Мельник — голова ОУН. Фото 1945 р.



і руйніої, що розпорощує її у взаємному самопожиранні та несе розбиття і розклад, а вслід за цим завжди йшло панування чужинців над Україною. У цій вічній боротьбі творчого будуючого духу зі стихією степу й руїни віримо твердо, що творчий дух переможе хаос і розклад, звідки б цей не походив і як би не проявлявся. Бо інакше не було б смислу в нашому житті і змаганні».

Напад німецької армії на СРСР 22 червня 1941 р. поклав початок новому етапу діяльності ОУН під час Другої світової війни.

На поклик Києва, на Схід

26 червня 1941 р. регулярні підрозділи радянських військ залишили Львів, проте ще декілька днів у місті панували загони НКВС, які здійснювали масове знищення політичних в'язнів у львівських тюрмах. Ранком 30 червня до Львова ввійшли передові німецькі частини. Увечері того ж дня члени похідної групи ОУН (р), які прибули у місто по обіді, від імені проводу ОУН (р) проголосили Акт відновлення української держави та створення українського державного правління для західних українських земель на чолі з Ярославом Стецьком.

Для більшості українських політиків звістка про проголошення у Львові акта від 30 червня 1941 р. виявилася несподіваною. За спогадами Уласа Самчука, провідні члени ОУН довідалися про це того ж дня ввечері, ще перебуваючи у Krakovі. Було багато дискусій та коментарів, не всім імпонував склад проголошеного уряду. «Ольжич прийняв цю справу мовчазно, — згадував У. Самчук, — а лише згодом висловив думку, що тепер нарешті німці відкриють свої карти. І вони дійсно у скорому часі їх відкрили».

О. Ольжич виявився провидцем. Німецька влада відмовилася визнати акт від 30 червня та українське державне правління й на початку липня 1941 р. здійснила арешти С. Бандери, Я. Стецька та ряду інших провідних членів ОУН (р). Переговори, які протягом серпня вела ОУН (р) із німецькими урядовцями щодо визнання

ними задекларованих в акті положень та звільнення затриманих діячів ОУН (р), завершилися безрезультатно.

На тлі цих подій розгорталася підпільна діяльність Організації українських націоналістів на окупованій німецькими військами території України. Уже в перші дні після нападу Німеччини на СРСР актив ОУН отримав від проводу інструкцію, за якою, у викладі О. Штуль-Ждановича, ставилися завдання наступного характеру: «Творити військові загони і з'єднання й, не допускаючи їх до стику з німцями, займати різні терени й розбудовувати там усі форми державного життя. Нагромаджувати й заховувати засоби, зокрема бойового характеру, щоб мати змогу їх використати в пізнішому етапі, коли в багато важких умовинах доведеться далі провадити боротьбу».

Але головною метою ОУН на першому етапі німецько-радянської війни було опанувати ситуацію на центральних та східних українських землях. Початок бойових дій привів у рух великі маси активу ОУН, які компактними групами рушили на схід із різних країн Європи. Деяким із них довелося долати по декілька кордонів в умовах воєнного часу. Проте створена ОУН по цілій Європі мережа підпільних «коридорів» для перетину кордонів спрацювала практично бездоганно. Важливими проміжними центрами на шляху мобілізованих для походу на схід членів ОУН були Krakov та Львів, де відбувалося зосередження та перегрупування кадрів. Провідником ОУН на східних землях і заступником голови ПУН був призначений О. Ольжич — як один із секретарів проводу ОУН та один із найавторитетніших членів організації.

У перші дні війни штаб-квартира ОУН у Krakovі по вул. Зеленій, 26 стала тим притягальним центром, який у цей час об'єднував не лише організаційний актив, але й представників різних прошарків української еміграції, які висловлювали бажання повернутися в Україну і працювати для відновлення української державності. Настрої, які панували тоді в українському середовищі, яскраво передав у своїх спогадах письменник Улас Самчук: «Нічого іншого, як іти по слідах війни на той наш зачарований



схід, ту нашу безмовну батьківщину, по землі якої, як і в давні часи, гарцюють ворожі армії, не питуючи нашої згоди і не бажаючи там нас бачити взагалі. Але та земля — наша земля, там нас хочуть бачити, і ми там хочемо бути, і ми там будемо. І також нікого не питуючи. До Krakova, як на Клондайк під час золотої гарячки, потягнулися зо всіх кінців Європи втомлені чужиною люди, які хочуть вернутися туди, звідки походять їхні батьки, діди і прадіди, де вони хотіли б закінчити дні свого життя. Кабінети Ольжича, Сеника і Сіціборського заповнилися міністрами, генералами, інженерами, артистами... Ну, і звичайними людьми без титулів, які хотіли лише там бути і щось потрібне там робити. До цих останніх належав і я».

Невдовзі епіцентр дій ОУН перемістився у Львів, де при крайовій екзекутиві ОУН на західних українських землях почала діяти референтура східних українських земель (СУЗ), яка мала координувати процес висилки кадрів у Центральну та Східну Україну. У тих драматичних обставинах провідні діячі ОУН керувалися розумінням того, що «серце України б'ється у Києві». Тому для політичної, організаційної та культурно-просвітницької роботи на СУЗ були задіяні найкращі кадри та прихильники ОУН, стягнуті з усієї Європи.

О. Ольжич фактично особисто керував роботою референтури СУЗ. Головна конспіративна квартира ОУН у Львові містилася в будинку по вул. Академічній, 8, де за радянської влади містився ТАРС. Вона складалася із трьох великих кімнат. У складі крайової екзекутиви ОУН на західних українських землях як допоміжна була додатково створена референтура «Схід», яка містилася по вул. Академічній, 11, у Львові, у кімнаті під номером 6. Це був справжній штаб, до якого постійно надходила оперативна інформація і зв'язкові, який дбав про прийняття, розміщення та поселення, харчування, вишкіл та інструктаж прибуваючих членів ОУН, формування з них похідних груп, підготовку рекомендацій щодо маршрутів пересування, забезпечення документами на право в'їзду на східні українські території поза межами Генерал-губернаторства. Конспіративна квартира-гуртожиток, де мешкала пере-

важна більшість закликаних до Львова провідних кадрів ОУН включно з О. Ольжичем, розташовувалася в місцевості Львова під назвою Яцина Гора, на вулиці Тарнавського, 65, у покинутому приватному будинку із трьох кімнат та кухні, який колись належав польському офіцерові, а під час радянської окупації Львова — майорові НКВС.

Уже в перші тижні війни референтура СУЗ спрямувала на схід декілька сотень членів ОУН. Загалом за період липень—грудень 1941 р. безпосередньо через штаб референтури по вулиці Академічній у Львові пройшло понад 850 осіб. Разом з іншими учасниками похідних груп ОУН, рух яких координувався через зв'язкових, у центральні та східні українські землі загалом було спрямовано близько 1600 активістів. Їх основу становили кадри ОУН із західних українських земель, поважна частка належала осередкам ОУН у Франції, Німеччині, Чехословаччині, Генерал-губернаторстві. Порівняно невелику частину членів похідних груп складали емігранти — вихідці з центральних та східних українських земель, а також кадри ОУН із числа осіб, які залишилися від часу введення радянських військ на територію Польщі та приєдання західних українських земель до УРСР у складі СРСР.

«Сам Ольжич, — згадував учасник похідних груп Ярослав Гайвас, — не зігрів місця у Львові. Швидко в оточенні найближчих подався він на схід. Із подивом приглядалися ми, як він без найменших труднощів зливався з масою інших учасників похідних груп, як прямо асимілювався з масою втікачів, поворотців, везнів, звільнених із тюрем, та як легко поборював незручність і труднощі дороги, холод, голод, утому й небезпеку».

Центром уваги ОУН був «золотоверхий Київ» — саме сюди були спрямовані всі помисли та всі провідні кадри організації. Головною базою ОУН на підступах до Києва став Житомир. Саме тут у серпні — на початку вересня 1941 р. сконцентрувалися провідні кадри, вислані ОУН на схід, у тому числі члени ПУН О. Ольжич, М. Сіціборський, О. Сеник-Грибівський. Нелегальна штаб-квартира ОУН розміщувалася в будинку на вул. Лермонтовській, 15.



Перебування центрального керівництва ОУН на СУЗ у Житомирі було позначене інтенсивною працею його членів щодо розбудови організаційної структури та місцевого самоврядування. Як зауважує американський історик Дж. Армстронг, хоч представники ОУН, які прибули до Житомира, і були ініціюючою та стимулюючою силою, більша частина цієї праці була спрямована на висунення та ствердження місцевих кадрів. Зокрема, головою обласної адміністрації став Олександр Лазебник, міським головою — Павловський, із місцевих кадрів було призначено керівників департаментів міської управи. Прикметно, що призначення відбувалися не за жорстким етнічним принципом, а з числа всіх мешканців міста незалежно від національності, хто, за висловом Дж. Армстронга, «мав у собі українську душу». Так, головою однієї з районних управ Житомира був призначений етнічний поляк, а директором економічного департаменту міської управи — етнічний росіянин. До праці в адміністративних установах було залучено чимало молоді, яка з ентузіазмом уялялася розбудовувати українське життя. За участю представників місцевої влади в короткий термін була розбудована крайова (обласна) екзекутива ОУН. Почала створюватися розгалужена мережа українських організацій, серед яких поважне місце занимали «Просвіта» та діючий театр, організовувалося українське церковне життя. 8 вересня 1941 р. у Житомирі вийшло перше українське число заснованої ОУН у 1933 р. в Парижі газети «Українське слово». Загалом протягом вересня 1941 р. у житомирській друкарні було видрукувано 17 чисел газети. За твердженням Дж. Армстронга, цивільне життя у Житомирі, в якому налічувалося приблизно 42 тис. мешканців, у цей час повністю контролювалося ОУН.

У центрі усього цього процесу стояв О. Ольжич. Я. Гайвас згадував про його перебування у Житомирі: «Виглядало якось зовсім природно, що, як колись у Хусті, у найбільш трагічні хвилини О. Ольжич був центром, з якого виходили доручення і вказівки. Навіть у найскладніших ситуаціях, в обличчі найбільш несподіваних небезпек О. Ольжич спокійно і холодно аналізував положення, дискутував різні варіанти, „що робити далі“, і формулював рішення».

Однак саме у Житомирі планам ОУН було завдано тяжкого удару. 30 серпня 1941 р. на вул. Михайлівській дорогою до свого помешкання трагічно загинули від пострілів у спину причетні до створення організації її найавторитетніші члени М. Сціборський та О. Сеник-Грибівський. О. Ольжич боляче пережив загибель соратників. «Обличчя Ольжича ще більш худе, і ще більш похила постать. Більше зморшок на чолі. Близкучі, ясні очі, а в них спокійна, непоказна рішучість: тут ми стоїмо і будемо стояти до кінця!» — згадував Я. Гайвас.

Київські справи

19 вересня 1941 р., коли радянські війська та загони ополчення покинули Київ, передові похідні групи ОУН опинилися в місті. Вони прибували нелегально, використовуючи різні маршрути та можливості. Зустрічі в Києві відбувалися у заздалегідь обумовлених місцях та в певний час. Наприкінці дня один з учасників перших похідних груп Б. Онуфрик підняв над дзвіницею Софійського собору жовто-блакитний прапор як символ відновлення Української Народної Республіки.

Слідом за першими учасниками похідних груп у Київ перебирається керівництво ОУН на східних землях на чолі з О. Ольжичем. Про його прибуття до Києва у вересні 1941 р. згадує у своїх спогадах О. Дніпрова. Вона зазначає, що спочатку містом рознеслася звістка, що з еміграції прибув Олександр Олесь (Кандиба) — відомий український поет, «проте виявилося, що приїхав його син Олег Кандиба-Ольжич». Із перших днів перебування у Києві О. Ольжич негайно поринув у вир організаційної роботи з розбудови підпільної мережі ОУН та відновлення у серці України, яким був стародавній Київ, українського життя. «Скрізь, де тільки пульсувало українське життя, можна було побачити високого, стрункого, худорлявого чоловіка у сірому осінньому, вітром підбитому плащі, капелюсі та у звичайних грубих черевиках, — згадувала вона. —



Цієї людини не можна було не помітити, хоч у ньому не було нічого надзвичайного. Але при першому погляді вражали й полонили його глибокі синьо-сірі очі. В його погляді перехрещувались глибина і м'якість моря з гостротою леза сталевого меча».

Спочатку О. Ольжич разом із найближчим оточенням свою головну конспіративну квартиру розмістив у Пасажі, у будинку за адресою Хрещатик, 25. За спогадами Я. Гайваса, в одній із квартир під'їзду вони знайшли стару жінку, єврейку за національністю, яку О. Ольжич запросив допомагати їм у господарських справах та готовувати їжу. Однак за кілька днів страшної сили вибух висадив у повітря один із будинків, який був зовсім близько від їхнього помешкання і де німці влаштували фельдкомендатуру. Покинувши небезпечне приміщення, О. Ольжич із соратниками перебрався на іншу квартиру — у район Золотих воріт. Проте вибухи й пожежі у центрі міста тривали, тож їм знову довелося шукати безпечне місце.

Ярослав Гайvas так описує ці події: «Вибух у фельдкомендатурі був початком. За ним прийшли дальші, щораз гірші. Місто здригалося від потужних вибухів, пожежі винищували те, чого не доконали міни. Ніякий пункт середмістя Києва не видавався безпечним. Вечорами вибухів було значно більше, ніж удень. Один вечір особливо врізався у мою пам'ять. Після декількох вибухів горіла долішня частина Прорізної вулиці. Якісь німецькі вояки прикотили звідкісъ противожежні помпи і пробували залучити вужі до гідрантів. Із розірваних труб текла вода на вулицю, через що, мабуть, не було тиснення в головній лінії. На тлі темного вечора надзвичайне видовище. Від пожеж на вулиці ясно, як удень. Ольжич, з руками у кишенах, широко відкритими очима приглядався до цього. Один від одного загорялися будинки, місто горіло вже в багатьох місцях.

Нагло несамовитий вибух потряс великий будинок, що у деякій відстані перед нами стояв, не зайнятий вогнем. Зі щілин, які постали від вибуху в багатьох місцях, сипнуло вогнем. Ще секунда, і з потужним гуком почали падати великі частини будівлі. Це був Будинок учених. Вогонь і клуби чорного диму, пил, зойк людей і голосні прокльони німців змішалися у хаотичну цілість, ми

з Ольжичем відрухово попадали на брук, щоб, можливо, захиститися від уламків, які, як нам здавалося, могли долетіти аж до нас. Чи за нашим прикладом, чи з власної спонуки, такої самої, як і в нас, інші глядачі зробили те саме. По хвилині німці з криком почали проганяти людей, викрикуючи, що в найближчих до нас будинках можуть бути міни. У тій дивовижній ситуації мені чомусь скортіло запропонувати Ольжичеві: „Напиши поему про пожар Києва!“. О. Ольжич тільки всміхнувся і нічого не сказав.

Цієї ночі ще інші, більші й менші, вибухи потрясили місто. Прибувші на пункт, де ми ночували, в якомусь невеликому будинку, О. Ольжич скликав нараду, щоб вирішити, що робити далі. Хтось із присутніх приніс інформацію, що німці почали переносити свої різні установи поза місто або на Поділ, бо цілий центр Києва замінований, і його врятувати не можна. Вирішили і ми перенестися на Поділ. У центрі міста залишилися тільки зв'язкові квартири для новоприбулих, контрольні обсерваторійні пункти і декілька людей для їх обслуги».

Стратегія ОУН полягала у швидкому створенні повноцінних українських адміністративних органів із повним спектром повноважень у населених пунктах. Німецька влада мала бути поставлена перед фактом реального існування нової української адміністрації, яка, як передбачалося, повинна була виступити офіційним репрезентантом українського народу в його змаганнях за власну державність.

Тож уже не пізніше 23 вересня 1941 р. у приміщені однієї із середніх шкіл на Подолі за участю О. Ольжича відбулися збори з обрання міської управи Києва, учасниками яких були



Київ у роки німецької окупації.

Фото
1941–1942 pp.



близько 30 осіб. На посаду міського голови було висунуто дві кандидатури — проф. О. Оглоблина та В. Багазія. Відтак головою міської управи Києва було обрано О. Оглоблина, а заступником — В. Багазія. У перші декілька тижнів її існування у складних умовах військового часу було вжито першочергових заходів для забезпечення ладу й відновлення тих ділянок міського господарства, які мали ключове значення для життя та побуту кількасот тисяч киян, що залишилися в окупованому місті. Серед іншого було відновлено роботу електростанції, водогону, міського транспорту (трамвайне та тролейбусне сполучення), телефонних станцій, пожежної служби, міських пекарень, організовано роботу комунальних та приватних закладів харчування (ідалень та ресторанів), продуктових магазинів і магазинів промтоварів, медичних закладів, упорядковано роботу київських базарів. Уживалися заходи для відновлення роботи промислових підприємств, були створені два банки. Місто поступово розчищалося від руїн та оборонних споруд, що перекривали вулиці. У жовтні 1941 р. відбулася конференція працівників освіти щодо відновлення роботи шкіл, за її наслідками було відкрито близько 70 шкіл та 30 гімназій, а також організовано безкоштовне харчування дітей, дитячих будинків, опіку над інвалідами. У місті запрацювали театри й консерваторія, кілька кінотеатрів.

За спогадами Якова Шумелди, керівник підпілля ОУН О. Ольжич мав часті ділові зустрічі на квартирі заступника київського голови, а згодом голови міської управи Києва В. Багазія. Часто він бував у дома кооператора О. Перевертуна та професора Київського політехнічного інституту Т. Чередниченка. Загалом, за свідченнями учасників тих подій, О. Ольжича радо приймали в домах київської інтелігенції, він користувався надзвичайним авторитетом в українському середовищі. Багато хто особисто дуже добре знов його батька — відомого поета Олександра Олеся — та й самого О. Ольжича ще хлопчиком. Це створювало особливу атмосферу довіри та взаєморозуміння. Наприклад, на зустрічі О. Ольжича та учасників похідних груп,

що свого часу належали до празького кола творчої молоді, із родиною відомого скульптора Сергія Жука господар витяг із гіпсового відливку одного з погрудь жовто-блакитний прапор, під яким відбулася перша велелюдна маніфестація українців Петербурга, учасником якої він був.

Водночас зі створенням міської управи Києва провід ОУН на СУЗ під керівництвом О. Ольжича розгорнув підготовчу працю для заснування загальноукраїнського представницького органу, який мав виконувати функції своєрідного парламенту і стати легітимним політичним репрезентантом України в умовах політичного вакууму, що утворився на її території після припинення діяльності радянської адміністрації. За попередньо розробленим планом, таким органом мала стати Українська національна рада в Києві, яка вже на першому етапі діяльності повинна була поширити свій вплив на Центральну, Східну та Південну Україну.

О. Ольжич уявя на себе це складне завдання. Спочатку на голову Української національної ради планувалося обрати відомого громадського та наукового діяча А. Кримського. Однак відшукати його в Києві не вдалося. Ярослав Гайвас згадує, що він отримав доручення від О. Ольжича продовжити пошуки А. Кримського у Звенигородці, де мешкала родина його брата. Відтак з'ясувалося, що А. Кримський перед відступом радянської армії з Києва був затриманий на станції Цвіткове і примусово висланий на схід СРСР, у Казахстан. У процесі подальших переговорів О. Ольжича з авторитетними діячами Києва вибір було зупинено на постаті Миколи Величківського — ученого-економіста, професора Київського університету.

Українська національна рада (УНРада)

4 жовтня 1941 р. в одному з будинків на Подолі відбулися збори активу, що брав активну участь в організації УНРада в Києві. Провідним доповідачем був О. Ольжич, котрий подав об'єктивний



аналіз ситуації, що в ній опинилася Україна, і сформулював завдання, які стояли перед національно свідомим українським середовищем. Після обговорення було остаточно затверджено назву — Українська національна рада — та погоджено, що вона має формуватися як всенародна репрезентація з включенням представників різних суспільно-політичних течій, професійних середовищ та максимально охоплювати регіони. Учасники наради звернулися до О. Ольжича з проханням підготувати проект декларації, що її мали затвердити у зв'язку зі створенням УНРади.

Наступного дня, 5 жовтня 1941 р., у залі однієї зі шкіл-десятирічок на Подолі (за іншими даними — у невеликому будинку біля школи) відбулися установчі збори, на яких було проголошено створення УНРади. Головою її було обрано Миколу Величківського. Тоді ж було сформовано президію. Збори затвердили декларацію УНРади, в якій наголошувалося на продовженні традицій визвольних змагань українського народу та державного будівництва під проводом Симона Петлюри і зазначалося, що Українську національну раду створено для «порядкування життя українського народу». Висловлювалося сподівання, що в нових умовах вдастся відновити українську державу, її містився заклик до населення сприяти відбудові політичного, громадського, культурного та економічного життя в Україні. Також було схвалено відозву УНРади з докладним історичним екскурсом у минуле українського народу, де обґрунтовувалося його право на власну державність, стверджувалися повноваження УНРади, надані їй установчими зборами, та окреслювалися ті завдання, які вона ставить перед собою. Незабаром президія УНРади перебралася у центр Києва — у приміщення Академії наук на вул. Короленка.



Київ у роки німецької окупації. Фото 1941—1942 pp.

Під егідою Української національної ради була розгорнута система заходів з організації різноманітних аспектів українського життя. Зокрема, за дорученням президії проф. О. Корсунський був одним з організаторів учительських конференцій у Києві в першій половині жовтня 1941 р., у компетенції яких перебувало призначення директорів гімназій. Заходами президії було затверджено нові статути та поновлено діяльність Київського університету й Київського політехнічного інституту. Також відновили діяльність інститути харчової промисловості та медичний. Було відновлено роботу Української академії наук (президент академік В. Плотников, учений секретар проф. Чудинов), створено Спілку українських письменників (голова О. Теліга, заступник Вінницький, секретар І. Рошко-Ірлявський). Було налагоджено видання в Києві 50-тисячним тиражем газети «Українське слово» (головний редактор І. Рогач) із літературно-мистецьким додатком — журналом «Литаври» (головний редактор О. Теліга). На засіданнях президії УНРади затверджено статути і засновано Всеукраїнську кооперативну спілку, сільськогосподарську кооперативну спілку «Сільський господар». Почали діяти Спілка українських купців, Спілка інженерів та техніків, інші спілки. Тоді ж було створено Український Червоний Хрест, Союз українського жіноцтва, відновлено діяльність «Просвіти», структури якої на місцях швидко перетворювалися на масові організації. Було вжито заходів з відродження Української автокефальної православної церкви на чолі з митрополитом Полікарпом, надано допомогу у створенні Української церковної ради та затверджено її статут. За пропозицією на той час уже голови Галицької української національної ради у Львові митрополита А. Шептицького, наприкінці листопада 1941 р. постало питання про затвердження державного герба України. У різноманітній за спрямуванням діяльності УНРади участь членів ОУН мала конкретний і безпосередній характер. А політичний вплив ОУН і, особливо, вплив самого О. Ольжича на всі сторони її діяльності були вирішальними при дотриманні з боку ОУН принципу політичного плюралізму та максимально широкого суспільного представництва.



За ініціативою О. Ольжича 21 листопада 1941 р. було організовано відзначення пам'яті героїв Базару — 359 учасників 2-го Зимового походу 1921 р., які зробили спробу підняти повстання на підрадянській Україні, потрапили в полон і були розстріляні, відмовившись переїхти на бік радянської влади. Урочистості були надзвичайно масштабними. Земля з могили героїв Базару була поміщена у срібну урну й естафетою через населені пункти доставлена в Київ, де в Андріївській церкві (патріарший собор УАПЦ) відбулася вроčиста панахида при великому зібранні людей. У ній брали участь також чільні члени проводу ОУН та центрального керівництва ОУН на СУЗ О. Ольжич, генерал М. Капустянський, О. Бойдуник та інші члени організації, голова УНРади М. Величківський, представники Української церковної ради та Київської міської управи.

Новий порядок

Діяльність ОУН, спрямована на відродження української державності, суперечила планам керівництва нацистської Німеччини щодо колонізації українських земель та їх «розчищення» від місцевого населення для звільнення «життєвого простору» для німців. Таємні німецькі служби пильно наглядали за нею. Тим більше, у Києві вона не могла не опинитися в полі зору як німецьких спецслужб, так і комуністичного підпілля. Опубліковані архівні матеріали переконливо засвідчують, що і ті, і інші приділяли українському рухові велику увагу. У структурі гестапо на території України існував навіть окремий спеціальний відділ, який мав завдання боротися з українським націоналістичним підпіллям. Він діяв поряд з аналогічним відділом, який боровся проти радянського комуністичного підпілля. Зокрема, в одному з донесень айнзатцгрупи «С» із Києва повідомлялося: «У районі Києва охоронна боротьба проти комуністів усе більше і більше набуває форм боротьби проти національних українських формувань».

Нацисти тримали в полі зору обидва крила ОУН — організації під проводом полковника Андрія Мельника та Степана Бандери. За

даними німецької служби безпеки, найбільш активною в Києві була ОУН під проводом А. Мельника. Не було секретом, що її очолює Олег Кандиба (Ольжич). «Центр організації руху А. Мельника на Східній Україні тепер у Києві. Його керівник на прізвище Кандиба має оточення з відомих і невідомих людей із Західної України. Крім цього штабу ОУН існує ще створена Кандибою національна рада, на чолі якої стоїть професор Величківський... Рух Мельника поступово зайняв керівні позиції у пресі (офіційні)... Спілка письменників, створена в Києві на чолі з поетесою Ядвигою Телігою, є також суто націоналістичною організацією... Академія наук у Києві також стала центром українських націоналістичних сил... Ще одним інструментом української національної політики є Українська автокефальна церква», — ішлося в доповіді служби безпеки в Берлін.

Наприкінці листопада 1941 р. німецькі спецслужби розпочали масові арешти серед членів ОУН і їх прихильників на території райхскомісаріату Україна, перша хвиля яких накрила Житомирщину. Оголошується про розпуск Української національної ради, закриття низки вищих навчальних закладів у Києві. 12–13 грудня 1941 р. містом прокотилася хвиля арештів. Були затримані члени редакції газети «Українське слово», близько 30 співробітників міської управи, ряд членів ОУН, хто служив у київській поліції.

О. Дніпрова згадує, що в ті грудневі дні агенти гестапо вистежили і заарештували на бульварі Шевченка провідника центрального керівництва ОУН на східних українських землях О. Ольжича. Проте йому вдалося домогтися, аби разом з агентами зайти до міської управи для підтвердження його особи за фальшивими документами. За допомогою надійних людей у міській управі О. Ольжичу вдалося звільнитися.

О. Ольжич оголошує перехід членів ОУН до глибокої конспірації та війзд із Києва тих, хто був розконспірований. Проте взимку 1942 р. прокотилася нова хвиля арештів. Особливо масового характеру вони набули 7–9 лютого 1942 р., коли по Києву було заарештовано понад 200 членів ОУН та прихильників організації здебіль-



шого з числа київської інтелігенції. 9 лютого у приміщені Спілки українських письменників була влаштована засідка і всі, хто прийшов туди того дня, були заарештовані, серед них і О. Теліга та її чоловік М. Теліга, а також І. Рошко (псевдонім «Ірлявський»), проф. К. Гупало.

За спогадами О. Штуля-Ждановича, уранці 9 лютого до Києва прибули О. Ольжич та Я. Гайвас. О. Ольжич послав зв'язкову до О. Теліги і застеріг її, аби вона не йшла до спілки, а разом із чоловіком прибула на квартиру до нього. Проте, уже знаючи про арешти попередніх днів, О. Теліга заявила, що вона «не може полішити в небезпеці» тих, хто чекав на неї у приміщенні спілки, і «вдруге вона з Києва не вийде». Серед заарештованих опинився й київський міський голова В. Багазій. Наприкінці лютого 1942 р. більшість заарештованих учасників київського підпілля ОУН були розстріляні окупантами.

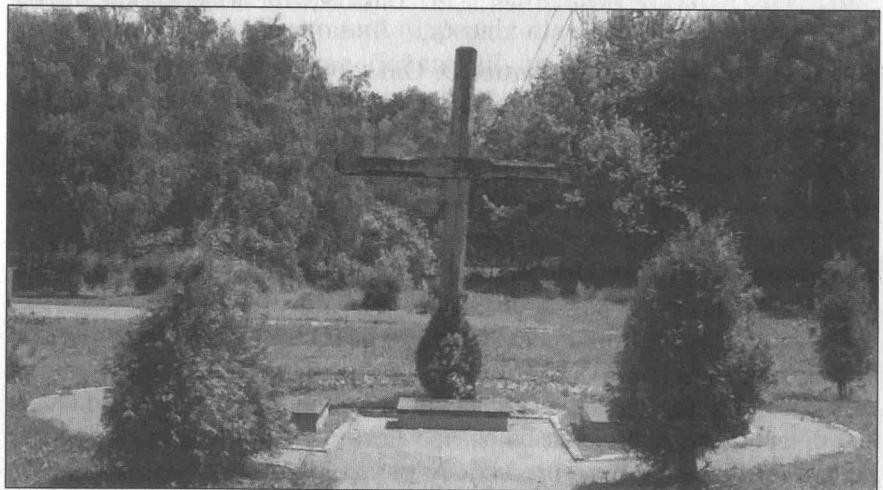
У середині березня 1942 р. О. Ольжич змушений був остаточно покинути Київ і перебратися на Галичину, де продовжував брати участь в організації українського підпільного руху на окупованих територіях.

Драматичні події, що мали місце в Києві, залишили глибокий слід у його серці. О. Ольжич надзвичайно тяжко переживав загибель своїх соратників. Особливо болючою для нього була втрата Олени Теліги. Майбутня дружина О. Ольжича — Катерина Білецька-Кандиба, — згадуючи про зустріч із ним у Львові наприкінці червня 1942 р., так описує його внутрішній стан: «Здається, аж за три дні ми стрінулися в парку. І тоді він мені сказав те, що його найбільше мучило: він не встиг її врятувати... Він запізно приїхав до Києва... Кілька годин... Кілька годин бракувало... Він носив на собі тягар вини за смерть Олени Теліги та її чоловіка Михайла. Не тільки це, він також переживав розстріли Рогача і його сестри, Олійника, Оршана-Чемеринського з дружиною, Ірлявського та соток інших, які загинули під час походу на схід. Він силувався маскувати свій погляд, але не завжди йому це вдавалося. І пізніше не раз стрічалася я з його гострим поглядом месника, з його колючим, страшним близьком очей».

Це була війна. Війна страшна й безжалільна. О. Ольжич зобов'язаний був тамувати свій біль і продовжувати боротьбу, ще не відаючи, що чекає на нього попереду.

Минуло багато років...

У Києві та Львові адреси деяких конспіративних квартир, де перебував у ті роки Олег Кандиба, тепер позначені пам'ятними дошками. А ще в Києві, у страшному колись Бабиному Яру, на зеленій гаявині нині стоїть дерев'яний хрест, поруч — чорна кам'яна плита, на якій вибито імена і прізвища розстріляних тут 1942 року його соратників, серед них — Олени Теліги. На місці загибелі самого О. Кандиби у далекому Заксенгаузені пам'ятного знака нема, так само невідоме (і, мабуть, ніколи не стане відомим) і місце його останнього спочинку...



Пам'ятний хрест на місці символічної могили О. Теліги та інших соратників О. Ольжича по підпіллю ОУН в окупованому Києві у 1941–1943 рр.



Розділ 9

ЛЬВІВСЬКА БРАМА

*Слава ворогові, що твоєї ненависті вартий,
Втіха — стріти його на вузькій для одного стежині.
Як же засвище в повітрі обточена куля,
Улучаючи в скронь, із прудкої, співучої пращі!*

О. Ольжич, «Пісня про ворога», 1941 р.

Новим місцем перебування О. Ольжича в умовах підпілля став Львів. Тут концентрувалася велика кількість членів та прихильників ОУН, було розбудовано розгалужену мережу конспіративних квартир та явок. У Львові зосереджувалася більшість членів проводу ОУН. Загальна ситуація в місті та в Галичині значно відрізнялася від становища в райхскомісаріаті Україна — окупаційний режим тут ще був не таким жорстоким. Усе це створювало умови для розгортання підпільної діяльності ОУН.

Навіть у цей тяжкий період О. Кандиба (Ольжич) час від часу перетворювався на вченого-археолога — принаймні, у розмовах. Причому це могло статися, приміром, на конспіративній зустрічі. Бувало й так, що співрозмовники дізнавалися про його основний, так би мовити, фах (не кажучи вже про справжнє ім'я) через багато-багато років.

Як перший заступник голови проводу ОУН Андрія Мельника, який перебував у Відні під контролем німецьких спецслужб (фактично під

домашнім арештом), О. Ольжич реально керував практичною діяльністю всієї організації та брав безпосередню участь у розробці стратегії та тактики боротьби за досягнення головної мети — створення незалежної української держави. О. Ольжич постійно перебував у русі, курсуючи по Львівщині та Івано-Франківщині (тоді Станіславщина), виїжджаючи на Волинь та у Krakів. Неодноразово нелегально пробирається на терени Німеччини, де відбувалися конспіративні наради проводу.

На шляху до «Національного фронту»

Протягом 1942 р. за безпосередньою участі О. Ольжича відбувався перехід ОУН до організації збройної боротьби проти німецьких окупантів. У лютому 1942 р. військові підрозділи УПА «Поліська Січ» під керівництвом Т. Бульби-Боровця, до яких ОУН відрядила ряд військових старшин та офіційних представників, розпочали бойові дії проти німецьких військ. У відповідь окупанти сформували спеціальний оперативний підрозділ під командуванням майора Брошеня, який розпочав бойові дії проти УПА. 24–25 травня 1942 р. в Почаївській лаврі відбулася підпільна конференція ОУН, яка констатувала, що німецька політика щодо України проявляється вже тепер у формі економічно-колоніального визиску, політичного терору і поселення німецьких колоністів на українських землях. Було визнано необхідним створення «широкого національного фронту» та посилення масової роботи з населенням — політико-просвітницької, культурної, організаційної. Ставилося завдання прискорити формування власних бойових груп та загонів.

За кілька місяців, 14–15 серпня 1942 р., в окупованому Києві провід ОУН організував Всеукраїнський з'їзд самостійників, який в умовах конспірації був проведений у самому центрі міста, в одному з будинків на початку бульвару Т. Шевченка. Одним із ключових положень схваленої з'їздом резолюції було рішення «поширити акцію творення військових відділів, передати референтові військо-



вих справ усіх кваліфікованих людей, довести до об'єднаної дії з УПА, а навіть, коли це буде доцільно, до об'єднаної структури».

У жовтні 1942 р. у Львові О. Ольжич скликав нараду так званого вужчого проводу ОУН, під час якої всебічно розглядалися події на фронтах та ситуація на українських землях. Коли зайшлося про німецький терор та масове знищення населення на терені України, плани Німеччини переселити сюди 50 тис. німецьких колоністів, закриття окупаційною адміністрацією українських установ, середніх шкіл та вузів, що було практичною реалізацією проголошеної нацистами концепції перетворення України на «життєвий простір для німецького народу», О. Ольжич рішуче заявив: «Україна є життєвим простором для українського народу!» Коментуючи німецький окупаційний режим, він висловив тезу, яку тоді не всі учасники наради збагнули: «Приречені приготовлюють і приспішують свою загибель». Адже це була осінь 1942 р., і ще далеко не все було зрозуміло у двобої двох тоталітарних режимів та їх вождів — Й. Сталіна та А. Гітлера. Учасники наради дійшли висновку, що між цими двома силами немає принципової різниці — вони однаково ворожі для України. Тож ОУН має обстоювати власну концепцію, незалежну від обох таборів. Її основою мала бути категорична вимога беззастережної свободи та суверенності всіх народів на землі. За спогадами учасника наради Я. Гайваса, сформульоване О. Ольжичем гасло «Свободу — народам, гідність — людині!» було ухвалено покласти в основу всіх офіційних звернень та публікацій ОУН. Такі оцінки та рішення спричинили активізацію діяльності Організації українських націоналістів в умовах німецької окупації.

Світ має знати правду про Україну

Із початку 1943 р. розпочалися систематичні збройні акції військових відділів ОУН проти окупантів. Особливо активно перехід до збройної боротьби проти нацистського режиму проходив на Волині, де позиції ОУН були надзвичайно сильними. Розроблена за участю

О. Ольжича стратегія протидії окупантам й опори на власні українські сили виявилася й у ситуації зі зверненням генерала А. Власова, який під егідою німців почав створювати Російську визвольну армію — коли той закликав українців вступати до його армії, щоб в її складі воювати на Східному фронті, провід ОУН рішуче виступив проти.

Слід зазначити, що в умовах воєнного часу та за жорсткої цензури інформація про німецькі злочини в Україні з величезними труднощами потрапляла у світ та мала фрагментарний характер. Керована Й. Геббельсом система нацистської пропаганди масово поширювала повідомлення, які мали на меті приховати правду про звірства окупантів на українських землях. О. Ольжич розробив і за допомогою своїх соратників здійснив сміливу операцію зі збирання та переправи за кордон свідчень про німецьку політику щодо України та страхітливі факти, які її ілюстрували. Зауважмо, що ці свідчення були зібрані на окупованій німцями території, що істотно різнилося від діяльності комісій, створених уже після визволення українських земель радянськими військами.

Організаційний референт проводу ОУН Кость Мельник передав підготовлені матеріали зв'язковому, який доставив їх у Рим представникові ОУН в Італії професорові Євгенові Онацькому, а той, користуючись своїми широкими зв'язками у журналістських колах, передав їх представникам преси ряду латиноамериканських країн, де інформацію й було надруковано.

Є всі підстави вважати, що ці публікації не надто сподобалися керманічам у Берліні, а спричинилися до посилення терору у намаганні будь-що припинити витік правдивої інформації з райскомісаріату Україна. Очевидно, подібна «гласність» не могла пристати до вподоби також і Кремлю, який витрачав чимало пропагандистських зусиль, аби показати світові (і власним громадянам), що він і лише він веде запеклу боротьбу з нацистами в Україні. Інший погляд підривав інформаційну монополію СРСР.

Та пресою справа не закінчилася. Відомо, що напередодні свого арешту, наприкінці весни 1944 р., О. Кандиба напружено працював



над виданням підготовленої за його редакцією книги «Революція рве кайдани», матеріали до якої добирали ряд членів проводу ОУН, а найбільше праці до її впорядкування доклав Яків Шумелда.

Львівське життя

При всій своїй зайнятості справами підпілля, попри всі небезпеки у Львові, О. Ольжич, особливо у середовищі близьких друзів, час від часу проявляв своє справжнє ество. Він любив природу і, як тільки випадала нагода, виrushав на тривалі екскурсії не лише околицями міста, але й у більш віддалені райони. За спогадами сучасників, О. Ольжич намагався мандрувати пішки і швидко долав великі відстані. Повертаючись до Львова, О. Ольжич любив у невеликому колі друзів посидіти у затишній львівській кав'янрі й подискутувати на теми поезії, щодо шляхів розвитку культури, на етнографічну й археологічну тематику.

«Якось на Францішканській вулиці, — згадувала Ніна Михалевич, — мабуть, уже була пізня осінь, бо ми палили вже у грубці. Тоді ще палилося дровами, і ми відкрили дверцята груби, в якій повно було гарячих березових полін, і усілися біля неї. Діти не зводили очей з метушливих іскор, які піднімались вогняним роєм, коли обломлювалось в перегорілому місці поліно. На вечерю ми вирішили напекти у грубі бараболю. І тут прийшов Олег. Потираючи від холоду руки, присів до нас на маленькому ослінчику. В очах спалахнула юнацька безжурність — згадались, мабуть, пластові тaborи. Олег любив природу. І коли тільки мав можливість, не чекаючи на



Львів у роки німецької окупації. Фото 1941—1944 pp.

табори, радо любив у товаристві вибиратись на прогулянку. А зараз, сидячи на ослінчику перед палаючою грубкою, запитав мене, як питав не раз: „Ну як же, Ніно?“ І у цьому звичайнісінському питанні, що висловлювалось із повною дружньою ширістю, було стільки віри і разом із тим бажання відчути у відповіді таку ж віру у того, хто стояв „плечима до плечей“ з цілою нашою тодішньою незабутньою групою... Довго ми в той вечір просиділи коло палаючого вогню в печі, а пізніше перед купкою попелу, в якому пеклась бараболя».

У Львові відбулися радикальні зміни в особистому житті О. Ольжича — він одружився. Зі своєю обраницею Катериною Білецькою О. Кандиба (Ольжич) був знайомий доволі давно. Її родина мешкала у Празі. Батько Катерини, відомий літературознавець, професор Українського вільного університету у Празі Леонід Білецький тісно співпрацював з очолюваною О. Ольжичем культурною референтурою ОУН. Кохання між молодими людьми спалахнуло напередодні буренних подій. Під час святкування Нового року в ніч на 1 січня 1941 р. О. Ольжич відкрив Катерині свої почуття до неї, а на другий день уже виїхав до Krakova з організаційним завданням. Невдовзі розпочалася німецько-радянська війна, О. Ольжич перейшов у глибоке підпілля... Листи та коротенькі зустрічі — так розвивалося їхнє кохання. І от старовинний Львів, який на кілька років став основним пристанищем О. Ольжича, надихнувши його на рішучий крок. 2 серпня 1943 р. у віддаленому селі Яблінка-Вижня біля Турки на Бойківщині, у старовинній дерев'яній церкві Св. Духа за участю найближчих друзів, що виступили свідками, відбулося вінчання Олега Кандиби та Катерини Білецької. Під час шлюбної церемонії О. Ольжич виступав під своїм справжнім ім'ям.

Зустрічі двох літераторів

І все ж, перебуваючи у Західній Україні, О. Ольжич постійно наражався на загрозу арешту, адже служба безпеки нацистської Німеччини продовжувала полювати на нього на всіх підконтроль-



них територіях. Небезпека чигала на О. Ольжича повсюди, але йому вдавалося уникати її не лише завдяки жорсткому дотриманню вимог конспірації, але ще і якомусь шостому відчуттю...

Саме про такий епізод із життя О. Ольжича згадує письменниця Докія Гуменна¹. У жовтні 1943 р. вона перебувала у Львові, де займалася літературною працею. Зустрівши свого знайомого за часами перебування в окупованому Києві Андрія Шекерика, активного учасника підпілля ОУН, вона отримала від нього запрошення відвідати його домівку в Коломії й здійснити екскурсію по Карпатах. А. Шекерик відвіз її на кілька днів у рідне село Жаб'є (нині Верховина) і поселив у знайомого лісника. У домовлений час він приїхав за нею разом з О. Ольжичем, Катериною Білецькою та Галиною Лашенко. Під час розмов та дискусій, які велися в товаристві, О. Ольжич справив на Д. Гуменну велике враження перш за все як кваліфікований науковець. «Ми багато співали, разом і поодинці. А що мене остаточно підкупило, то це відразу виявлене велике знання Ольжича. Відразу він визначив, з якої області України походить та чи інша пісня, які впливи історичного минулого вона відбиває. Я зі здивуванням побачила перед собою досвідченого етнографа. А ще більше дивно, що цей же син Олеся ніколи не жив в Україні. Він також дуже зацікавився моїми піснями, отими, що, може, ще ніде й не записані. ...Учора я зробила висновок, що цей Ольжич — етнограф. А сьогодні почала розуміти, що він — археолог. Дуже зраділа цьому, бо це моя найулюбленніша тема, а, Боже, як рідко трапиться кваліфікований розмовець, що від нього можна щось нове почути! Ольжич виявляв свою глибоку й широку обізнаність в археологічній літературі з різних епох. А я попадала у все більший захват! Ольжич же був такий скромний, що навіть не натякнув про свою монографію „Шипинці“ (німецькою мовою), яка ввійшла у залізний фонд дослідів про Трипілля».

¹ Докія Гуменна — авторка багатьох науково-популярних та художніх книжок про трипільську культуру, виданих у США по Другій світовій війні. У 1930-х роках працювала у Києві, була знайома із багатьма археологами — дослідниками трипільської культури (у тому числі з Т. Пассек), брала участь у діяльності Трипільської експедиції (розкопки поселення Коломийщина-І), описавши все це у нарисах та наступних книжках, а також у мемуарах.

Уся група виїхала на екскурсію до Ворохти. Заночували у місцевого лісника. Але О. Ольжич залишився в нього відмовився, і «скільки ми не умовляли, Ольжич не здався». «А вдосвіта, — згадувала далі Д. Гуменна, — ще темно, були вже ми на станції Ворохта, узяли квитки до Львова. З нами їхав і лісничий. Був тут і Ольжич, але якось засекречено, мав увесь час насунуту на ніс кепку, тримався у стороні, не виявляв ніякого бажання „бути з нами знайомим“... Ані в голову мені не стукнуло, ані вві сні не приснилося, що то була не прогулянка, а гра зі смертю для декого. Звідки мені було знати, що цей археолог і етнограф — політичний діяч великого калібра, що він — у підпіллі, у небезпеці, втікає від пазурів гестапо, а воно женеться по його слідах? „Прогулянка“ — то був тільки маскувальний маневр. На другий день після нашої ночівлі в лісничівці налетіло гестапо і шукало там Ольжича».

За кілька місяців у Львові Д. Гуменна випадково зустріла на вулиці О. Ольжича, але він удав, що не відізвав її: «Коли відстань між мною і чоловіком зменшилася, побачила я, що той чоловік здригнувся і відвернувся... А я також відізнала: це ж був Ольжич! Звідти йшов такий флюїд, що я не знайшла у собі жодного бажання підійти, заговорити». Уже згодом Докія Гуменна усвідомила, що, очевидно, О. Ольжич переховувався і на деякий час увечері вийшов зі своєї криївки. Але вона тоді не розуміла, що за законами конспірації О. Ольжич, «не відізвавши її», не лише дбав про власну безпеку, але й оберігав Д. Гуменну від гестапо, адже знов, що, полюючи на підпільніків, ворог заарештовує всіх, із ким вони контактували.

Шлях крізь ВОГОНЬ

Обачність та, можливо, талан допомогли О. Ольжичу уникнути небезпеки й під час масових арештів провідних членів ОУН, які гестапо раптово провело по всій підконтрольній Німеччині території Європи наприкінці січня 1944 р. Тоді у Відні був заарештований і голова проводу ОУН полковник А. Мельник із родиною, у Римі —



Докія Гуменна, письменниця.
Фото 30-х років ХХ ст.

в тюрми та концтабори. Найбільше членів активу ОУН після допитів опинилося в концтаборі Заксенгаузен.

У ті січневі дні 1944 р. гестапо провело обшук у празькій квартирі батьків О. Ольжича й конфіскувало чимало його літературних та наукових матеріалів.

Олег Кандиба (Ольжич), як перший заступник голови проводу ОУН, прийняв на себе керівництво організацією. Усвідомлюючи небезпеку, яка нависла над ним та його родиною, О. Ольжич негайно відправив зі Львова свою вагітну дружину Катерину — вона вийшла до Праги, де все ж було безпечніше, ніж у Галичині, яка перетворилася на своєрідну лінію фронту у боротьбі українського підпілля з нацистськими спецслужбами.

Ці дні були надзвичайно важкими для О. Ольжича. Ярослав Гайвас, який став його заступником і зустрічався з ним у Львові,

уповноважений ПУН в Італії Є. Онацький, у Німеччині — терено- вий провідник ОУН у межах кордонів району М. Мушинський, у Львові та інших населених пунктах утвореного нацистами генерал-губернаторства із центром у Krakowі — члени ПУН та діячі ОУН Д. Андрієвський, О. Бойдуник, О. Штуль, К. Мельник, Володимир Кок, О. Бойків, В. Мартинець, М. Селешко, А. Чемеринська-Барановська та десятки інших. Зі спогадів учасників підпілля ОУН відомо, що фатальним днем стало 26 січня 1944 р. Масові арешти гестапо провело також серед членів ОУН (р) та інших українських організацій. Був заарештований і творець УПА «Поліська Січ» отаман Т. Бульба-Боровець. Усі заарештовані потрапили

запам'ятав його таким: «Небритий, з гарячкою в очах, прихриплим голосом говорить Ольжич. Він ходить з одного боку столу, а я з другого, щоб контролювати схвилювання. Нагло зір мій падає на книжки, що на кріслі, а за ними захований наган з відкритою коробкою з набоями».

Дбаючи про безпеку розконспірованих членів ОУН та їхніх родин, хто ще не був заарештований, О. Ольжич оперативно розробляє план їх евакуації зі Львова та інших міст Галичини. Групи людей за опрацьованою схемою почали рухатися на захід, на малолюдних сільських дорогах зливаючись у доволі великі валки. Хоч і були задіяні вози та навіть автівки, більшість усе ж ішла пішки. У визначених населених пунктах іноді робилися тривалі зупинки — зима була сніжною, й пересуватися було важко.

Серед направлених в евакуацію була й добра знайома О. Ольжича, майбутня дружина одного з його найближчих друзів і соратників Костя Мельника — Леся (Олександра) Єзерська. Під час зупинки у селі Потелич пані Леся отримала від зв'язкових повідомлення, що О. Ольжич викликає її на зустріч, яка мала відбутися у Самборі. Коли вона дісталася туди в умовлений час, на вокзалі її зустрів новий посоланець і повідомив, що явка у Самборі є небезпечною і зустріч відбудеться у Львові. Йї було переказано, на якій вулиці та о котрій годині вона має перебувати, наголошено на тому, що у жодному разі вона не повинна проявити свого знайомства з О. Ольжичем.

Л. Єзерська-Мельник так описує свою останню зустріч з О. Ольжичем. Після приїзду у Львів вона оселилася у квартирі, де раніше мешкала родина і яку мусила покинути. Кілька днів в означений час вона виходила на вулицю, де мала зустрітися з О. Ольжичем. Але дні спливали, а провідник на зв'язок не виходив. Нарешті в один із днів, коли вона вкотре вийшла на місце зустрічі, мимо неї декілька разів пройшов чоловік, одягнутий у робочий комбінезон із відром з-під фарби та щіткою для фарбування на довгій ручці. Вона не звернула на нього жодної уваги. Аж раптом за спину почула знайомий голос: «Ідіть по вулиці. Не виказуйте, що ми знайомі».



План концтабору Заксентгаузен

Повернувшись, вона лише по очах впізнала О. Ольжича — він був у забрудненому робочому одязі, майстерно загримований. Не дивлячись один на одного, вони деякий час ішли пліч-о-пліч по вулиці. О. Ольжич спершу наголосив, що має повідомити їй важливу інформацію. Він висловив різке обурення тим, що більшість активів ОУН та членів проводу були схоплені гестапо та опинилися в тюрмах і таборах. Тим самим українська провідна політична верства опинилася перед реальною загрозою тотального знищенння. О. Ольжич вважав, що особливо ті підпільні, які перебували у Львові та Галичині, мусили докласти усіх зусиль, аби уникнути арештів. Він просив передати тим, хто ще на волі, і при можливості тим, хто був ув'язнений, що має докази того, що гестапо таємно співпрацювало з НКВС проти українського націоналістичного

підпілля і що ця співпраця, спрямована на знищенння українського національного руху, триває. О. Ольжич вимагав, щоб усі члени ОУН, а надто провідники, негайно перейшли на нелегальний стан і вжили заходів глибокої конспірації. Далі він запитав Л. Єзерську-Мельник, де вони зупинилися зараз. Вона коротко розповіла про Потелич. Раптом О. Ольжич перемінivся, очі його заблищали. На хвилину, забувши про конспірацію, він рвучко розвернувся до неї і промовив: «Потелич, Потелич... Це ж явно княже містечко чи село! А чи не бачили Ви там якихось старовинних пам'яток — руїн, залишків курганів чи щось інше?» У цей момент у ньому прокинувся і заволодів усім єством учений-дослідник. Але відповідь розчарувала — снігу так багато, що геть нічого у селі не видно, навіть хати по дахам заметені. Погляд О. Ольжича згас. Він коротко передав вітання знайомим і попрощався, попередивши, що вже мусить іти. Прискоривши ходу, О. Ольжич вирвався вперед і швидко розчинився серед перехожих...

Масові арешти провідного активу та членів ОУН, безперечно, позначилися на діяльності організації, проте вона не була деморалізована і не склала зброї. Прийнявши на себе керівництво ОУН, О. Ольжич у надзвичайно складних умовах опрацьовує нові напрямки її діяльності. В оунівській відозві, яка стала відповіддю на репресії з боку окупантів, зазначалося: «Довершилося те, що віддана заповідала лінія безоглядної німецької політики в Україні — тотальний удар по організованому українському політичному житті... ОУН від літ рахувалася з такими потягненнями й може їх прийняти без тривоги. Наша політично-організаційна дія на добро української державної справи й сама організація лишаються незахитані».

О. Ольжич оперативно вжив заходів до відновлення підпільної мережі ОУН. Він спробував налагодити контакти з ОУН (р) та, зупинивши згубний конфлікт між двома спорідненими організаціями, знайти спільні позиції для скоординованих дій. У тому числі відбулася його зустріч із тодішнім керівником ОУН (р) та головно-командувачем УПА Романом Шухевичем. Проте, на жаль, спроби знайти порозуміння були безуспішними. Розійшлися й погляди



ОУН та ОУН (р) на творення загальноукраїнських політичних структур. О. Ольжич і провід ОУН не підтримали ініціативи ОУН (р) щодо організації Української головної визвольної ради (УГВР). Натомість О. Ольжич особисто доклав надзвичайно багато зусиль для піднесення на новий рівень діяльності створених ще в 1941 р. представницьких органів українства в умовах війни — Української національної ради у Львові, яку в 1944 р. як почесний голова очолював митрополит А. Шептицький, і Української національної ради в Києві, голова якої проф. Микола Величківський у цей час перебував у Львові. За ініціативою О. Ольжича відбулася зустріч між ним, митрополитом А. Шептицьким та М. Величківським, за результатами якої, як основа майбутнього представницького загальноукраїнського органу, постала Всеукраїнська національна рада під головуванням проф. М. Величківського (квітень 1944 р.).

Відомий учасник українського визвольного руху Лев Шанковський згадував у своїх спогадах, що тоді розпочалися доволі інтенсивні переговори з інтеграції обох структур, проте ці переговори не завершилися, можливо, у зв'язку з наступним арештом О. Кандиби (Ольжича). Цей факт не підтверджується у спогадах найближчих соратників О. Ольжича, але в тогочасних умовах підвищеної секретності інформація про такі переговори цілком могла бути відомою лише дуже вузькому колу осіб. Відтак свідчення Л. Шанковського, який не належав до жодного із середовищ ОУН, безперечно заслуговують на увагу.

О. Ольжич опрацьовував також питання про нову систему організації українського підпілля в умовах імовірного повернення на землі Західної України радянської влади. У деяких виданнях йому приписується ідея створення так званого «куреня смерті» з добровольців-смертників, які мали здійснювати в радянському тилу терористичні акти. Проте ці твердження кардинально суперечать як, власне, характерові О. Ольжича та його розумінню методів визвольної боротьби, так і тим конкретним діям, про які згадують його соратники по підпіллю. О. Ольжич дуже бережливо ставився до членів та прихильників ОУН, дорожив життям кожного з них.

Замість практикованих систем конспірації на базі «п'ятірок» чи «двійок» він розробив нову систему глибокої конспірації активу ОУН у радянському тилу — так звану «одинку», коли члени організації мали завдання інтегруватися в систему радянських органів та очікувати на доручення від проводу. Відбір таких активістів був дуже ретельним — на підрадянській території не міг залишитися жоден із підпільніків, хто бодай раз опинявся у полі зору гестапо, адже інформація про них у той чи інший спосіб могла потрапити в руки НКВС. Зокрема, майбутній голова проводу ОУН Микола Плав'юк, який наприкінці війни очолював молодіжні структури ОУН, спочатку готувався для підпілля в радянському тилу. Проте після того, як його було заарештовано нацистами, і лише завдяки щасливому випадку він зміг утекти з в'язниці, М. Плав'юк отримав нове доручення — готовуватися до еміграції в Європу.

О. Ольжич підтримував постійні контакти з партизанськими загонами та групами ОУН, що діяли на Волині, Поділлі і Галичині. Починаючи з весни 1944 р. по мірі наступу радянських військ вони були змушені передислокуватися в ліси Прикарпаття. Тож головну увагу О. Ольжич, за спогадами Ярослава Гайваса, у цей період приділяв чотирикутнику Львів — Перемишль — Санок — Самбір.

«Коли ти не відаєш страху»

Водночас О. Ольжич напружено працював над виданням підготовленої за його редакцією книги «Революція рве кайдани». У ній розкривалася правда про німецьку політику в Україні та закликалося до боротьби з окупантами. На лиху, верстка книги, яку перевозили до Львова на узгодження О. Ольжичу, разом із заарештованою зв'язковою потрапила в руки німецької служби безпеки.

25 травня 1944 р. у Львові гестапо заарештувало О. Ольжича. Це сталося на одній з конспіративних квартир ОУН за адресою вул. Личаківська, 32, де мешкала родина літературознавця Романа



Маланчука. «Ромеха», як звали Р. Маланчука учасники підпілля, не був його активним діячем, проте належав до кола співробітників керованої О. Ольжичем культурної референтури ОУН. За спогадами сучасників, підпільнікам було відомо, що після проведення масових арештів членів ОУН у Львові його квартира була розконспірована і могла перебувати під наглядом агентів гестапо. Проте причини, які спонукали О. Ольжича прийти сюди в ті фатальні травневі дні 1944 р., вже протягом багатьох десятиріч були й залишаються таємницею.

Про це, зокрема, пише соратник О. Ольжича Яків Шумелда: «У 1944 р. Ольжич жив у різних місцевостях на Прикарпатті, близько українських партизанських з'єднань, з яких деякі були перекинуті туди з Волині. Він знов добре про переповнення Львова окупантами частинами й про те, що помешкання „Ромехи“ було давно розконспіроване й під строгим наглядом гестапо. Було для нас тоді загадково: чому він поїхав до Львова і чому зайшов до розконспірованої квартири „Ромехи“? Чи виринули якісь справи, які вимагали його негайного побуту у Львові? ... Жодна з діючих референтур ПУН, які тоді були вже під кермою „молодих турків“ (покоління молодшої генерації, ніж 1-й провід Є. Коновалця), не мали на ці питання відповідей. Ольжич, 1-й заступник голови ПУН, від січня 1944 — діючий голова ПУН, мав у своїх руках деякі справи, що були поза межами референтів ПУН. Вони могли вимагати його приїзду до Львова і поставлення власного життя під смертельну загрозу».

Шукаючи відповіді на ці питання, сучасний дослідник життєвого шляху О. Ольжича й автор сценарію документального фільму про нього «Я камінь з Божої праці...» Леонід Череватенко робить припущення про дві можливі причини його арешту. З одного боку, протягом довгого часу успішно переховуючись від гестапо, він усе ж таки припустився помилки і був вистежений. З іншого боку, Л. Череватенко висловлює версію, до якої, очевидь, схиляється сам, за якою О. Ольжич свідомо пішов на розконспіровану квартиру, де його чекав неминучий арешт, не бачачи іншого виходу у ситуації, коли більшість його друзів була заарештована німецьки-

ми спецслужбами, та не бажаючи віддавати наказ про відплатні братобивчі дії проти ОУН (р), служба безпеки якої водночас розпочала переслідування активу ОУН та знищила низку її провідних діячів. «Ольжич прийняв рішення, — пише Л. Череватенко. — Прорахував усі ймовірні варіанти, обрав найменш шкідливий для загальної справи. І — подався на Личаківську, 32... Він думав не про себе, а про чистоту ідеї, про майбутнє Батьківщини».

Але чи міг О. Ольжич, навіть у неймовірно складних обставинах, піти на такий відчайдушний крок, який дорівнював самогубству? На наш погляд, така версія не має під собою об'єктивних підстав. Перш за все тому, що не відповідає внутрішньому світові О. Кандиби (Ольжича), силі його духу та психологічній мотивації. О. Ольжич не шукав смерті. Усі, хто мав можливість спілкуватися з ним в останні кілька місяців перед арештом, одностайно вказують на відсутність у нього будь-яких ознак розгубленості, втрати контролю над ситуацією в організації та бажання усунутися від активної участі у боротьбі. Навпаки, усі об'єктивні факти вказують на те, що О. Ольжич був свідомий своєї місії та відповідальності за долі тисяч учасників підпілля ОУН, за майбутнє українського національно-визвольного руху у ключовий момент зміни стратегічної ситуації на фронтах Другої світової війни. «Про самогубство він ніколи не говорив, але ми знали, що Ольжичуважав самогубство втечею перед ворогом», — зазначав у своїх спогадах Я. Шумелда.

Навпаки, складається враження, що О. Ольжич напередодні арешту, на відміну від свого попереднього досвіду конспірації, кидав виклик гестапо, нерідко йдучи на несподівані та ризиковані кроки. У тому числі використовуючи для проведення організаційних зустрічей та нарад львівські квартири, які вважалися небезпечними щодо вимог конспірації. Зрештою, після масових облав на членів ОУН у Львові, коли провідний актив було заарештовано, а чимало рядових членів перебували під контролем і мусили щодня зголосуватися до німецьких служб, чи багато «незасвічених»



і надійних помешкань було в розпорядженні О. Ольжича? Можливо, він силою обставин був поставлений у такі тісні рамки, що був змушеній ризикувати. До певної міри його дії були очевидною несподіванкою для агентів гестапо і протягом тривалого часу йому вдавалось виходити переможцем у цій смертельній грі з ворогом.

Часто такі його вчинки були несподіваними та не зрозумілими у тому числі і для соратників по підпіллю, які застерігали О. Ольжича від подібних кроків. Саме такий випадок стався буквально напередодні його арешту — 24 травня 1944 р., про що згадує один з учасників підпілля ОУН Дмитро Яремчук («Богдан»). Ще у квітні під час зустрічі з О. Ольжичем на явці у Самборі провідник дав йому доручення і призначив для звіту зустріч, яка мала відбутися у Львові через місяць — 24 травня о восьмій годині ранку на квартирі в районі Підзамча. Подавши йому адресу квартири, О. Ольжич додав: «Будете питати доктора Васильченка». Ця зустріч відбулася в той самий день і час, як і було заплановано. «Згодом відчинились двері, — згадував Д. Яремчук, — і зайшов голова волинського інспекторату Барда, він виявив невдоволення, заявляючи:

— Як Ви, друже докторе, могли призначити зустріч на розконтріваний домівці, я ще такого не бачив.

— Ви ще не таке побачите, — відповів Ольжич, — заходьте до другої кімнати, я вже на викінченні справ з Богданом».

Тоді жоден учасник конспіративних зустрічей, що протягом дня відбувалися у цьому помешканні, не потрапив до рук гестапо. Уник арешту й сам О. Ольжич.

Учасники підпілля ОУН відзначають, що О. Ольжич від самого початку своєї місії керівника націоналістичного руху на східних та центральних українських землях, що перебували під німецькою окупацією, дуже чітко уявляв собі всі загрози та небезпеки, які чекали на нього. Він усвідомлював, що ризик стократно збільшився, коли йому випало взяти на свої плечі керівництво всім підпіллям ОУН після арешту провідника організації полковника А. Мельника. Але усвідомлення О. Ольжичем цих загроз жодним чином не похитнуло його волі та не позначилося на його діях. Він

був єдиним цілим з оспіваними ним у поезіях та публіцистичних творах відважними героями визвольної боротьби, для яких віддати своє життя за Україну було найвищою цінністю та сенсом життя.

*O, вір у одваги ясне багаття,
І скинеш, як порвану лаху,
І слабість, і сумнів, і марність життя,
Коли ти не відаєш страху.*

Шлях у вічність

25 травня 1944 р. розпочалося сходження О. Ольжича на власну Голгофу, яке стало його останнім шляхом — у вічність. Ось як описує арешт О. Ольжича Леонід Череватенко: «25 травня 1944 р. він вийшов із внутрішньої кімнати по вулиці Личаківській, 32 назустріч гестапівцям і — посміхнувся. Командував цією „операцією“ такий собі Яворський, прибалтійський німець, скоріше, онімечений слов'янин (перед війною викладав російську мову десь у Литві). Обшук не дав бажаних наслідків. Ані зброї, ані документів. І дуже мало (80 злотих) грошей в гаманці, що вельми розлютило гестапівців. Посвідчення було фальшиве, але вони знали, хто їм трапив до рук. Відповідати заарештований відмовився. Удари по обличчю. Удари по голові. Удари — ногами — по тулубу. Мовчання. З Личаківської його ведуть на вулицю Перчинську — до львівського гестапо. Зі Львова поїздом, під посиленним конвоєм, допроваджують до Берліна. Із Берліна везуть автомобілем у Заксенгаузен».

Того ж дня були заарештовані господар квартири Роман Маланчук та його дружина Ольга, яких також відправили до концетраційного табору.

Концтабір Заксенгаузен був розташований біля невеликого міста Оранієнбаум на північ від Берліна, зовсім близько від столиці III райху, тож не випадково, що нацисти саме тут утримували особливо важливих політичних в'язнів — противників режиму. Для цього на території концтабору існувала спеціальна відокремлена зона — Целленбау — центром якої був великий муріваний бункер.



Шановним Гане
музикам!

Ось чому Ви не приїдете до Драги.
Це пропозиція Всіх фундаментальних
менеджерів держави на його
зараху, що більшість з них
міх впливати на звітності
про збройна на Україні, а саме
з часу розгортання нацизму
до десанту, а вкч. Всіх цих засобів
перед тим, що такоже. Це постійні
цих працьово-працебачні після акуті
в Україні і по негайно. Приклад
діючи шарку Сіралу з Могилів
Пост і єдиний король замінить, що
можу комусь, бо так за фінанс
бюджетом та юрисдикцією на землі
України(?) на практику. (Адреса: Вінниця
міста Vel. 52, Народні муз.)

Лист О. Кандиби про збір відомостей для видання про злочини комуністичного
сталінського режиму на землях України, 1933 р.

Архівних документів про перебування О. Кандиби (Ольжича) у концетраційному таборі Заксенгаузен поки що не оприлюднено. З одного боку, уряд та архівні служби ФРН лише нещодавно відкрили доступ дослідникам до справ жертв нацистського режиму. З іншого боку, існує велика вірогідність, що архіви Заксенгаузена потрапили до СРСР і використовувалися радянськими спецслужбами в оперативних цілях, адже в'язні Целленбау та матеріали їх допитів нацистськими слідчими становили для них очевидний інтерес. Архів концтабору також використовувався радянською Надзвичайною державною комісією з розслідування злочинів, скоєніх нацистським режимом на території СРСР. Тепер ці документи перебувають у Державному архіві Російської Федерації — у фонді НДК є окремий опис «Заксенгаузен», де зібрана частина документів з цього табору. Матеріалів про О. Ольжича в них поки що не виявлено. Проте є велика імовірність того, що з часом архівні свідчення про перебування О. Ольжича у Заксенгаузені все ж стануть доступними широкій громадськості.

Єдиним джерелом про останні дні життя О. Кандиби (Ольжича) та його героїчну загибел є свідчення очевидців, які перебували в концтаборі Заксенгаузен. У Целленбау О. Ольжич потрапив на початку червня. Його помістили до камери № 14, яка серед в'язнів вважалася камерою смертників. Справу вів обергруппенфюрер Міллер. Із 7 червня у допитах брали участь спеціально відкомандировані з Берліна чини гестапо — керівник IV відділу головного управління імперської безпеки оберштурмбанфюрер Вольф, гауптштурмфюрер Шульце та прибалтійський німець Вірзінг, який добре володів російською мовою. Вольф куриував у гестапо політичні питання, пов'язані з боротьбою з українським націоналістичним рухом. Шульце і Вірзінг були відомі українським політв'язням як брутальні кати, які брали участь у допитах практично кожного українського в'язня не лише в Заксенгаузені, але й у Львові, у тюрмі гестапо на вул. Лоньского.

У камері О. Ольжич був прикутий до підлоги кайданами, які дозволяли зробити лише кілька кроків, не допускаючи в'язня до стін, вікон та дверей. Допити з тортурами тривали кілька днів. Найдовшим



був нічний допит з 8 на 9 червня (за іншими свідченнями, з 9 на 10 червня) 1944 р. — з 20-ї вечора до 6-ї години ранку (за іншими даними, допит припинився перед полуднем). О. Ольжич повернувся до камери в надзвичайно важкому стані. Він не міг пересуватися, фактично, його вели наглядачі. Після того сусіди О. Ольжича по близьких камерах не чули ознак життя з його камери. Так само тихо було й під час обіду. Приблизно о 13-й годині до його камери зайшли наглядачі — О. Ольжич уже не дихав. Його тіло винесли з каземату й увечері, за табірним розкладом о 19:45, спалили у крематорії.

*Потрібно всіх у роботі,
А серце б'є, як обух.
Прокляття моїй плоті,
Що слабша за мій дух.*

(О. Ольжич)

Наведемо фрагменти спогадів тих, хто перебував у той час у концтаборі Заксенгаузен.

Володимир Стаків, один із провідних членів ОУН (р) під проводом С. Бандери: «Був понеділок, 5 червня. Уранці, як звичайно, в'язнів випустили до спільноти умивальні, щоб помити начиння. Повертаючись коридором, я зустрів О. Ольжича. Чи впізнав він мене, не знаю. Він ішов рішучим кроком, похмурий, волосся розкуйовдане. Одягнутий був у темну блузу, брунатні штани-нікербокери (пумпи), гірські куті черевики. Він ішов із камери ч. 14, де звичайно перебували закуті в кайдани в'язні, призначенні на смерть.

Це був єдиний раз, що я бачив Ольжича. Знаю, що нікому з ув'язнених українців не довелось його там бачити. Зате сусід, поляк із камери ч. 15, капітан Єжи Кунцевич, часто порозумівався з ним через стіну і вікно.

Камера ч. 14 — це темниця із звичайними твердими нарами. До долівки були прикріплені тяжкі ланцюги, такі короткі, що закутий в'язень міг тільки сидіти або лежати на нарах. Коли в'язневі давали йти, його розковували, і тоді ланцюги падали із сильним грюкотом на землю, так що я, у камері ч. 17, завжди знов, коли Ольжича розковують. Робили це тоді, як брали його на переслухання.

О 15 год. в камері ч. 14 з грюкотом упали кайдани. Невдовзі після того я почув у коридорі рішучі кроки Ольжича. Ковані черевики так і дзвеніли на камінні. Значить Вольф, Шульце і Вірзінг провадитимуть переслухання. О 20 год. Ольжич повернувся до камери. Його хода не була вже така рішуча.

У четвер 8 червня Кунцевич повідомив мені таке: „Я зустрів на коридорі сусіда ч. 14, і він устиг мені сказати, що його жахливо побили. Я відповів йому тільки: „Тримайтесь!“.

Того ж четверга, увечері, о 20 год., знову забряжчали падаючі кайдани. Значить, Ольжич іде на нічне переслухання. І дійсно — знову кроки кованих черевиків у коридорі. Я довго не міг спати і прислухався, коли почую ці мені вже знайомі стукоти об кам'яну долівку. Довго після півночі я не чув нічого. Лише в п'ятницю, 9 червня, о 6 год. вранці почув я, як коридором просувалася від стіни до стіни людина. Легкий стукіт у двері моєї камери... Засув камери ч. 14 відчинився, забряжчали кайдани. Ольжич повернувся. Коли відомий у Целленбау „oberposmіtюх“ Пенке заніс до камери ч. 14 снідання і скоро повернувся, я почув його слова: „В'язень відмовляється приймати їжу“.

Кожної п'ятниці нас провадили до голяра голитися. Була 14-та година, коли мене, поголеного, привели назад у камеру. Після мене відчиняли камеру ч. 14 і знову зачиняли. Що сталося?

О 17 год. я мав уже відповідь. Ми йшли по каву, Кунцевич устиг мені прошепотіти: „Сусід не живе...“ О 19:45 тлінні останки О. Ольжича винесли до крематорію.

Вістка про смерть Ольжича громом вдарила по всіх в'язнях... Британці, французи, поляки, латиші та інші висловлювали нам своє співчуття і схвилювання...

16 червня о 6 год. вранці ув'язнений із нами польський єпископ д-р Владислав Гораль з Любліна відслужив у своїй камері заупокійну Богослужбу, а ми всі в келіях-„самітках“ узяли духову участь у цій в'язничній панаході за упокій душі».

Тома Лапичак, діяч ОУН під проводом А. Мельника: «Із початком червня довідався я, що до бункера привели О. Кандибу-Ольжича. Справу його вів той же самий обергрупенфюрер Міллер,

що вів і нашу справу, а переслуховували добре знані всім українським політичним в'язням балтійський німець Вірзінг і берлінчик Шульце.

У його сусідстві сидів згадуваний капітан Кунцевич. Завдяки знайомству, яке він нав'язав з Ольжичем, і завдяки тому, що переписувався (очевидно, грипсами) з іншими українськими в'язнями, залишились деякі свідчення, що дозволяють припустити умовини, серед яких згинув О. Ольжич.

Ольжича брали кожного дня на переслухання. Приводили тільки на ніч або на обід. Переслухання тяглось уже кілька днів від часу, коли його туди привезли. Останню ніч (з 9 на 10 червня 1944 р.) його в келії зовсім не було. Щойно на другий день перед полуночю він почув у коридорі під його дверима і біля сусідньої келії, в якій жив Ольжич, якийсь рух. Цей рух нагадував йому, неначе б вели якогось ослабленого, і він, постогнувши, посувався вперед. З шепотів людей він не міг нічого зрозуміти. По хвилині в коридорі затихло; люди, від яких походили ці шелести, ввійшли до келії. Він почув клацання зализними ланцюгами. Це була келія, в якій сиділи спеціального роду в'язні, стало закуті, що він сам мав одного разу нагоду ствердити, глипнувши в цю келію, де побачив тяжкий ланцюг, прикріплений до середини келії. Це саме він чув від каліфакторів, що обслуговували в'язнів. Ланцюг був короткий і дозволяв в'язневі зробити кілька кроків, не допускаючи його ні до дверей, ні до стіни, ні до вікна. Він припускає, що й Ольжич мусів бути так само закутий, бо часто чув брязкіт кайданів.

По хвилині можна було почути, що люди, які ввійшли в келію, вийшли звідти і келію зачинили. Був такий звичай, що коли в'язня в келії не було, її не замикали. Вона залишалась або відчиненою, або двері оставались лише приперті, але не замкнені засувкою. Тим разом, однаке, двері заперто на засуву. Значить, в'язень залишився в келії. Того дня капітан Кунцевич не чув брязку та кайданів, ані не бачив Ольжича при видачі обіду.

Після обіду, десь біля години першої, він почув знову хід кількох людей, скрегіт засувів Ольжичної келії і вход людів до неї.

За хвилину в коридорі постало коротке шамотіння, що нагадувало, неначе б когось виносили. Він мав враження, що Ольжича з келії забрали на ношах. У першій хвилині був переконаний, що, може, захворів і його віднесли до лічниці. Увечері довідався від Пенкє (одного з каліфакторів), що Ольжич не живе.

Ніякі погрози і залякування не могли від нього вибити таємниці. А це озлюблювало сатрапів. Переслуховували цілу ніч. Звичайно, уночі не балакали про політику, але виконували діло катів і опричників. Найсильніший організм фізично зломився б. Бачачи перед собою фізичну руйну, Вірзінг і товариші мусіли припинити тортури. Відвели до келії. Думали пополудні продовжувати. Але тіло не витримало тортур. Віддих життя згас. Катований гітлерівськими опричниками вночі з 9 на 10 червня 1944 р., Ольжич помер як герой 10 червня 1944 р. наслідком побоїв».

Перебуваючи у цей час у концтаборі Заксенгаузен голова проводу ОУН полковник Андрій Мельник довідався про смерть О. Ольжича від Степана Бандери, який також був ув'язнений у Заксенгаузені. Ця звістка була передана йому умовними знаками, які використовували в'язні: «Підпавши під арешт гестапо у січні 1944 р., я спокійний був за наші ряди, бо з ними є Ольжич. Яким же важким ударом для мене була відомість у третім дні моого побуту в „зондербараку“ Заксенгаузенського табору, що Ольжич, закатований, згинув у цім же бараку несповна два місяці перед моїм перенесенням туди зі „зондергавз“ ч. 3.

Відомість цю отримав я дивним, як на тюремні тодішні умовини, способом — у часі моого проходу. Місцем проходу був трикутник між двома крилами бараку, які прямовисно стояли до себе, і високим муром, що відділював барак від решти табору. Уже попереднього дня завважив я в однім із відхилених угорі вікон — знаки хустиною і кінцями пальців. Наступного дня знаки ці повторилися, щобільше, з'явилися крейдою писані на шибці вікна написи: „Лапичак у шпиталі, Мушинський 26, Тарас Бульба 2“ і далі інформації про розміщення нашої націоналістичної групи у цім „зондербаракі“. Під кінець на шибці бачу напис, від якого мені



в очах потемніло: „ОЛЬЖИЧ“ — і побіч — хрестик. Миттю усвідомив я собі розміри катастрофи в наших рядах, коли не стало на чолі їх Ольжича. Мов громом уражений цією вісткою, не видержую і на весь голос питаю: „Хто ви?“. І у відповідь проявляється на шибці напис: „Степан Бандера“.

Це він перший системою відповідно наставлених дзеркал пізнав мене і перший допоміг нав'язати контакт зі співтоваришами недолі: Андрієвським, Мушинським, Онацьким, Ждановичем і Костем Мельником. Це був останній прохід без вартового, отже й остання нагода такого своєрідного зв'язку з С. Бандерою в німецькій тюрмі.

Винен у смерті Ольжича тодішній референт українських справ у царстві Гімлера „оберрєгірунгсрат“ Вольф, який при переслуханні мене вважав за доцільне у присутності „криміналрата“ Шульце в келії ч. 36 сповістити мене про смерть Ольжича... предкладаючи дві карточки, записані почерком покійника... Слова, записані покійним Ольжичем, давали свідчення стійкості і гарту духа цього великого революціонера, який в обличчі смерті, серед звірських знущань, ледве вдережуочи олівець у руці, гордо нотував заяву, що відмовляє зізнань і не зрадить ні друзів, ні справ, ведених ним в ОУН».

Остання таємниця

Ще під час війни у середовищі ОУН виникло питання, на яке дотепер шукають відповідь як соратники та послідовники О. Кандиби (Ольжича) по Організації українських націоналістів, так і дослідники його життя й творчості, рідні та близькі. У концтаборі Заксенгаузен перебувала велика кількість провідних діячів українського націоналістичного руху, але саме на долю О. Ольжича випав найтяжчий хрест і найстрашніше катування, які призвели до його мученицької смерті. Чому гестапо так особливо жорстоко допитувало О. Ольжича? Які зізнання кати намагалися вибити з нього?

Усі спроби дати відповіді на ці питання є лише версіями. З одного боку, для гестапо не були таємницею радикальні і безкомпромісні погляди О. Ольжича, який розглядав нацистську Німеччину винятково як окупанта українських земель. Організоване ним поширення у світі каналами ОУН інформації про звірства окупаційного режиму проти українського населення, підготовлена за його редакцією книга «Революція рве кайдани», в якій розкривалася правда про німецьку політику в Україні й містився заклик до боротьби з окупантами (верстка книги потрапила в руки гестапо), підтверджували ці погляди О. Ольжича як непримиренного ворога райху. Переход ОУН до збройної антинімецької боротьби, коли бойові групи Організації українських націоналістів, починаючи з 1943 р., провели десятки військових операцій проти німецьких підрозділів на українських землях, промовисто засвідчували, що ці його погляди і переконання послідовно втілювалися в реальні дії українського руху опору нацистському режимові. Уже цих фактів було цілком достатньо для ворога, аби приректи О. Ольжича на смерть.

Але існувала ще одна вагома причина, через яку О. Кандиба (Ольжич) становив для гестапо особливий інтерес. Відкриття другого фронту в Європі та висадка військ антигітлерівської коаліції на півночі Франції (6 червня 1944 р.) були для нацистів несподіванкою, яка становила для них смертельну загрозу. О. Ольжич, окрім генерала М. Капустянського, був чи не єдиним членом проводу ОУН, кому довелося деякий час перед війною жити у США². «Був він на листі тих, — згадував соратник О. Ольжича по підпіллю Яків Шумелда, — яких гестапо підозрівало у прихильності або у зв'язках із західними альянтами. Коли альянти почали оfenзиву із заходу,

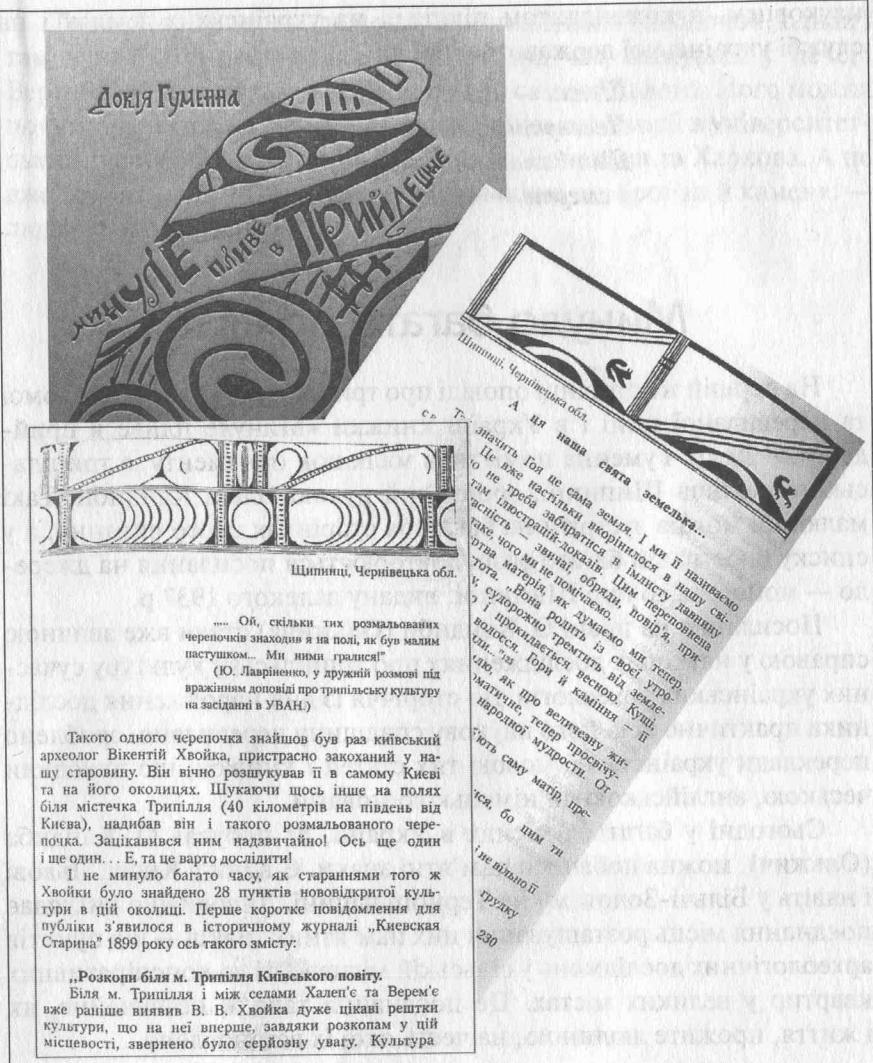
² Пригадаймо також факт затримання О. Кандиби (Ольжича) імміграційною службою США. Крім того, не є особливим секретом, що у 1920—1930-х роках (і не лише тоді!) «дахом» для розвідувальних місій часто слугували звичайні (на перший погляд) археологічні експедиції. Могли бути свої «археологи у цивільному» і серед співробітників Американської школи прайсторичних досліджень, яка діяла на теренах Центральної та Південної Європи. До речі, саме ці землі стануть ареною запеклої боротьби у часи Другої світової війни.

перед урядом райху мусіло виринати марево українських партизанів. План масового повстання існував у військовому штабі ПУН, але він був пов'язаний із десантом у південній Європі».

Деякі інші члени ОУН підтверджують існування у середовищі організації версії, що О. Ольжич навіть намагався вислати своїх зв'язкових до західних учасників антигітлерівської коаліції, щоби переконати їх у доцільноті розпочати бойові дії на Півдні Європи та висадити десант у районі Карпат. Згадуються навіть їх імена — Андрій Луцев та Роман Лисий. План був цілком очевидним — за допомогою англо-американських сил підняти в тилу німецьких військ на західних українських землях збройне повстання і спробувати запобігти відновленню тут радянської влади. Однак достеменно невідомо, чи змогли зв'язкові О. Ольжича прорватися до союзників і передати ці пропозиції, а також чи була якась відповідь на них. Є згадки про те, що посланці О. Ольжича змогли пробитися до англо-американців через Іспанію за допомогою французьких партизанів макі. Водночас існують твердження, що вони потрапили до табору інтернованих на території Іспанії, де перебували аж до завершення війни. Можливо, гестапо, маючи у своєму розпорядженні певні матеріали, що викликали особливу увагу до О. Ольжича, намагалося в будь-який спосіб з'ясувати, що йому відомо про плани західних союзників.

Схоже на те, що спецслужби райху саме тому так жорстоко поставилися до О. Ольжича, намагаючись якнайскоріше отримати від нього таємну інформацію. Не слід забувати також, що всього лише трохи більше ніж за місяць, у липні 1944 р., стався замах на фюрера, тож відомості про плани німецьких змовників (серед яких у провідників ОУН були свої знайомства з більш давніх часів) теж могли бути надзвичайно актуальними для гестапо.

У смертельній агонії нацистський режим забрав життя О. Ольжича — учного, поета й бійця. Віддаючи шану своєму провідникові, відомий учасник українського національного руху часів Другої світової війни Яків Шумелда залишив нам такі рядки: «Кандиба-Кардаш у 1941–1944 рр. був не поетом чи археологом



Обкладинка до книги Д. Гуменної про трипільську культуру та сторінки із неї з малюнками О. Кандиби, взятими із монографії 1937 р. про Шипинці

науковцем, а комендантом підпілля на українських землях і на службі української державотворчої дії».

*Шляхи — велетенські гадюки...
Невгнутий, розмірений крок...
Діла і змагання сторуки,
І смерть — як найвищий вінок.*
(О. Ольжич)

Минуло багато років...

На першій же сторінці оповіді про трипільську культуру, відомої та перевиданої нині і в Україні книжки «Минуле пливе в прийдешнє»³ Докія Гуменна помістила малюнок орнаменту із трипільського селища Шипинці, зроблений рукою Олега Кандиби. Такі малюнки можна зустріти на багатьох сторінках цього видання, а у списку ілюстрацій багато разів повторюється посилання на джерело — монографію про Шипинці, видану далекого 1937 р.

Посилання на праці О. Кандиби (Ольжича) стали вже звичною справою у наукових дослідженнях про трипільську культуру сучасних українських археологів. До сторіччя із дня народження дослідника практично всю його наукову спадщину перевидано, зроблено переклади українською мовою тих статей і книжок, що виходили чеською, англійською чи німецькою мовами.

Сьогодні у багатьох місцях в Україні, де побував О. Кандиба (Ольжич), можна побачити пам'ятні знаки. Є вони у Києві, Львові і навіть у Більчі-Золотому на Тернопільщині. Дивовижно виглядає поєднання місць розташування цих пам'ятних знаків — від пунктів археологічних досліджень у сільській місцевості до конспіративних квартир у великих містах. Це поєднання таке ж незвичайне, як і життя, прожите людиною, на честь якої їх встановлено.

Та ще більше місць, де немає жодних знаків і табличок, однак і там лунає ім'я дослідника — чи то під час екскурсій у печері Вертеба, чи то у музеях від Трипілля до самого Львова. Його можна почути на лекціях з археології та з української історії в університетських аудиторіях від Львова й Києва до Донецька та Харкова. А це вже пам'ять — жива та, можливо, тривкіша від бронзи й каменю — людська пам'ять.

³ Перше видання: Гуменна Д. Минуле пливе в прийдешнє. — Нью-Йорк, 1978 (перевидано в Києві).



ВОГОНЬ САМОПОСВЯТИ

*...підписав безнадійний бродяга –
мандрівний археолог Олег*

О. Ольжич, 29.07.1929, Ланівці коло Борщева

«Мандрівний археолог Олег» устиг пропрацювати на ниві науки про далеке минуле близько десяти років. За цей час було сходжено чимало кілометрів доріг на Поділлі, в околицях Праги і Белграда, в інших місцях, відвідано музей у Львові, Krakovі, Відні, Берліні. «Безнадійний бродяга» залишив півсотні друкованих праць – наукових і науково-популярних. Він виступав на наукових конференціях і у лекторіях для пощіновувачів давньої історії. І завжди поряд був інший, паралельний, але такий самий реальний і жорстокий – шлях боротьби, боротьби за майбутню Україну. При всьому при тому Олег Кандиба бачив себе у майбутньому вченим, який займається улюбленою науковою – археологією. Адже наведений на початку цієї книги футуристичний уривок написано вже 1941 року, коли експедиції та наукові подорожі залишились у спогадах, натомість реальністю стали війна, конспіративні квартири і таємні зустрічі з товаришами по боротьбі.

Дійсно, життя відкриває безліч шляхів, якими може пройти людина. Продовжуючи тему, започатковану «мандрівним археологом», спробуємо уявити ті, якими він міг пройти у різних випадках, за різних обставин. Чи міг О. Кандиба залишитися в Україні і не ви-

їхати за кордон? Могло так статися. Навіть виїхавши, чи міг він не захопитися політикою, не вступити в ОУН, а відтак, не потрапити до Заксенгаузена в 1944 р.? Могло бути і так. Спробуємо зупинитися на цих гіпотетичних можливостях детальніше.

Україна, рік 1924. Олег Кандиба вступає до якогось із київських вищих навчальних закладів і року так 1928–1929 здобуває вищу освіту. Вінходить на засідання Трипільської комісії, зустрічає там давнього друга сім'ї, Миколу Біляшівського, знайомиться з Валерією Козловською, яка працювала ще із В. Хвойкою, Олегом Макаренком, відомим трипільським дослідженнями та тим, що виступив проти руйнування київських святынь, молодим Михайлом Рудинським, у майбутньому відомим археологом. Їздить із ними на розкопки – але не на Поділля, а до Халеп’я, Верем’я, нарешті Томашівки чи Володимирівки на Уманщині.

Стає згодом співробітником однієї із восьми археологічних установ, які на початку 1930-х років будуть об’єднані в Інститут історії матеріальної культури, перейменований 1938 р. на Інститут археології. Дисертацію він цілком міг би захистити того ж таки 1930 р. та видати кілька статей у тих самих збірках, на які посилається у реальному житті, працюючи над докторатом у Празі. А 1934 р. обов’язково взяв би участь у грандіозному проекті з розкопок трипільського селища в урочищі Коломийщина-І поблизу Халеп’я. Працював би в одній експедиції з українськими археологами й російськими колегами, у тому числі з Т. Пассек.

Можливо, теплими літніми вечорами розмовляв би про поезію з відомим письменником В. Домонтовичем (він же – науковий співробітник експедиції Віктор Петров), розповідав про трипільську культуру захопленій Трипіллям письменниці Докії Гуменний (у реальному житті вони зустрінуться під час Другої світової війни¹).

Доля археолога на батьківщині, в Україні, могла скластися по-різному. Адже серед учасників Трипільської комісії та великої Трипільської експедиції пильна радянська влада виявила аж кількох

¹ Докладніше що зустріч описано у розділі 9.



ворогів народу, доля яких була трагічною – це й Олег Макаренко, і Сильвестр Магура, перший начальник експедиції, а також її співробітник Кирило Коршак (загинув за кілька місяців потому, як подав до захисту кандидатську дисертацію, сталося це 1937 р.). До речі, К. Коршак теж був письменником і потрапив на око НКВС насамперед як причетний власне до літературного, а не археологічного, «цеху». Отже, два вподобання – археологія та література – у ті роки цілком могли б виявитися фатальними для О. Кандиби, коли б він залишився в Україні та обрав ті самі заняття (окрім політики), що й у Празі.

Була, однак, інша можливість – сидіти тихо, не висовуватися, потихеньку працювати собі на розкопках, старанно писати звіти та час від часу наукові статті, завбачливо не перетинати наукову стезю колегам, особливо начальству та тим, що із «центрю». А дійсність... Дійсність коментувати червоним олівцем на сторінках журналів із панегіриками на честь колег-лауреатів і, ясна річ, ні з ким тими коментарями не ділитися. Тоді можна було б тихо дожити не те що до 49, а й до 80 років, коли здоров'я дозволить. Однак щось не дуже віриться у те, що Олег Кандиба міг обрати такий спосіб життя.

А життя у Празі, за кордоном? Як він здобував освіту, ми знаємо. Там різні варіанти життєвого шляху намітилися вже після захисту докторату. О. Кандиба цілком міг би стати викладачем Українського вільного університету у Празі (якби для нього свого часу знайшлося місце у штаті), та навіть продовжити співпрацю з АШПД замість того, аби реалізовувати проект незалежної Карпатської України навесні 1939 р.

Справді, він тоді легко міг би знайти місце університетського викладача чи музеїного експерта у США, про яке деякі його празькі знайомі могли тільки мріяти. Його знання в галузі археології Південно-Східної Європи (і мов) відкривали неабиякі можливості. Отож американські археологи ще в 1940–1950-х роках змогли б познайомитися із трипільською культурою (та археологією України) завдяки працям О. Кандиби, а не «Цивілізації Богинь» Марії

Гімбуutas, яка вийшла 1989 р. Хто зна, можливо б і давній знайомий Олега – Ярослав Пастернак – запросив би його наприкінці 1950-х років до участі у створенні монументальної «Археології України», а журнал «Український історик» друкував би наукові статті О. Кандиби, а не спогади ветеранів ОУН та біографічні розвідки про нього.

Однаке в УВУ працювали старші колеги, до того ж, університет переживав не найкращі часи, а інших можливостей працевлаштування для людини без громадянства було небагато. Шлях політичної діяльності, обраний ученим, кінцевою метою якраз і мав подолання того непевного становища, адже саме в незалежній Україні він нарешті мав би можливість плідно працювати за фахом. Можливо, і було б у такому випадку створено той самий Державний інститут археології (на зразок довоєнного чехословацького), у якому О. Кандиба мав би досить пристойні шанси обійтися посаду директора, адже він – відомий європейський учений, автор монографії та наукових статей, чудовий організатор (згадаймо культурну референчуру ОУН). А те, що він лише кандидат наук – не біда, у нашій реальності і таке бувало, коли 1974 р. директором Інституту археології АН УРСР призначили саме кандидата наук. Працювати й працювати б Олегу Кандибі на цій посаді довгі роки...

Однак між мріями про наукову, та що там, взагалі будь-яку роботу в Україні та їх здійсненням стояли перепони куди складніші, ніж пошук роботи та хліба насущного, а головне, набагато небезпечніші. Адже задля їх здійснення слід було «лише» вибороти незалежність для рідного краю. Як вчений, історик О. Кандиба добре мав розуміти, якими є шанси на здійснення подібної мрії. Утім, та сама історія показує, що людина здатна жити не лише розумом, але й надією і віддавати свої сили, а то й життя, заради здійснення величної мрії. Відтак Олег Кандиба (Ольжич) обрав саме той шлях, яким і пройшов по життю.

Виступаючи 2007 р. біля пам'ятника батькові, його син (теж Олег) сказав: «Не переживаймо, що його життя було коротке, а подивляймо, скільки він осягнув. Не розпачаймо, скільки Україна втратила з його смертю, а насолоджуймося дорогоцінною науковою



спадщиною, яку він нам залишив. Не лише прославляймо особу легендарного Ольжича, а й не біймося піти його слідами...»².

Останній заклик може бути звернено і до археологів, особливо з молодшого покоління. Приклад О. Кандиби насправді показує, що за найскладніших, найскрутніших обставин при бажанні можна зробити чимало для науки та рідного краю. Так само, як і 80 років тому, від Києва, Чернівців, Львова й Одеси до Лондона, Берліна, Відня, Krakova, Москви й Санкт-Петербурга все ще чекають у музеїчних фондах на опрацювання та видання археологічні старожитності, видобуті в минулі роки із української землі. Не лише Шипинці, а й чимало інших відомих трипільських пам'яток гідні окремих монографічних видань – Сушківка, Володимирівка, Коломийщина, Троянів, Городськ (список цей можна продовжувати довго). Нарешті колекція В. Хвойки так само розпорощена по багатьох музеях, і не лише в нашій країні.

І нині в Україні є вчені, які не бояться йти цим непростим шляхом, знаходять можливості та зацікавлених колег за кордоном, аби видати сховані у музеях скарби минулого. Приміром, Тарас Ткачук і Михайло Сохацький узялися разом із польськими археологами Славомиром Кадровим, Ельжбетою Трелею та іншими за підготовку видання монографічного формату, присвяченого опрацюванню матеріалів із розкопок у Більчі-Золотому, у тому числі у знаменитій Вертебі. Уже підготовлено (за польські, до речі, гроші) два товстелезні томи із сотнями малюнків, докладними описами знахідок.

Можливо, дійсно, замість того, аби даремно чekати на повернення в Україну того, що з неї колись було вивезено, знаходити можливості повернати ці скарби, збираючи та публікуючи їх у книжках, доступних кожному вченому, кожному українцю? Є усі підстави вважати, що О. Кандиба обрав би саме такий шлях – не сидіти, а діяти! Зрештою, його наукова спадщина – яскраве тому підтвердження. Він не лише зібрав по крихтах матеріали з Шипинців, але й не оми-

нув зовсім невеличку колекцію з розкопок В. Хвойки із Карлового університету. Він поспішав працювати і працював так, ніби не кожен рік – кожен день останній, і все треба встигнути зробити.

Ясна річ, наша розповідь не є остаточним та вичерпним дослідженням наукової спадщини О. Кандиби (Ольжича). Є що збирати у старих виданнях, є що досліджувати в архівах. Ще чекають на видання, до речі, знахідки, зроблені самим О. Кандибою під час експедиції 1928–1929 років на Поділля. Ще чимало сюрпризів чекає на дослідників також у архівах, часом у найнесподіваніших місцях.

Приміром, кілька років тому в архіві археолога Миколи Шмаглія, переданому да Інституту археології, одним з авторів цієї книжки знайдено зошит із замальовками кераміки із розкопок у печері Вертеба. Рукою власника архіву на першому аркуші підписано, що це матеріали із розкопок Олега Кандиби 1928 року. Всі написи на малюнках зроблено польською мовою, побіжне порівняння почерку свідчить, що він відмінний від рукописів самого О. Кандиби. Хто, коли робив ці замальовки простим олівцем на різномаліберних аркушах обгорткового паперу, скріплених металевим, поіржавілим від часу канцелярським зшивачем? Де сьогодні, у яких фондах лежать ці фрагменти трипільського посуду, котрі так і не було опубліковано за минулі з часу розкопок вісімдесят років? Так що пошуки рано вважати завершеними, ще не все знайдено і відкрито – так само, як і у стародавній історії нашого краю, яку досліджував Олег Кандиба.

*Господь багатий нас благословив
Дарами, що нікому не одніяни:
Любов і творчість, туга і порив,
Одвага і вогонь самопосвяти...*

(О. Ольжич, 1933 р.)

² Кандиба (син) О. Насіння величі ростуть в кожному із нас // Ольжич О. In memoriam. – К., 2008. – С. 241.



Монета до сторіччя із дня народження Олега Кандиби (Ольжича). Національний банк України. 2007 р.



До списку літератури включено публікації, присвячені науковій діяльності та науковій спадщині О. Кандиби, деякі видання його наукових праць та поетичних і прозових творів. Тут представлено також ряд наукових досліджень трипільської культури, які вийшли у різний час, починаючи із 20-х років ХХ ст., але мають відношення до проблем, які вивчав свого часу О. Кандиба. Більш повна бібліографія праць вченого представлена у додатку.

Винар Л. Головний період наукової діяльності Олега Кандиби: 1931–1940 // Ольжич О. In memoriam. — К., 2007. — С. 280–310.

Винар Л. Наукова діяльність д-ра Олега Кандиби // Ольжич О. In memoriam. — К., 2008. — С. 257–279.

Винар Л., Атаманенко А. Олег Кандиба і Український науковий інститут в Америці: 1937–1939 // Ольжич О. In memoriam. — К., 2008. — С. 324–345.

Виноградова Н. М. Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры (Периодизация, хронология, локальные варианты) / АН МССР. Отд. этнографии и искусствоведения. — Кишинёв, 1983.

Гуменна Д. Несподівані зустрічі // Ольжич О. In memoriam. — К., 2008. — С. 135–139.

Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. I–II.

Кандиба О. Печери в Золотому Більчі // Літопис Борщівщини. — Вип. 6. — С. 47.

Кандиба О. Шипинці. Мистецтво та знаряддя неолітичного селища. — Чернівці, 2004.

Коваль І. Дослідник підземного архіву України. — Галич, Л., 1999.

Мезенцева Г. І. Древньоруське місто Родень. — К., 1968.

Мовша Т. Археологічна спадщина Олега Кандиби в контексті сьогодення // Ольжич О. Археологія. — К., 2007. — С. 390–405.

О. Ольжич. 1907–1944. — К., 2007 (буллетен).

Ольжич О. Археологія. — К., 2007.

Ольжич О. Поезія. Проза. — К., 2007.

Ольжич О. In memoriam. — К., 2008.

Пасек Т. С. Периодизация трипольских поселений (III–II тысячелетия до н. э.) // Материалы и исследования по археологии СССР. — № 10. — Москва; Ленинград, 1949.

Пивоваров С., Чеховський І. Дослідник «Буковинської Трої» // Буковинський журнал. — 1994. — № 1–2. — С. 13–16.

Сохацький М. П. Дослідження археологічної експедиції Борщівського краєзнавчого музею в печері Вертеба у 1996–1998 роках // Літопис Борщівщини. — 2000. — Вип. 9. — С. 3–10.

Сохацький М. З історії археологічних досліджень на Борщівщині // Літопис Борщівщини. — 1992. — Вип. 1.

Сохацький М. П. З історії дослідження печери Вертеба // Збірка тез, повід. та доп. наук. конф. — Л., 1995. — С. 99–101.

Сохацький М. П. Олег Кандиба-Ольжич і Борщівщина // Трипільська культура. Пошуки. Відкриття. Світовий контекст. — К., 2008.

Сохацький М. П., Суровий О. В. Нові археологічні дослідження в печері Вертеба // Akademia на пошану професора Л. А. Коваленка: Історичні дослідження. — Кам'янець-Подільський, 1997. — С. 74–78.

Ткачук Т. Фази розвитку і відносна хронологія шипинецької групи археологічних пам'яток // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. CCLIV. — Л., 2002. — С. 89–114.

Ульяновська С., Ульяновський В. Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами // <http://litopys.org.ua/cultur/cult.htm>

Фрунчак С., Фантух А. Олег Кандиба – дослідник археологічних старожитностей Галичини і Буковини // Спадщина Олега Кандиби-Ольжича у контексті національного відродження України. — Тернопіль, 1999. — С. 107–110.

Черныш Е. К. К истории населения энеолитического времени в Среднем Поднестровье // Материалы и исследования по археологии СССР. — № 102. — Москва; Ленинград, 1962. — С. 5–85.

Щербаківський В. Вступна лекція з археології // Щербаківський В. Українське мистецтво. — К., 1995. — С. 253–273.

Antoniewicz W. Archeologia Polski: Zarys czasów przedhistorycznych i wczesnodziejowych ziem Polski. — Warszawa, 1928.

Ehrich R. W. Starčevo Revisited // Ancient Europe and the Mediterranean. — Aris&Phillips, Warminster, England. 1977. — P. 59–67.

Kadrow S., Sokhacy M., Tkachuk T., Trela E. Sprawozdanie ze studiów i analiz materiałów zabytkowych z Bilcza Złotego znajdujących się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie // Materiały archeologiczne. — 2003. — T. 34. — S. 53–143.

Kozłowski L. Młodsza epoka kamienna w Polsce. — Lwów, 1924.

Kozłowski L. Zarys pradziejów Polski południowowschodniej. — Lwów, 1939.

Majewski K. Studia nad kulturą Trypilską // Archeologia. — 1947. — № 1.

Pasiek T. La céramique tripolienne // Материалы Государственной академии истории материальной культуры. — Москва; Ленинград, 1935. — Вып. 122.

БІБЛІОГРАФІЯ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ОЛЕГА КАНДИБИ¹

Монографії та статті

1. Америцька археолошка експедиція завершила є ов радове у Старчеву // Політика. — Београд, 1932. — 13.VIII.1.
2. Досліди на галицькому Поділлі в 1928—1929 рр. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. 154. — Львів, 1937. — С. 1—142. Також окремий відбиток.
3. Радове на терену кол Старчева // Време. — 1932. — 26 augusta.
4. Розвиток української мальованої неолітичної кераміки // 2 Український науковий з'їзд у Празі. — Прага: Український академічний комітет для міжнародної інтелектуальної співпраці при Лізі Націй, 1934. — С. 141.
5. Розкопи в Кобилісах (латен. гроби) // Новий час. — 1931. — Ч. 115.
6. Старша мальована кераміка в Галичині // Український науковий інститут в Америці: Збірник / За заг. ред. О. Кандиби. — Сент-Пол; Прага, 1939. — С. 129—1554. Також окремий відбиток.
7. Техніка посудини на ніжці в пасковій кераміці // Український історик. — 1985. — Ч. 1—4 (85—88). — Т. 22. — С. 136—1405.
8. Українська мальована кераміка в європейському неоліті // 2 Український науковий з'їзд у Празі. — Прага: Український академічний комітет для міжнародної інтелектуальної співпраці при Лізі Націй, 1934. — С. 141—142.
9. Цікаві розкопки в Челаковицях // Новий час. — 1931 — Ч. 104.
10. Die ältere neolithische gemalte Keramik in der Westukraine // Український науковий інститут в Америці: Збірник / За заг. ред. О. Кандиби. — Сент-Пол; Прага, 1939. — С. 156—157 (резюме до статті — див. № 6 переліку).
11. Amerikanischen Ausgrabungen in Jugoslawien // Kulturchronik. — 1932. — S. 182—183.
12. The Dniestro-Danubian Neolithic Region // Proceedings of the First International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, London, August 1—6, 1932. — [Oxford]: Oxford University Press, [1933]. — P. 277. Також окремий відбиток.

¹ Наукові праці та публікації в межах розділів (монографії та статті; редактовані праці; рецензії; доповіді; дисертація) подано за алфавітним порядком.

13. Die forlaufende Spirale in der bandkeramischen Ornamentik (mit zwei Tafeln) // Arhiv für Antropologie; Neue Folge. — 1935. — Bd. 23. — S. 266—3088.
14. Gallové a svět antický (Praha — Kobylisy) // Pestřý týden. — R. 7. — 1932. — Č. 3. — S. 4.
15. Gallské památky // Ibid. — 1932. — S. 161.
16. Hrob pravého lukostrelce v Kobylisích; národ, který přišel v dobách 2000 let před Kristem do naší země ze Španělska // O.O.S. — 1931. — Č. 2. — S. 3.
17. Kamenné nástroje neolitické malované keramiky v Haliči // Obzor praehistorický. — R. 9. — 1930—1935. — S. 32—369.
18. Na stopě pravěkých lupičů // Pražský illustrovany zpravodaj. — 1931. — S. 97.
19. Les outiles en pierre de la céramique peinte néolithique en Galicie Orientale // Obzor Praehistorický. — 1930—1931.
20. Památky po praobyvatelich // Večerní české slovo — R. 13. — 1931. — S. 333.
21. Report on museum studies in Yugoslavia, Bulgaria, and Romania (unpublished) // American School of Prehistorical Research: Bulletin. — 1933. — № 9. — P. 53.
22. Schipenitz: Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes. Mit 574 Abbildungen. — Wien und Leipzig: A Schrall u. Co. und H. Keller, 1937. — S. 15710.
23. S-Spiral in the decoration of the Dniestro-Danubian neolithic pottery // American Journal of Archaeology. — Vol. 40. — 1936. — № 2. — P. 228—24511.
24. Trypilské památky ve sbírkách Archeologického ústavu Karlovy univerzity // Památky Archelologické: Skupina pravěka. — R. 38. — 1932. — S. 35—38. Також окремий відбиток 12.
25. Uneticke hroby z Kobylis // Památky Archelologické: Skupina pravěka. — R. 38. — 1932. — S. 46—47. Також окремий відбиток 13.
26. Védecké výzkumy z jaskyni Domica. — [1932 ?].
27. V žari stareho orientu // Domov a svět. — 1931. — 22—29.III.
28. Vyloupene latenske hroby v Kobylisích // Obzor Praehistorický. — R. 9. — 1930—1931. — S. 196—21614.
29. Z šera doby kamenné // Pražsky illustrovany zpravodaj. — 1932. — Č. 5. — S. 10.
30. Zpráva Dra Oleha Kandyby o užití studijní podpory // Ročenka Slovenského Ustavu. — 1931. — Sv. 4. — S. 11315.



Редаковані праці

31. Український науковий інститут в Америці: Збірник. — Сент-Пол (Мінн.); Прага, 1939. — 252 с. (Праці Українського наукового інституту в Америці (І)).

Рецензії

32. Завваги до доповіді І. Борковського «Погляди на походження Білопотоцької культури» // 2 Український з'їзд у Празі. — Прага: Український академічний комітет для міжнародної інтелектуальної співпраці при Лізі Націй, 1934. — С. 140.

33. Завваги до доповіді Я. Пастернака «Унетицька культура в Галичині» // 2 Український з'їзд у Празі. — Прага: Український академічний комітет для міжнародної інтелектуальної співпраці при Лізі Націй, 1934. — С. 141.

34. Klymenko, Pylyp, Zolota fibula z Debalceva. Juvileinyj zbirnyk na pošanu akad. M. Hruševskoho. Kyjiv, 1928, str. 26–30 // Památky Archeologické: Skupina Pravéka, Nove Rady. — 1931. — Roc. 1 (dil 37). — Tamtéž, s. 18.

35. Kozlovska, Valerija, Sribnyj skarb časiv velykoho pereselennja narodiv z.s. Fativyž na Cernihivčyni // Památky archeologicke: Skupina pravéka, Nove Rady. — 1931. — Roc. 1 (dil 37). — Tamtéž, s. 44–52, Ibid., s. 18–19.

36. Makarenko, Mykola, Prof., Niženska fibula // Památky Archeologické: Skupina Pravéka, Nove Rady. — 1931. — Roc. 1 (dil 37). — Tamtéž, s. 31–43, Ibid., s. 18.

37. Melnyk-Antonovyc, Kateryna, Do archologičnoji statystyky stepovoji Poltavščyny // Památky archeologicke: Skupina Pravéka, Nove Rady. — 1931. — Roc. 1 (dil 37). — Tamtéž, s. 47–60, Ibid., s. 18.

38. Menghin, Oswald, Prof., Die etnische Stellung der ostbandkeramischen Kulturen. Tocharer u. Hettiter // Památky Archeologické: Skupina Pravéka, Nove Rady. — 1931. — Roc. 1 (dil 37). — Tamtéž, s. 47–60, Ibid., s. 19.

39. Niederle, Lubor, Prof., Slovanská zaušnice // Památky Archeologické: Skupina Pravéka, Nove Rady. — 1931. — Roc. 1 (dil 37). — Tamtéž, s. 53–56, Ibid., s. 19.

Доповіді

40. Archeologični doslidys na halyc'komu Podilji v 1928–1929 rr. 17 (9Ukr. Ist.-fil. Tov. [в Українському історико-філологічному товаристві; далі UIFT], 16.XI.1930) // Ročenka Slovanskeho ustavu, 1930. — Sv. 3. — S. 137.

Додаток

41. Kamjani vyrobby neolityčnoji maljovanoyi keramiky v Halyčyni (UIFT, 11.V.1931) // Ročenka Slovanskeho ustavu, 1931. — Sv. 4. — S. 143.
42. Archeologični rozkopy Amerykanciv u Jugoslaviji (UIFT, 21.II.1932) // Ročenka Slovanskeho ustavu, 1932–1934. — Sv. 5–7. — S. 191.
43. Binokli Trypill'skoji kultury (UIFT, 3.V.1932) // Ročenka Slovanskeho ustavu, 1932–1934. — Sv. 5–7. — S. 207.
44. Podorož podunajskych archeoloživ do Jugoslaviji (UIFT, 28.XI.1932) // Ročenka Slovanskeho ustavu, 1932–1934. — Sv. 5–7. — S. 191.
45. Neolitická stanice u Starcova v Jugoslaviji (Spole nocti sl. Prehistoriků, 11.V.1933) // Ročenka Slovanskeho ustavu, 1932–1934. — Sv. 5–7. — S. 186.
46. Rozkopy sl. Derz. Archeologičnoho Instytutu 1932 r. na Slovaččyni (UIFT, 11.V.1933) // Ročenka Slovanskeho ustavu, 1932–1934. — Sv. 5–7. — S. 186.
47. Do neolityčnoji ornamentyky Dnistro-Dunajs'koji oblasty (UIFT, 20.V.1933) // Ročenka Slovanskeho ustavu, 1932–1934. — Sv. 5–7. — S. 209.
48. Šypyn'ske selyše Trypils'koji kul'tury (UIFT, 7.V.1936) // Ročenka Slovanskeho ustavu, 1936. — Sv. 8. — S. 75.
49. Technika posudyn na nizci podunajskoho neolitu 18 (UIFT, 30.XI.1937) // Ročenka Slovanskeho ustavu, 1937. — Sv. 10. — S. 91.

Дисертація

50. Галицька мальована неолітична кераміка // Ольжич О. Археологія. — К., 2007. — С. 20–11019.



Радимо відвідати

Якщо прочитавши цю книжку, ви забажаєте на власні очі побачити старожитності чи місця розкопок трипільської культури, скористайтесь цим переліком, до якого ввійшли музеї, місця досліджень та пам'ятки археології як в Україні, так і за її межами.

УКРАЇНА

Івано-Франківська обл.:

м. Івано-Франківськ. Обласний краєзнавчий музей.
с. Крилос. Музей історії Галича (у приміщенні Митрополичих палат).

м. Київ

Національний музей історії України (вул. Володимиrsька, 2).
Археологічна виставка «Трипільське Диво».

м. Львів

Львівський історичний музей (пл. Ринок, 2; <http://www.lhm.lviv.ua/>).
Місце зберігання та експонування археологічних колекцій, із якими працював О. Кандиба.

Тернопільська обл.:

м. Борщів. Борщівський обласний археологічний музей, експозиція матеріалів із розкопок у печері Вертеба та с. Більче-Золоте.
печ. Вертеба. Відділення Борщівського обласного археологічного музею поблизу с. Більче-Золоте.

http://www.speleotern.net/ua/caves/kn_05.htm
<http://ukr-tur.narod.ru/turizm/regionukr/ternop/harakter/pecher/verteba/-verteba.htm>
http://www.ukrtourism.com/region_places/verteba_cave_472_1.html

Печера, місце розкопок О. Кандиби 1928 р.

с. Більче-Золоте. Пам'ятний знак на честь О. Кандиби-Ольжича в центрі села. Парк навколо палацу, родова усыпальниця Сапег.
с. Ланівці (Борщівський р-н). Місця розкопок О. Кандиби.

Черкаська обл.:

м. Канів. Канівський природний заповідник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Княжа Гора, місце археологічних розкопок давньоруського міста в XIX–XX ст.

АВСТРІЯ

м. Віден

Природничий музей (Wien, Burgring 7: Naturhistorisches Museum Wien; тел. +43(1)521770). Колекції із розкопок у Шипинцях та інших поселеннях трипільської культури, опрацьовані О. Кандибою (www.nhm-wien.ac.at/NHM/Prehist/Homepage_PA_E.html).

ПОЛЬЩА

м. Krakів

Krakівський археологічний музей (вул. Сенатська, 3) – Muzeum Archeologiczne w Krakowie (Kraków, ul. Senacka, 3). Колекції із розкопок у Більчи-Золотому та інших поселеннях трипільської культури, опрацьовані О. Кандибою (<http://www.ma.krakow.pl/>).

СЕРБІЯ

м. Белград

Національний музей (Trg Republike 1a, (+381) 11/33.060.00)
<http://www.narodnimuzej.rs/code/navigate.php?Id=74>. Місце зберігання та експонування колекцій археологічних матеріалів, з якими працював О. Кандиба.

с. Вінча

Село неподалік Белграда. Місце розкопок поселення доби неоліту, нині тут постійна археологічна експедиція та музей.

с. Starcevo

Місце розкопок поселення доби неоліту, де працював О. Кандиба.
<http://www.fallingrain.com/world/YI/2/Starcevo2.html>

**Відейко Михайло Юрійович
Кот Сергій Іванович**

**НАУКОВА СПАДЩИНА
ОЛЕГА ОЛЬЖИЧА**

Головний редактор Н. І. Слюсаренко

Худ. редактор О. Г. Баршинова

Дизайн обкладинки Н. П. Бридня

Головний художник В. В. Кузнєцов

Здано до набору 17.09.07. Підписано до друку 25.09.08.

Формат 60×84/16. Гарнітура Ньютон. Друк офсетний. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 13,95 + вкл. 0,47. Ум. фарбовідб. 16,30.

Обл.-вид. арк. 12,85 + вкл. 0,46. Вид. № 122.

Наклад 1000 прим. Зам. № 8-1168.

ТОВ «Інформаційно-аналітична агенція “Наш час”»

01054, м. Київ, вул. Павлівська, 17, оф. 72

Тел./факс: 8 (044) 569-10-72

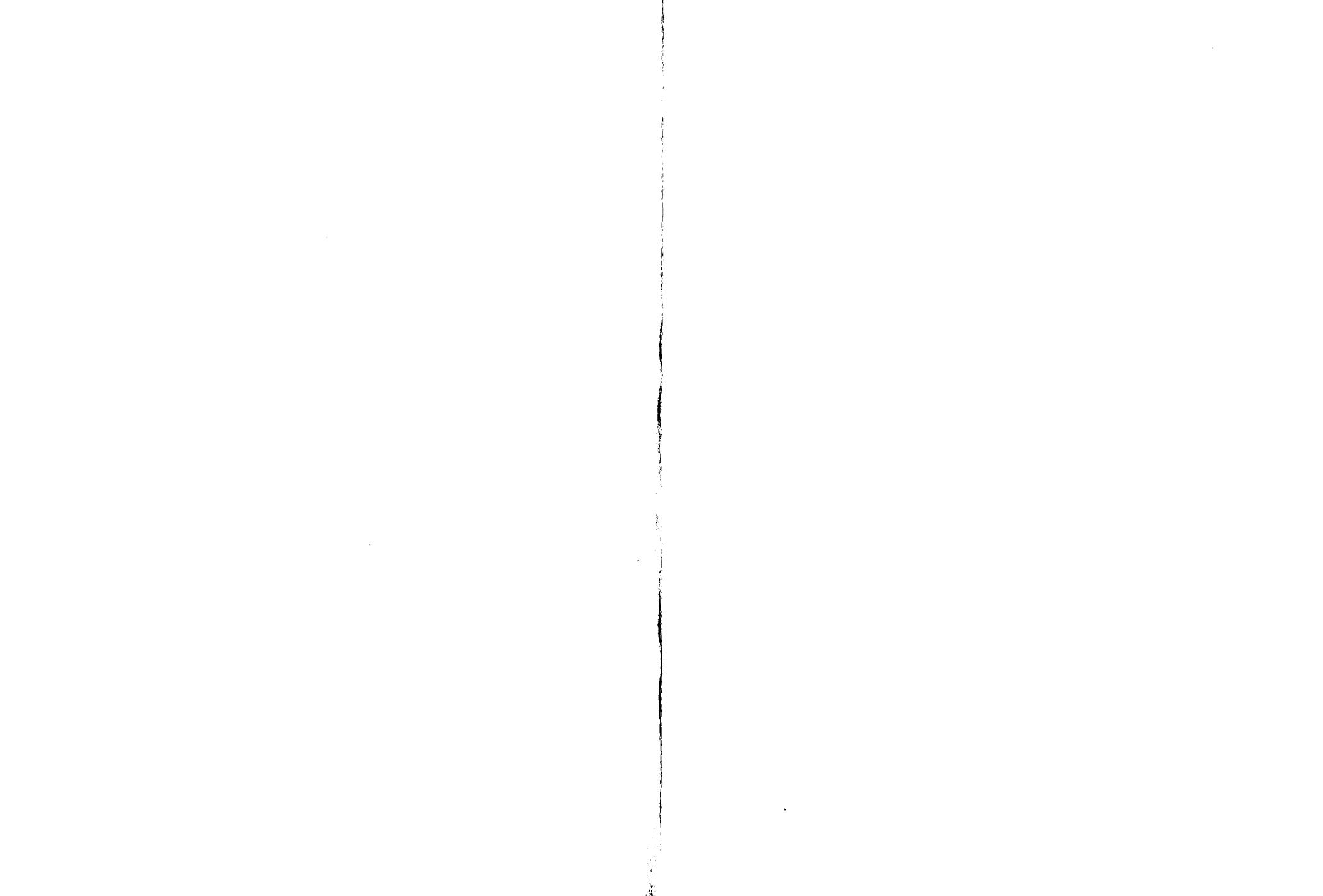
Електронна адреса: nc_prodaja@mail.ru,

www.nash-chas.com.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 2086 від 3 лютого 2005 року.

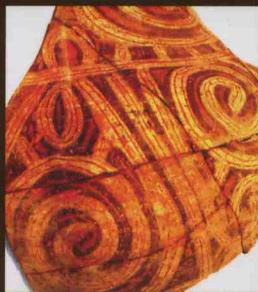
ВАТ «Харківська книжкова фабрика “Глобус”»

61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11.



НЕВІДОМА УКРАЇНА

Михайло Віддєйко, Сергій Кот



Археолог, поет, політичний діяч

ОЛЕГ ОЛЬЖИЧ (КАНДИБА)



ISBN 978-966-1530-13-2

9 789661 530132 >